

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 35

СТАРИНА НОВАК И ЊЕГОВО ДОБА

ЗБОРНИК РАДОВА

са међународног научног скупа
одржаног 16—17. септембра 1986. године
у Доњем Милановцу

Уредник

Академик РАДОВАН САМАРИЋ
Директор Балканолошког института

Секретар

ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ

**Примљено на седници Научног већа Балканолошког института
13. фебруара 1987. године**

БЕОГРАД 1988

СТАРИНА НОВАК И ЊЕГОВО ДОБА

УДК 398.8:325.8(091):930.85(=861)

ISBN 86-7179-001-0

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT D'ETUDES BALKANIQUES

EDITIONS SPECIALES

Nº 35

STARINA NOVAK ET SON EPOQUE

RECUEIL DES TRAVAUX

**Symposium international
Donji Milanovac, 16—17 septembre 1986**

**Redacteur
Académicien RADOVAN SAMARDŽIĆ
Directeur de l'Institut
d'études balkaniques**

**Secrétaire
LJUBINKO RADENKOVIĆ**

**Accepté lors de la session du Comité scientifique de l'Institut d'études
balkaniques, le 13 février 1987.**

BEOGRAD 1988

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 35

**СТАРИНА НОВАК
И ЊЕГОВО ДОБА**

ЗБОРНИК РАДОВА

са међународног научног скупа
одржаног 16—17. септембра 1986. године
у Доњем Милановцу

Уредник

Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ
Директор Балканолошког института

Секретар

ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ

**Примљено на седници Научног већа Балканолошког института
13. фебруара 1987. године**

БЕОГРАД 1988

Књига је штампана захваљујући финансијској помоћи
Републичке заједнице науке Србије,
СИЗ културе СО Мајданпек
и Историјског архива Крајине, Пореча и Кључа у Неготину

DR
240.5
.B3
S77
1988

Редакција

др Драгољуб Драгојловић
др Петар Милосављевић
др Миодраг Стојановић

Рецензенти

Академик Славко Гавриловић
Проф. др Петар Влаховић
др Миодраг Матицки, научни саветник

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије
број 413-834-02, ова књига је ослобођена пореза на промет.

GL
1361730
8.3.89

САДРЖАЈ — CONTENTS

Радован Самарџић

Српски народ крајем XVI и почетком XVII века и његов по-
новни излазак на историјску позорницу — — — — — 9

Radovan Samardžić

Le peuple Serbe vers la fin du XVIème et au début du XVIIème
siècle et sa nouvelle apparition sur la scène historique — — 18

Петар Милосављевић

Ослободилачки покрети балканских народа крајем XVI и по-
четком XVII века — — — — — 19

Petar Milosavljević

Les mouvement de libération chez les peuples balkaniques vers
la fin du XVIème et au début du XVIIème siècle — — — — 27

Олга Зиројевић

Чувари Дунава — — — — — 29

Olga Zirojević

Les gardiens du Danube — — — — — 37

Радмила Тричковић

Јунаци другог рата — — — — — 39

Radmila Tričković

Die Helden des langen Krieges — — — — — 63

Никола Гавриловић

Румунски извори о Баба Новаку — — — — — 65

Nikola Gavrilović

Les Sources roumaines concernant Starina Novak — — — 77

<i>Милан Ванку</i>	
Баба Новак у румунској историографији — — — — —	79
<i>Milan Vanku</i>	
Baba Novac dans l'historiographie Roumaine — — — — —	85
<i>Марко Јачов</i>	
Ратовање Старине Новака у току 1600. и његова смрт јануара 1601. године — — — — —	87
<i>Marko Jačov</i>	
Les combats de Starina Novak durant l' année 1600. et sa mort en janvier 1601. — — — — —	93
<i>Марија Клеут</i>	
Старина Новак — начин карактеризације лика у српскохрватским усменим песмама — — — — —	95
<i>Marija Kleut</i>	
Starina Novak — traits caracteristiques du personnage dans les chansons populaires serbocroates — — — — —	107
<i>Светозар Кољевић</i>	
Историја и поезија у песмама о хајдучком кругу Старине Новака — — — — —	109
<i>Svetozar Koljević</i>	
Histoire et poésie dans les poèmes du cycle de haïdouk consacré à Starina Novac — — — — —	126
<i>Владимир Бован</i>	
Преображај историјског хајдука Новака у песнички лик — — — — —	129
<i>Vladimir Bovan</i>	
La transformation du personnage historique du haïdouk Novak en personnage poétique de Starina Novak — — — — —	144
<i>Новак Килибарда</i>	
Слика хајдуштва у вуковској народној епници — — — — —	147
<i>Novak Kilibarda</i>	
L'image des haïdouks dans la poésie épique populaire à l'époque de Vuk — — — — —	157
<i>Момчило Савић</i>	
Румунија — Романија (неоснованост идентификације двају топонима у прохујалим вековима) — — — — —	159
<i>Momčilo Savić</i>	
Roumanie et Romanie (absence de données pour l'identification des deux toponymes dans les siècle précédents) — — — — —	163

<i>Бурица Крстић</i>	
Обичајне норме у хајдучким дружинама — — — — —	165
<i>Đurica Krstić</i>	
Customary norms in haiduk groups — — — — —	169
<i>Павле Васић</i>	
Опис Старине Новака у народним песмама — — — — —	171
<i>Pavle Vasić</i>	
Description de Starina Novak dans les chansons populaires —	179
<i>Миодраг Стојановић</i>	
Тематска и хронолошка стратиграфија у песмама о Старини Новаку и Новаковићима — — — — —	181
<i>Miodrag Stojanović</i>	
Stratigraphie thématique et chronologique dans les poèmes sur Starina Novak et sur les Novaković — — — — —	188
<i>Ненад Љубинковић</i>	
Слојевитост и специфична поетика хајдучких народних пе- сама — — — — —	191
<i>Nenad Ljubinković</i>	
Aspect stratigraphique et la poétique spécifique des chansons populaires haidouks — — — — —	199
<i>Владимир Цветановић</i>	
Неки елементи митског у лику Старине Новака код Срба —	201
<i>Vladimir Cvetanović</i>	
Certains éléments mythiques dans le personnage de Starina No- vak chez les Serbes — — — — —	209
<i>Љубинко Раденковић</i>	
Митски атрибути Старине Новака у епској поезији јужних Словена и Румуна — — — — —	211
<i>Ljubinko Radenković</i>	
Les attributs mythiques de Starina Novak dans la poésie épique des Slaves du sud et des Roumains — — — — —	248
<i>Мирјана Дрндарски</i>	
Хајдучке песме у зборнику Николе Томазеа — — — — —	251
<i>Mirjana Drndarski</i>	
Les chansons haidouques dans le recueil de Nikola Tomaze —	258

Радован САМАРЦИЋ

СРПСКИ НАРОД КРАЈЕМ XVI И ПОЧЕТКОМ XVII ВЕКА
И ЊЕГОВ ПОНОВНИ ИЗЛАЗАК НА ИСТОРИЈСКУ ПОЗОРНИЦУ

Има необичних појава у историографији. О догађајима у југоисточној Европи крајем XVI и почетком XVII века појавило се радова вишеструко више него што ти догађаји објективно заслужују. Ковитлац збивања захватио је и тај део старог континента не само због рата између Турске и Аустрије (1593—1606) него и због претензија других великих хришћанских држава да задобију оно што су Османлије, због исказаних слабости, ускоро могле изгубити. На Турску се устремило мноштво агената, самозванаца, препродаваца вести и трговаца крсташким плановима тако да су о њиховом деловању сачувани по архивима безбројни документи, а од њих су настале многе расправе, и то најчешће о догађајима и људима који нису оставили знатнијег трага. Грци, Бугари и Румуни имали су, и имају, увек по групу научника који првенствено истражују ово раздобље. Један од највећих грчких историчара, Михаило Ласкарис, отворио је за њих путеве одласка у шпанске архиве да би се и тамо пронашла грађа о последњим годинама XVI и првим деценијама XVII века. Ако се изузму старији хроничари, поготову савременици збивања који могу послужити као извор, модерна европска историографија, почевши од Леополда Ранкеа, заиста се понекад и превише трудила да опише и разјасни неразмрсива збивања на Балкану и Подунављу, и око њих, у она злосрећна времена кад се многим чинило да Турска нагиње свом крају, а она је још увек била неокрњива.

У српској историографији први је о тзв. дугом рату опширније писао Јован Рајић у својој *Историји* (1794—1795), али његови подаци нису накнадно у довољној мери поново разгледани. Визионарски и дирљиво, мада са скромним основама у

грађи, Чедомиљ Мијатовић је први сагледао излазак српског народа на позорницу светске историје (*Шта је желео и радио српски народ у 16. веку*, 1877). Затим је Јован Н. Томић годинама истраживао млетачку грађу и, углавном према њој, реконструисао ослободилачке напоре Срба тог доба: понекад и веома исцрпно, писао је о устанку у Банату (1594) и спаљивању моштију св. Саве, о пећком патријарху Јовану и покрету хришћана на Балкану (1592—1614), о догађајима око Клиса (1596. и 1603) и сењским ускоцима. Он је то раздобље заокружио студијом о састанку и договору српских главара у Кучима 1614. ради устанка на Турке. Али, смрћу патријарха Јована, исте године, бунтовно расположење Срба је спласнуло. Ј. Н. Томић је одиста уочио, и први, понекад и преопширно, описао неколико од најважнијих догађаја, личности и покрета на бурном прелазу XVI у XVII век, који су, после каснијих потреса, великим делом заборављени у историјским предањима Срба. У настојању, међутим, да то раздобље, иако у низу посебних расправа, испита и прикаже у целини, и Томић је често подлегао обиљу грађе, па се упуштао и у изношење појединости, поглавито узетих из списа разних пустолова, који готово затрпавају оно што историја, као значајно, мора издвојити. Упоредо с Ј. Н. Томићем, Алекса Ивић је, према грађи из аустријских архива, писао о покретима Срба северно од Саве и Дунава, и посебно у њиховим сеобама у Хрватску и Славонију. Важне појединости истражили су, још, и саопштили Јован Радонић и Драгољуб Павловић, а у новије време Глигор Станојевић, Вук Винавер, Тома Поповић и други. Међу хрватским историчарима највећи је број оних који су објављивали грађу (Ф. Рачки, К. Хорват, Р. Лапашић, С. Љубић, Л. Јелић и други).

Историчари су се, одиста, с посебном љубопитљивошћу надносили над оним што се у југоисточној Европи збивало крајем XVI и почетком XVII века. Међународни односи постали су и у Подунављу и на Балкану одједном сложени, и то је, без сумње, подстакло и Србе да се и они појаве, и то понегде у масама. Њихов живот био је тежак, историци кажу све мање подношљив, они су понегде дизали главу и пре тога, али су, очевидно, спољашњи чиниоци навели Србе да се и они огласе својим покретима. После свог нечуведеног пораза код Сиска (1593), Турци су кренули у предуго ратовање против Аустрије коју више нису могли да оборе на колена само једним ратним походом; ускоро су, и то све очигледније, и друге хришћанске државе почеле да подривају царство Османлија, а с више страна су дошла лажна, али за тренутак убедљива обећања да ће неки од владара ускоро искрцати војску у једној од јадранских или јонских лука. Вести су уносиле немир и покретале на одлучније кораке. Сењски ускоци су постали господари мора и ударали су копном на турске крајишнике у Лици, Удбини и

Босни; херцеговачки кнезови су имали далеке везе, знали су да се у Дубровнику кује завера, и само су чекали да се у Грузију појаве бродови неког од италијанских владара, па да потпале народну буну; међу Грцима су деловали црквени поглавари, лажни династи и наследници цариградског престола, али врење је тамо узимало најозбиљније размере потову стога што су под оружјем била ратоборна племена у Епиру и на Пелопонезу; у Србији и Бугарској појавиле су се, да харају, читаве хајдучке војске, а Арбанаси су, окупљени на хиљаде, стизали у својим пљачкашким походима до Софије; велико охрабрење значило је држање господара Влашке и Молдавије, који су јавно отказивали султану послушност или бар тајно помагали хришћанску ствар; да би разгонили Турке, пољски козаци су се чешће спуштали, рекама, до Црног мора и примицали се Цариграду; очекивали су се и небески знаци на међи векова. Ови догађаји, који су наизменично испунили раздобље рата, 1593—1606, али и године његовог непосредног одјека, без обзира на то колико су споља, а колико изнутра изазвани, били су за српски народ охрабрење да бар као становништво пространих појединих области, ако не као целина, у маси изиђе на поприште светских збивања. Тачније речено, сав српски народ био је тада узбуркан, али су се буне јављале једна од друге одељене, и тако су пропадале. Уосталом, и потоња историја не зна за један свеопшти устанички покрет српског народа. Први пут се то наглашеније догодило у револуцији 1804, али само у духовном погледу.

Све оно што се збило у југоисточној Европи 1593—1606. године и све оно што су тадашње западне државе откриле својим противтурским и крсташким намерама било је недовољно да се један народ који је имао толико страдалничких искустава и већ се био приучио разним облицима мимикрије неопрезно изложи више за општу хришћанску ствар него за своје непосредно ослобођење, и тиме на себе навуче турску омразу. Да су све вести о Османском Царству које неминовно нагиње свом распаду и сви планови о његовом потишковању из Европе неутјоредиво више химеричне представе него реалност, могли су Срби знати да и нису пратили збивања на ратишту (на коме су Турци ипак стрљиво напредовали): они су већ вековима стицали искуство до које је мере ненарушава неверничка снага. Мало је ко, као они, поднео сву тежину ропских синцира, а све оне повластице које су делимично уживали као помоћна султанова војска и све оне користи које им је донело успостављање Пећке патријаршије (1557) извесно су стављали на коцку сваким озбиљнијим иступањем на страни хришћана. Упркос свему, Срби су, на разним странама и на разне начине, успали на своје господаре и доживели општи пораз. И то им није био последњи пут. У свим ратовима које су у XVII и

XVIII веку хришћанске државе водиле против Османског Царства Срби су излазили на бојиште, проширивали га на читаве земље и на том великом попришћу сејали своје кости, доводили чак и своје средишње области до опустелости и остајали пред сасвим неизвесном сутрашњицом. И поуке, да је можда боље мировати, никад им није било доста. Вероватно је одгонетка у оном завету кнеза Алексе Ненадовића, после рата 1788—1791, да се Срби више никада не лате оружја као савезници неверних Немаца; али, управо из тог рата Срби су изишли, уза сва оштећења, као народ оспособљен за модерно ратовање. И у томе је био један од разлога њихових успеха у устанку 1804. Народи имају своју судбину. Србе је задесило то да користе сваки сукоб хришћанске Европе и Турске како би, заративши и сами, поправили свој положај. После таквих ратова редовно су остајали искасапљени и сведени на очевидно мањи број, али су преживели улазили у сутрашњицу не само као бољи ратници већ и на вишем нивоу самосвести. Први рат из кога су Срби, без обзира на тренутан слом, изишли победоносно био је онај који су 1804. сами повели.

Ова историја, можда херојска, а можда и жалосна, која се морала завршити појавом идеја о стављању Срба под покровитељство, почела је после турске погибије под Сиском 1593. године. Десило се то у време кад се још увек памтио први велики пораз Турака, 1579, на тлу хрватске крајине, после чега је, на њиховим главама, подигнут тврди Карловац. Била су, очито, прошла времена кад су се, чак и усред мира, турски погранични бегови могли залетати на аустријско земљиште, пљачкати, одгонити робље и, запоседајући поједине тврдиње, померати границу своје царевине. Рат, оглашен 1593, Турци су почели нагомилавањем војске у Београду под заповедништвом сераскера Синан-паше, старог везира мале памети, али великог и дугог злопамћења. Цар Рудолф II, који се, живећи у Прагу, радије бавио окултним наукама него ратним вештинама и политиком, именовао је за врховног команданта у борби против Турака свога брата надвојводу Матију; његов други брат, надвојвода Максимилијан, требало је да војује у Хрватској и Славонији; најутроженије ратиште, према коме су се Турци одиста касније и усмерили, оно у северној Угарској, поверено је војном умећу генерала Тојфенбаха. Пре него што се, онако љут, скрасио у Београду, како би зимовао и прибрао војску, Синан-паша је после кратке опсаде узео Весприм и Палоту; турски крајишници, паше и бегови, претили су упадима из пограничних тврђава и усред зиме, кад није време војевању. С друге стране, ратовање је почело млако, с много изгледа да се тако и настави: надвојвода Матија опсео је Острогон, а генерал Тојфенбах пао је под Хатван, али су и један и други, немоћни да науде турским посадама, почели на крају призивати српске уста-

нике да им притекну у помоћ. Много добре воље да одрекне султану вазалску послушност и приђе ћесару отпочетка је показивао ердељски кнез Сигисмунд (Жигмунд) Батори, али му сабор земаљских сталежа, традиционално привржен Порти, није хтео одобрити такав корак. Влашки војвода Михаило Храбри тек се налазио на путу одметништва.

У оваквим околностима, Срби у Банату, у сарадњи и дослуху са својим сународницима, и не само њима, у Ердељу и Влашкој, дигли су 1594. године устанак, по броју учесника, по распрострањености и многим успесима на бојном пољу, али и по остављеним последицама, један од највећих у историји југо-источне Европе XVI—XVIII века. Устанак није имао карактер револта ојабене раје, лишене свих права и огољене искоришћавањем, јер су у њему учествовали, уколико му нису били и предводници, вршачки владика, попови и калуђери, трговци стоком и сољу, спахије и народни кнезови, а у највећем броју, извесно, мортолоси, пандури и други припадници помоћних одреда турске војске, на рекама и по паланкама, људи под оружјем, покретљиви, у одређеној мери и повлашћени. Без овога горњег слоја сељачки пук био би недовољно смео и без представе о ширим циљевима буне. Срби су преговарали са изасланицима цара Рудолфа II да устану на Турке пре него што је рат и отпочео. У буну су кренули сами, без ичије помоћи, јер царска војска ни сама није могла да се носи са султановим крајишницима, а кнез Батори, спутан држањем својих сталежа, једва ако се усуђивао да им упути речи охрабрења. Устаници су освојили готово све главније градове између Мориша и Дунава, и подлегли су тек онда кад се на њих упутила велика султанова ордија. Срби су се дигли не добивши ничије тврдо обећање да ће им помоћи, а камоли да су с било ким имали чврст договор о ратној сарадњи. Више од тога, они су у јеку борби узели Сигисмунда Баторија за свога краља — и он је био први страни владар коме су Срби у то време наменили свој запустели престо. Док су устаници полагали у њега можда већи део својих нада, Батори је притворно писао султану и његовом везиру у Београду да се он због српског покрета не сматра одговорним и да је наложио истрагу сваког побуњеника који се нађе на ердељском тлу. Том времену збуњених нарави, кад су многе ствари узимане мање озбиљно него што су заслуживале, припада свакако и чињеница да је Батори склопио савез са царем Рудолфом II и „љуте се осветио оним великашима који су му сметали да прискочи Србима у помоћ” непосредно после турског покоља извршеног над устаницима у Банату, у истој, 1594. години.

Користећи поремећај односа међу државама које су их делиле својим границама, Срби у Банату дигли су 1594. устанак, али су то, сумње нема, учинили толико неопрезно да су

лудо изгинули. Завела их је, на првом месту, погрешна и лаковерна процена нове констелације снага која им се учинила сувише повољна, а сигурно је да су подлегли оном самозаваравању, како су им снаге набујале, које је већ тада, изгледа, постало својствено њиховом народу. Откако су почетком педесетих година XVI века помогли Мехмед-паша Соколовићу да започне освајање Баната, Срби су у тој земљи, и то не само као војници, брзо стасали, а још брже су постали тога свесни чим су почели осећати утицај своје патријаршије. Обнова је, уз остале, захватила и ту српску земљу, тако да ни у њој нису без незадовољства дочекане мере оног државног и верског фанатизма који је превладао у Османском Царству убрзо после убиства Мехмед-паше Соколовића (1579). Поред осталог, у Турској су већ тада почели превиђати повластице хришћана, узетих за разне државне службе, с намером да их, једну по једну, укину, а то је доспевало у неприкладан однос са духовним успоном народа који се, уосталом — у Банату на пример — бар делимично сам покорио источном завојевачу. Поврх свега, народ је нагло притиснут повећањем намета услед рата, а војска, која није могла робити непријатеља, све чешће је кидисала на животе и имовину султанових поданика. Појавио се, у колективној психологији једног историјског народа, онај међупростор између осећања гордости и осећања угрожености кад се често доносе несмишљене одлуке, поготову ако се за то добију и спољашњи подстицаји.

Изишавши једном на историјску позорницу, српски народ се с ње нерадо повлачио. На њој се задржао све до закључења мировног уговора и сређивања међудржавних односа зато што је и он до последњег часа, упркос губицима, настојао да задобије што повољније услове потоњег живота. После слома њиховог устанка у Банату, Срби заиста нису клонули, иако се на огромном простору северно од Дунава, по коме су и они били расејани, приметно безумни рат свих против свију, у који су, тражећи своје место, најчешће улетали Турци, Немци, Мађари, Власи и Молдавци, а у њихове сукобе су се уплитали Пољаци и Татари. Срби су били најближи цару Рудолфу II и влашком војводи Михаилу, али их је и даље било у турској војсци; у Ердељу су се, као чинилац, толико наметнули да су их наследници кнеза Баторија осуђивали и на коначно истребљење. Затирали су их у читавим крајевима, а они су своје стварне или тренутне непријатеље одреда грозно стављали под сабљу. У многим бојевима, у окршајима на отвореном пољу и, поглавито, кад би се поседали или бранили градови, били су међу првима. Њихови истакнути предводници имали су своју војску, понекад састављену и од неколико хиљада људи, па су с њом упадали у Турску и харали до Софије и Плевне. Али, у неким областима, у Бачкој на пример, иако многобројни, Срби

нису имали кога да их поведе, тако да су их царски повереници користили да населе празне крајеве отете од Турака (1598. у околини Острогона). У бурном превирању које је рат Аустрије и Турске више подстакао него изазвао, а које је захватило све земље Подунавља, Потисја и карпатског базена, сви су се, временом, иако уз преголеме жртве, смештали у неке оквире, државне, правне, претежно већ традиционалне, само су Срби, сатрвени на почетку свог покрета, блудели, развејани, од немила до недрага (уколико се у историји сме употребити овај израз). После мировног уговора склопљеног 1606. остали су, и даље, Ердељ, Влашка и Молдавија без обзира на то што су им Турци, најчешће што су могли, свргавали и постављали кнезове и војводе, а угарско племство, и оно у Аустрији, и оно у Турској и оно у Ердељу, задржало је снагу окупљања на нивоу угледа свога сталежа. Срби су постигли толико да су, ма где се налазили, радо узимани за војнике са својом, оскуднијом или већом, унутрашњом организацијом. Тако су, осипајући се стално, остали препуштени времену. У таквом стању затекао их је турски пораз под Бечом 1683, кад су се међудржавни односи у југоисточној Европи опет, само овог пута из темеља, најпре поколебали, а затим и испретурали. „Рацка милиција“, која је широм Паноније те догађаје спремно дочекала или је сместа образована, није овога пута сасвим узалуд лила крв за Ђесара Леополда I: године 1690. Срби су у Хабсбуршкој Монархији стекли бар илузију да су издвојени и заштићени царским привилегијама.

Кад је, иако овенчан победом код Сиска, клецавим коракком угазио у рат против Турске, цар Рудолф II није остао усамљен: крсташка охрабрења и новчану помоћ упутили су му папа, шпански краљ, немачки изборници, а за њима и поједини италијански владари и градови (Велико Војводство Тоскана, Савоја, Ферара, Модена, Парма, Мантова и др.). Разликујући се тиме од другог хришћанског света, у коме су се многи одиста расправљали мислима о неминовном рушењу османског колоса, једину су, од прибрежних земаља, Млечи и Дубровник остали хладне главе и поглавито су настојали на томе да управо због ратних прилика повећају обим своје трговачке размене с Турском. У име јавних осуда које су овим пословним републикама изрицали папа, римско-немачки цар и шпански краљ, сењски ускоци огласили су истрагу млечачких и дубровачких бродова и каравана; како су се већ налазили у највећој омрази с Турцима, отворено је, убрзо, још једно ратиште коме се, на подручју између Сења и Дубровника и понекад дубоко у залеђу приморја, никада није могло предвидети место окршаја нити се могла одредити, јер је није ни било, било каква основаност те опште закрвљености у још увек оскудним нормама међународног јавног права. Турску страну држала

је, поред тога, и Француска, већ више од пола века у пријатељским односима с неверничким царством. У току француско-шпанског рата 1595—1598. године обале Провансе биле су изложене најезди бродова Филипа II, тако да је Анри IV, оскудан у поморским снагама, био приморан да се обрати за помоћ султану и да отклони опасност уз подршку берберских гусара. Ипак, Анри IV, ослоњен на султана као на јединог савезника на Средоземљу, опрезно је прикривао своју политику. Време његове владавине подударало се са снажним покретом католичке обнове, у којој је и он морао учествовати као носилац титуле заштитника хришћанства и због својих изузетно осетљивих односа с француским католицима, својим дојучерашњим противницима у грађанском рату. Упркос томе, његов амбасадор Савари де Брев обновио је 1604, у виду повластица, уговор о пријатељству с Портом, али је одмах затим отишао у Рим и обавестио папу о свим оним погодностима за деловање које је, управо на његово посредовање, дала Турска католицима на читавој својој територији, а поготову у Цариграду и Светој земљи. Савари де Брев изнео је, поред тога, папи свој план уништења неверничког царства.

Кад је 1593. године ударио на Аустрију, султан Мурат III није морао страховати за своје посаде на Средоземљу. После дванаест година ратовања, једног од најсвирепјих у историји, Турска и Персија су 1590, у Цариграду, склопиле мир којим је означен снажан продор османлијске моћи у области јужно од Кавказа; у водама Индијског океана турски поморци су уништавали последња португалска упоришта и отварали путеве превласти свога царства у исламском свету. У западном Средоземљу, Шпанија је, изгубивши флоту у ратовима против Енглеске и Низоземске, могла још да упућује мале ескадре да узнемирују становништво јужне Француске, али за подухвате ширих размера ни она више није имала довољно бродовља. Мртвило је захватило и италијанске луке. Филип II је 1596. покушао да у сусрет турској армади упути Ђеновљанског адмирала Бан-Андреју Дорију с намером да се, после постигнуте победе, удружена хришћанска војска искрца у некој од албанских лука, али је овај нашао изговор да се не упусти у такву пустиловину. Заузет ратовањем против Француске, Филип II је 1598. дочекао смрт препуштајући Средоземље пљачкашким излетима турских помораца и афричких гусара. У оваквим неприликама, кад је Шпанија, као главни ослонац католичанства, показивала знаке клонулости услед изненадног слабљења, Римска курија није могла преобразити рат Аустрије против Турске у рат Св. лиге удружених хришћанских држава против неверника.

Иако се против Турске ништа није озбиљније могло учинити, а за то нису постојале ни стварне намере, током рата је све већи број владара приклањао слух чак и невероватним пла-

новима о заузимању и подели земаља југоисточне Европе. Крај века приближавао се у знаку неподношљивог згушњавања атмосфере после многих разорних ратова, огорчених верских сукоба и свеопштег распрострањања мистицизма и кабале. Наилазили су тренуци кад се, услед заједничког клонућа, распирују не-реалне наде и очекују повољни догађаји уз помоћ небеских сила. Турци су свему томе само допринели, јер су на прагу рата доживели пораз као никад у ранијој историји, а затим су војевање наставили на начин њима мало својствен, сувише тромо и понекад обазриво. Било је, чак, извесне привидне озбиљности и у поступку монарха, пре свих шпанског, да послове велике завере против Турака на Балкану препусте малим италијанским владарима, готово уверени како су они довољни да спроведу у дело предвиђања настала у очекивању смене столећа.

У узајамном деловању спољашњих и унутрашњих чинилаца Срби су подлегли општем расположењу против Турака и придружили се хришћанској Европи упућујући се и сами у разне смутње. А буне су дизали, и то у срцу Турске, понекад у приликама које су мало обећавале. Изасланици пећког патријарха Јована и народних главара, али често и самозвани агенти, стизали су ради преговора у Беч, Рим, Напуљ, Мадрид и на дворове италијанских владара. На Балкан су кришом убацивани папски мисионари, војне уходе, поверљиви дворски људи, доушници преобучени у дубровачке трговце. Срби су их, изгледа, добро примали, јер не би тако олако кидали са својим турским господарима. А и они су веровали Србима, и то можда више него другим балканским народима: њихови извештаји пуни су хвале за тај народ коме само треба улити поверење у хришћанску ствар упућивањем неколико мањих одреда војске па да општим устанком збаци турски јарам и своју велику трудољубивост стави у службу новог господара. Тако је створен однос међусобног поверења који је само био доказ колико су химеричне представе потиснуле смисао за стварност. Срби су, најзад, понудили свој престо још једном страном владару, савојском војводи Карлу Емануелу I, неозбиљном пустилову који је прижељкивао за себе пребогате земље с друге стране Јадранског мора и давањем лажних обећања изазивао тамо завере и преурађене буне.

У земљама јужно од Саве и Дунава православни Срби се нису узбуркали против Турака зато што је и њих јаче заплуснуо талас словинских идеја. Те идеје је, за своју корист, преузела католичка обнова, и оне су до Срба, окупљених око Пећке патријаршије, долазиле посредним путем и са закашњењем. Патријарх Јован и народни главари извели су Србе из стања притајености пре времена, подлегавши општем уверењу да се приближио крај Турске која им је постајала све теже поднош-

љива. У ствари, покрет Срба у Панонији, који је трагично почео устанком у Банату 1594. године, и њихово побуњеничко превирање на Балкану јединствен су и, упркос искиданости, истом вољом повезан иступ тог народа на историјску позорницу Европе. Тај излазак ипак није био неуспешан у мери колико је источна политика хришћанских држава била сва збуњена нереалним идејама и недостатком напора да се нешто озбиљније учини против турске силе. У народном предању, ако се изузму сењски ускоци, дути рат у време патријарха Јована готово је заборављен. Старица Новак, запамћен само по имену, смештен је као горски хајдук на гору Романију. Али, четири деценије после, српски народ је поново дохватио оружје, издржао на ратној сцени, током кантијског рата, двадесет пет година, и са те сцене више није ни силазио. А у његову усмену хронику, која је, чини се, коначно срећена, догађаји и људи из кантијског рата ушли су, најзад, истинити и живи, достојни трајног сећања.

Radovan Samardžić

LE PEUPLE SERBE VERS LA FIN DU XVIème ET LE DEBUT DU XVIIème SIECLE ET SA NOUVELLE APPARITION SUR LA SCENE HISTORIQUE

Résumé

Durant la guerre qui opposa l'Autriche à la Turquie à la fin du XVIème siècle et au début du XVIIème siècle, le peuple serbe a pour la première fois, après un long effacement dû à la domination turque, réapparu sur la scène historique. Ceci ne s'est pas concrétisé par un mouvement de révolte structuré et organisé mais par un grand nombre de soulèvements et d'émeutes éclatant un peu partout et par l'activité de troupes haïdouques très nombreuses qui sillonnaient tout le territoire correspondant à la péninsule balkanique et au bassin danubien. L'événement central de cette période fut, certainement, la révolte des Serbes du Banat en 1594., alors que celui qui eut les conséquences les plus durables fut l'apparition de bandes uscoques dans la région de Sinj. Tout cela eut lieu dans un cadre de relations internationales très complexes, marquées tout particulièrement par les luttes d'intérêt opposant dans le bassin danubien l'Autriche, la Turquie et les principautés roumaines. Cette époque vivait également dans la conviction que le crépuscule de l'Empire ottoman avait commencé et que les Etats chrétiens d'Occident pouvaient conquérir la péninsule balkanique, en mettant à profit les mouvements de révolte se développant sur ce territoire.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ

ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТИ БАЛКАНСКИХ НАРОДА
КРАЈЕМ XVI И ПОЧЕТКОМ XVII ВЕКА

Освојивши почетком XVI века готово цео Балкан, Отоманско Царство отпочиње освајачки поход према срцу Европе, угрожавајући Аустрију, Угарску, Пољску. Али, већ средином XVI века (за време владавине султана Сулејмана) процват и територијално проширење Царства достижу свој зенит после кога почиње спори, али незадржив процес слабљења османског господства, распад војно-феудалног уређења ове моћне државе. Међутим, од самог почетка тај је процес праћен изливима незадовољства поробљених народа и таласима антитурских иступања, изазваних свеопштим погоршањем положаја поробљеног становништва. Антифеудална и националноослободилачка по своме карактеру, ова иступања током XVI и XVII века нису мимоишла ни земље и народе Балканског полуострва. Штавише, било их је овде много, посебно у раздобљу аустро-турских ратова 1593—1606. године.

У пролеће 1594. у борбу за ослобођење устали су банатски Срби, надајући се да ће им аустријски продор у Угарску за време аустро-турског рата и учешће Трансилваније на страни Аустрије помоћи да збаци турску власт. Убрзо, заједно с многобројним хајдучким четама, устаници заузимају Вршац, који се претвара у центар устанка. Међутим, због недовољне организованости и нејединственог гледања на циљеве и начин вођења устанка, као и због изостале, а тако помпезно најављиване и свесрдно обећане аустријске помоћи, устанак је већ после неколико недеља почео да јењава. Колебао се и трансилвански кнез, коме су устаници понудили титулу српског деспота. У таквој ситуацији, почетком јуна исте године, турски и татарски одреди најпре разбијају један не баш велики устанички одред, а одмах

затим наносе устаницима одлучујући пораз. Устанак је био угушен, али се талас овог антитурског покрета осећао још дуго, да би током 1597. и 1598. допро до предела јужне Србије.

Тек после пораза устанка банатских Срба, пошто су претходно склопили савез с аустријским императором Рудолфом II, против Турака су иступили трансилвански кнез Жигмунд Батори и господар Молдавије и Влашке — Арон Војвода и Михаило Храбри. А када је у јесен 1594. војска овог последњег продрла у област Северне Бугарске и напала на дунавске тврђаве, у њеним редовима се нашло много добровољаца — Срба, Мађара, Бугара и припадника других народа.

Удруженим снагама, Михаило Храбри је наредне, 1595. године, разбио велику турску војску, која је дотле несметано харала просторима Влашке, да би ускоро запосео Трансилванију и Молдавију, стварајући на тај начин пространу феудалну државу. Намера му је била да новостворену државу уреди на строго централистичким основама, што је изазвало огорчен отпор локалних феудалаца. Михаило Храбри није због тог отпора успео да оствари своју замисао. Напротив, ускоро је био лишен власти, затим и убијен. Тиме је пропао још један покушај да се народи ових крајева уједине и тако уједињени пруже снажнији отпор освајачима.

У току XV века и у Бугарској је повремено долазило до антитурских иступања огорченог становништва, али је турска војна машина, у то време несумњиво јака и добро организована, веома брзо и сурово гушила сваки, ма и најмањи, покушај испољавања слободарских тежњи. Међутим, крајем XVI века, у нешто измењеним условима, како на Балкану тако и у Европи, борба против турских освајача постаје организованија и одлучнија. Уз то, она се сада ослањала и преплетала са борбом против Отоманског Царства коју су водиле централно-европске државе. Тако, на пример, у току аустро-турског рата крајем XVI и почетком XVII века, а нарочито после аустријских победа и уласка у рат Трансилваније, Влашке и Молдавије, бугарско становништво поново устаје, захтевајући обнову своје некадашње независности. На челу припрема за устанак налазио се први благородни човек никополског санцака — Теодор Балина. Заједно с њим, на организовању устанка радио је и трновски архиепископ Дионисије. Док је Балина обилазио поједине рејоне свог санцака, налазећи у свим слојевима становништва спремност да се бори, дотле је Дионисије, преузимајући на себе деликатну дипломатску улогу, кренуо за Русију не би ли у Москви обезбедио устаницима помоћ руске државе. Устаници су се за помоћ обратили и суседним државама — Трансилванији, Влашкој и Аустрији. Помоћ им је свуда била обећана.

После опсежних припрема, 1598. године, онда кад је господар Влашке Михаило Храбри, кренувши у свети рат против Ту-

рака, освојио Никопољ и још неке бугарске градове, приближивши се Софији, Бугари су се подигли на устанак. Центар устаничке Бугарске налазио се у Трнову. Овде су Бугари за свога цара једногласно прогласили Шишмана III, потомка, вероватно лажног, последње бугарске династије. Али, после претрпљеног пораза и брзог повлачења влашких одреда са освојене територије, Турци су веома сурово угушили устанак бугарског становништва. Спасевајући се пред осветничким налетом турских хорди, десетине хиљада Бугара је пребегло у Влашку, под заштиту влашког господара. Тражећи узроке брзом поразу овог устанка, не може се прећи преко чињенице да је и овом приликом изостала издашно обећавана аустријска помоћ устаницима.

И поред пораза, трновски устанак из 1598. одиграо је одређену и важну улогу у развоју борбе бугарског народа против турске владавине. То је, у ствари, био први организовани устанак који је имао за циљ ослобођење свих бугарских земаља од туђинских освајача.

У борби против турских освајача учествовали су и остали словенски народи на Балкану. Тако су, на пример, крајем XVI и почетком XVII века, поједина црногорска племена наносила турским одредима и војним експедицијама тешке ударце. Година 1596. памти се по томе што су тада далматински ускоци, изненадним нападом, заузели Клис. Иначе, друга половина деведесетих година XVI века обележена је снажним устаничким акцијама у западним деловима Балканског полуострва. Посебно је био значајан устанак у Херцеговини под вођством никшићког војводе Грдана.

Антитурски покрети крајем XVI века, нарочито после пада острва Кипра (1571) у турске руке, забележени су и у Грчкој. Социјално и национално угњетавање, до кога је дошло турском окупацијом, створило је неиздрживе услове за најшире слојеве грчког становништва, па је сасвим природно што се антитурски покрет ширио како на континенталном тако и на острвском делу грчке територије. Резултати тог покрета су познати, али је остало непознато какви би они стварно били да борбу широких слојева грчког народа нису ометали и директно кочили његови горњи слојеви, а пре свега фанариоти. Колаборационистичко, а некад и директно издајничко држање фанариота веома често је борбу грчког народа чинило узалудном.

Без обзира на све тешкоће, спољне и унутрашње, на које су антитурски покрети на Балкану наилазили, они су се низали један за другим и просто их је немогуће у овако кратком саопштењу осветлити потпуније. Зато је сврсисходније о свима њима изнети нека општа запажања, дати неке глобалне оцене и карактеристике.

Успостављање турске владавине на Балканском полуострву и у Дунавском басену радикално је изменило историјске услове у којима су се дотле развијали Срби, Бугари, Грци, Молдавци и други народи овог региона. Огромне дажбине које су Турци наметнули овим народима и које су непрекидно расле, до крајности су исцрпили и разориле њихове економске могућности. Уз то, строги надзор турских власти над унутрашњим положајем у поробљеним земљама Балкана и Подунавља, утицао је на то да се одрже преживеле форме политичког уређења у земљама овог подручја. Другим речима, током XVI века турска владавина је постала главни ослонац економског застоја и политичке реакције у овом делу Европе, а то је значило да се уништење турске владавине наметало као неопходан услов за даљи, прогресивнији развој народа ових крајева.

Али, у условима XVI века, скромне могућности балканских и подунавских земаља и народа нису биле у складу са огромном снагом Отоманског Царства. Ликвидацију турске владавине народи ових крајева су могли постићи само уз помоћ других европских држава, које су се и саме налазиле у стању угрожености и одбране од најезде Турака. Могло се зато очекивати да ће им најзначајнију помоћ пружити, пре свих, Хабсбуршка Монархија, која је и сама највећи део XVI века провела у готово непрекидним сукобима и ратовањима са Турцима. Зато је природно што су челни људи потлачених балканских народа, као на пример молдавски војвода Петар Рареш и неки други, ступивши на пут борбе за ослобођење својих народа, ослонац и помоћ тражили на двору аустријског императора Фердинанда.

У ствари, у основи међународних супротности на југоистоку Европе у XVI и XVII веку налазила се борба Аустрије и Турске за утицај у земљама на Дунаву.

Хабсбуршка Монархија, са својом југословенском предстражом на Балкану, представљала је главну препреку продору Турака у Централну Европу. Али, Аустрија није имала довољно моћи, ни војне, ни економске, да би се сама могла супротставити огромној снази војно-феудалне Турске, па је, поред настојања да образује коалицију европских држава, непрекидно радила на мобилизацији становништва балканских и подунавских земаља за борбу против Отоманског Царства.

Почетком деведесетих година XVI века бечки двор је, уз активну помоћ и подршку римског папе Климента VIII, покушао да против Турака покрене снаге других европских држава, као и да на ту борбу подстакне неке турске вазале, а пре свега Михаила Храброг, на чијој се страни борио и поречанин Старица Новак.

Аустријанцима није био потребан посебан напор да поробљене народе Балкана и Подунавља подстакну на оружану борбу, те је антитурски покрет у овим крајевима добио знатно шире размере него што су у Бечу могли да претпоставе. Такво стање је могло и да радује, али је изазивало и одређена страховања. Аустрија је, и поред подршке и подстицања борбе балканских народа против Турака, страховала да би та борба могла довести до потпуног ослобођења Срба, Бугара и других, а самим тим и до стварања непремостивих препрека за остварење аустријске доминације и њених освајачких планова у овом делу света. Истовремено, дуготрајни аустро-турски ратови убедљиво су показали неуспех Хабсбурговаца у намерама да ослабе турске позиције у Дунавском басену и на Балкану. При томе треба имати у виду и ограничене могућности самих аустријских Хабсбурговаца, без обзира на помоћ коју су у појединим раздобљима овог бурног периода добијали од папе и шпанског двора. Одређену улогу у свему томе одиграло је, свакако, и одбијање Беча да поведе рачуна о интересима мађарских стајежа, као потенцијалних савезника балканских народа у борби против султана, што је довело до тога да је знатан део мађарског друштва решење својих проблема потражио у политичком компромису с Турском. Тиме су биле сужене, ионако уске, могућности пружања ефикасне помоћи балканским народима у њиховој тешкој, али справедливој борби. То је и приморало вође антитурских покрета на Балкану да у рвању са Отоманским Царством потраже помоћ и од других земаља, а пре свега од источноевропских, које су и саме биле угрожене турском агресивном политиком. Али, ту и настају нови и непредвиђени проблеми.

Наиме, антитурска борба је већ у XVI веку могла да добије другачији карактер и да озбиљно поткопа турске позиције на Балкану да су против Отоманског Царства, заједно с балканским народима, Хабсбурзима, куријом и Венецијом, иступиле источноевропске државе — Пољска, Велико књажество Литванско, а наравно, и Русија. Свакако, могућност њиховог приласка антитурској коалицији, пре свега, зависила је од правца у коме се тада развијао систем међународних односа у Источној Европи. А он је био противуречан и пун међусобног антагонизма великих. Перспектива није била сјајна, а ситуација настала у то време у Источној Европи пружала је мало изгледа за наступ држава поменутог региона против Отоманског Царства. Истовремено, снаге Русије, с једне, а Великог књажевства Литванског и његове савезнице Пољске, с друге стране, биле су још увек ангажоване у међусобној борби око белоруских и украјинских земаља; док је та борба трајала, а од њеног исхода је умногоме зависила будућа судбина супарника, источноевропске државе су се уклањале од директног сукоба с

Портом, јер је он могао, у случају неуспеха, да ослаби њихове позиције у рвању за политичку превласт у овом делу Европе.

У настојањима да обезбеде успех у борби против Турске, вођама балканских устаника и антитурских покрета није била туђа ни мисао о општем и истовременом устанку против освајача. Али, оцењујући такве планове и перспективе, не може се пренебрећи ни чињеница да је реч о ситуацији, створеној на граници средњег и новог века, и о перспективи дуготрајне борбе с моћним Отоманским Царством. У условима XV—XVII века, таква ситуација захтевала је нове, одговарајуће времену, форме. Чини нам се, чињенице на то упућују, да се таква једна форма могла наћи у облику, мање или више, добровољног уједињења држава и народа под влашћу једне династије или у виду принудног укључивања слабијих у састав јачих држава. При томе, мора се напоменути да персонална унија није морала да значи и грубо потчињавање; она је, уз одређене услове, могла да добије облик својеврсне федерације. Ипак, битно је да се у конкретној историјској ситуацији, какву је нудио период од XV до XVII века, неопходна консолидација снага за борбу против Турака могла постићи само путем стварања крупних монархистичких држава. Како на Балканском полуострву таква перспектива није постојала, њу је требало тражити на другој страни. Тако пред истраживачима искрсава нови проблем, проблем формирања многонационалних држава као предуслова за успешну борбу против турске владавине. Но, та проблематика излази из оквира ове теме, па је зато остављамо по страни, враћајући се основним закључцима, који произлазе из свега што је напред речено.

Неоспорно је да су ослободилачки покрети на Балкану крајем XVI и почетком XVII века, сви без разлике, носили локална обележја; да су следили један за другим и да су избијали, углавном, на периферији Отоманског Царства, у планинским и шумовитим областима, тамо где се турска државна власт и власт турских феудалаца није могла у потпуности да учврсти. Тако, на пример, у рејонима јужне Бугарске, распоређеним у близини центара Отоманског Царства, где је турски војно-феудални систем био јак, није забележен ниједан случај антитурског иступања. Напротив, у северним рејонима, у рејону Старе планине, где је турска власт била прилично слаба, антитурски покрет је прерастао у отворене антитурске устанке.

С друге стране, формирала су се, ако се тако може рећи, два крупна центра антитурских иступања. Један се налазио у Дунавском басену (Банат, Трансилванија, Влашка, Славонија, северна Бугарска), а други у планинским рејонима западног дела Балканског полуострва.

Посматрајући ослободилачке покрете у областима Балкана, насељених Јужним Словенима, у областима које су се за

разлику од Трансилваније и Дунавских кнежевина, налазиле у потпуној политичкој зависности од Порте, може се приметити одређена сличност у погледу социјалног састава, покретачких снага и друштвено-политичких програма. И мада недостатак конкретних података отежава доношење коначних судова о антитурским покретима и устанцима у овим областима током XVI и XVII века, ипак се може рећи да је у њима релативно мало учествовао онај део сеоског становништва који се налазио у феудалној зависности од турских спахија. У поменутих покретима понекад је активно учествовало градско становништво. Такав је, на пример, трновски устанак из 1598. године. Али, при свему томе, главну покретачку снагу антитурских покрета и устанака на Балкану представљало је слободно сељаштво, оно које је уживало личне слободе и које се користило разним видовима аутономних права.

После пада под турску власт, на Балкану су и даље такве групе сељака биле бројне. Били су то тзв. привилеговани сељаци, који су према турским властима имали одређене радне или војне обавезе. За учињене услуге властима били су ослобођени одређених врста намета, а користили су се и правом наслеђа на земљу коју су још одраније поседовали. Таквих сељака је нарочито много било у Банату. Навикнути на слободан живот, они нису хтели да подносе насиље турских војних и цивилних власти, већ су се активно борили за очување својих привилегија.

У Бугарској, вође антитурских покрета, углавном су се ослањале на сељаке настањене на огранцима Старе планине. Ови су, по правилу, имали оружје, што говори у прилог претпоставки да су то били војници и дербенџије.

У Херцеговини, Црној Гори и неким другим крајевима Балкана, племенско уређење је умногоме олакшало организацију антитурских покрета и устанака, на чијем су се челу налазили племенски кнезови и војводе. У ствари, руководећи слој, у социјалном погледу, представљао је слој ситних феудалаца-хришћана, који је своје позиције сачувао и после успостављања турске власти, али који је истовремено одржавао тесне везе са сеоским масама.

Иначе, руководећа улога у антитурским иступањима на Балкану крајем XVI и почетком XVII века припадала је разним „благородним“ људима, „нотаблима“, руководиоцима месних самоуправа, војник-бејима, једном речи људима који су се разликовали од осталог дела становништва, како својим богатством тако и службеним положајем добијеним од Порте.

Активно је у ослободилачким покретима учествовало и православно свештенство, чије су економске и политичке позиције после турских освајања биле знатно пољуљане и ослабљене. Тако је, на пример, познато да је у трновском устанку 1598. го-

дине, поред већ напред споменутих свештенослужитеља, учествовало неколико бугарских и грчких митрополита и епископа. Знатну организаторску активност у антитурским иступањима испољило је више свештенство Пећке патријаршије на челу с патријархом Јованом.

Карактеристично је да су се сви антитурски устанци и покрети на Балкану, као и у Подунављу, покретали и дизали, рачунајући на војну помоћ неких европских држава, пре свега оних суседних. Везе са иностраним владама и дворовима, непријатељски расположеним према Турској, успостављане су помоћу дубровачких трговаца, емиграната са Балкана, католичких мисионара, па и разних авантуриста.

Не може се заобићи ни чињеница да су поједини антитурски покрети у позадини имали за циљ припајање суседним европским државама, оним које су нападањем становништву поробљених региона нудиле мирнији и безбеднији живот. У извесним случајевима, у политичким програмима устаника, износио се захтев за обновом некадашњих независних феудалних држава и државица. Такав захтев се најчешће среће у документима из периода антитурских покрета у Бугарској.

У првим годинама XVII века међу вођама ослободилачких покрета у западним деловима Балканског полуострва широки публицитет су добили пројекти о стварању велике хришћанске државе на челу са херцегом Савојским — Карлом Емануелом, па и са неким другим европским владарима.

Иначе, ослободилачки покрети на Балкану крајем XVI и почетком XVII века, по свом социјалном усмерењу и политичким програмима, у ствари су представљали продужетак борбе против Турака, а која се у југоисточној Европи водила током два претходна века. Уз то, у условима економске, политичке и националне разједињености, антитурска иступања на Балкану су, у извесној мери, синхронизована под утицајем спољних фактора, а најзначајнији у том погледу били су аустро-турски ратови, вођени у периоду 1593—1606. године. Истина, херојска борба коју су народи Балкана водили крајем XVI и почетком XVII века против турских освајача и асимилатора, без обзира на огромне жртве, није довела већ тада до жељеног циља, али је умногоме утицала на даљи ток историјског развоја ових народа, на њихове будуће напоре за економску, културну и политичку еманципацију. У томе се и састоји њена историјска вредност, у томе је њена прогресивна улога.

Petar Milosavljević

**LES MOUVEMENT DE LIBÉRATION CHEZ LES PEUPLES
BALKANIKUES VERS LA FIN DU XVIème ET AU DEBUT
DU XVIIème SIÈCLE**

Résumé

Dans cet ouvrage, l'auteur se basant sur une littérature très riche donne un aperçu des mouvements et des soulèvements antiturcs dans les Balkans à la fin du XVIème et au début du XVIIème siècle.

Tout en évitant de se livrer à une simple description des faits, l'auteur grâce à une analyse des principales composantes de ces événements historiques établit une série de conclusions concises en ce qui concerne le caractère des soulèvements, leur programmes d'action, leurs buts, les forces qui les animaient, la composition sociale des participants, ainsi que toute une série de faits remarquables pour une meilleure compréhension de ces événements.

Dans cet ouvrage l'auteur met l'accent sur l'importance du facteur international dans la lutte contre l'agression ottomane. Il avance certaines hypothèses sur des alliances et des coalitions, parfaitement possibles alors, mais non réalisées, et sur les effets éventuels qu'elles auraient eu dans la lutte contre l'Empire ottoman à la charnière du XVIème et du XVIIème siècle.

Олга ЗИРОЈЕВИЋ

ЧУВАРИ ДУНАВА

Већ је велики немачки османиста Франц Бабингер (Franz Babinger) с правом истицао да је Дунав био Schicksalstrom за Османско Царство. И то за све време његовог полумиленијумског трајања на балканским просторима. У периоду највећег успона овог царства, после пада Острогона (Gran) у турске руке (1543), граница, која је делила исток од запада, ишла је Дунавом, заправо од овог града.¹ У свом доњем току, пак, Дунав ће остати гранична река. И део ове реке од Београда до Кладова (Fethislam) биће гранична река све до турског освајања Баната 1551—52. године. Па и у каснијем времену, близина вазалних кнежевина, Влашке и Ердеља, допринеће да ова река, нарочито на делу од Смедерева до Кладова, сачува у одређеној мери своје граничне одлике. Да би се одбранили, најпре од угарских провала (а оне ће трајати све до мохачке битке), а затим и од многобројних хајдука који су, како то читамо у самим турским законима (канунима), чим дође пролеће прелазили Дунав и учвршћивали се на супротној страни (угрожавајући становништво и на води и на копну), Турци су прибегли читавом низу мера. Већ од самог почетка над безбедношћу моћне реке бдела је турска ратна флотила, бделе су и посаде расуте по тврђавама уз њене обале, а бдело је, најзад, и само локално становништво, нека врста народне војске, милиција. Њихов број ће се временом мењати (према тренутним потребама и могућностима), мењаће се и њихов статус, као и имена која су носили, али ће све време остати, с више или мање успеха, стални чувари ове реке. А управо о њима је у овом раду и реч и то у времену до аустро-турског рата 1714—1718. године.

¹ Fr. Babinger, *Die Donau als Schicksalsstrom des Osmanenreiches, Südosteuropa Jahrbuch, München 1961, 15—25.*

Широко ослањање на локално, па и на немуслиманско становништво, као и прихватање одговарајућих затечених институција типично је за Османско Царство у целини. Тако је први браничевски субаша (1458), а од 1460. и видински санџак-бег, Али-бег Михалоглу, затечене војнике (били су то, значи, војници-граничари) и влахе у Браничеву прилагодио потребама свога крајишта.² У првом попису браничевског субашилука (1467) за становнике неколико насеља изреком се наводи да чувају обалу Дунава. Становници села Храма — 20 хришћана — били су обавезни да даноноћно чувају стражу на обали Дунава, а заузврат нису давали харач, испенце и рајинске дажбине. Стражарску службу вршили су и становници села Усја — њих 35³ — с тим што су били ослобођени само харача и испенце. Становници села Пожежена — њих 50 — опет за стражарску службу (што се види из наредног пописа), ослобођени су харача и испенце, а с куће на кућу дају кејл (мерицу) пшенице и ушур на рибу. Становници села Кисиљева⁴ — било их је 80 — старали су се о бродовима (шајкама), вероватно је овде реч о чувању бродова, а као накнаду били су ослобођени давања харача и испенце. Сличну обавезу имали су и хришћани који су становали у вароши Голупца. Њих 76 чувало је, поред бродова, и град и за ту службу нису давали харач, испенце, ушуре и авариз.⁵ Будући да је средином друге половине XV века мартолозима поверена читава шакјашка служба на Дунаву,⁶ долази до сужавања пореских олакшица становницима наведених насеља. Свима њима биће наметнуто плаћање харача. Становници Усја и Кисиљева биће ослобођени само пореза на дрва и сено (ови последњи још и половине ушура); они у Храму даваће с куће на кућу по пола лукна (назива се Али-беговим лукном) пшенице и пола лукна јечма, а у Пожежену по једно лукно пшенице и ушур од рибе.⁷ Становници Голупца — овог пута њих 10 — и даље су чували бродове, а заузврат били су ослобођени групе намета аваризи диваније и текјалифи урфије.⁸ Овим стражарима Дунава било је придодато и 40 мартолоза Браничева. И они су живели по сеоским насељима (Кисиљево

² Д. Бојанић-Лукач, *Неготинска крајина у време турске владавине, на основу извора из XV и XVI века*, Гласник Етнографског музеја 31—32, Београд 1969, 69, 73.

³ У нашој књизи (*Турско војно уређење у Србији, 1459—1683*, Београд 1974, 205) погрешно 39.

⁴ Вид. М. Динић, *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, Београд 1978, 88.

⁵ Зиројевић, *Турско војно*, 204—205; Истанбул, Архив Председништва владе, Дефтер Браничевског субашилука № 5. Фотокопије.

⁶ *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb 1959, 80.

⁷ Истанбул, Архив Председништва владе, Дефтер влаха Смедеревског санџака № 16. Фотокопије.

⁸ Исто.

и мезра Кућа у Пеку), а за своју службу били су ослобођени харача, испенце и рајинских дажбина (а ако су обрађивали спахијску земљу, давали су ушур).⁹ Над безбедношћу Дунава, односно бродова у његовим лукама бделе су, значи, 203 куће (од којих једна муслиманска), не рачунајући мартоLOSE.

Многобројни угарски напади, који су ускоро уследили — Угрима је чак полазило за руком да угрозе и дубоку унутрашњост земље — показали су недовољну ефикасност система граничне одбране. Због тога ће Турци, поред низа мера којима су били прибегли, повећати и број насеља са стражарским обавезама. Године 1516. стражу на обали Дунава чувала су следећа села: Костолац,¹⁰ Речица, Кличевац,¹¹ Долна Клепечка,¹² Горна Клепечка,¹³ Браничево,¹⁴ Даброва,¹⁵ Петка,¹⁶ Вучји Дол,¹⁷ Дубравица, Долинац,¹⁸ Кисилево и Затоње. Будући да је село Градиште¹⁹ било важан прелаз — налазило се на ушћу реке Пека у Дунав — Али-бег Михалоглу је ту подигао један каштел²⁰ у који је сместио мартоLOSE. Поменуће године наређено је да се, поред мартоLOSE (било их је пет буљука, односно 49 душа), у ову службу укључи и 70 хришћанских домова у селу Тополовнику;²¹ стражарску службу вршили су заједно муслимани и хришћани. У Голупцу хришћани и даље чувају бродове а обављају и све послове везане за тврђаву и бродове. У стражарску службу било је укључено укупно 437 кућа (од тога 82 муслиманске) не рачунајући мартоLOSE.²² У поређењу с претходним пописом, број је више него удвостручен. Пада у очи и чињеница да хришћани сада уживају и веће пореске олакшице. Они су, сви без изузетка, ослобођени давања харача, испенце, ушуре и намета

⁹ Исто; М. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967, 42.

¹⁰ Динић, *Српске земље*, 84—85, 88.

¹¹ Исто, 88, 104.

¹² Клепечка, данас потес у пољу Костолаца. По предању, ту је некад била истоимена варош (Мих. Миладиновић, *Пожаревачка Морава, Насеља и порекло становништва*, 25, Београд 1928, 142).

¹³ Вид. претходну нап.

¹⁴ Вид. Динић, *Српске земље*, 88.

¹⁵ Вероватно село Дабар из Равничке повеље. Лежало је у углу између Мораве и Дунава (Исто, 85).

¹⁶ Исто.

¹⁷ Данас део атара села Петке (Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 135; Динић, *Српске земље*, 85).

¹⁸ Данас потес у атару села Костолаца (Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 142).

¹⁹ Динић, *Српске земље*, 87.

²⁰ Тако у тур. тексту.

²¹ Динић, *Српске земље*, 85.

²² Зиројевић, *Турско војно*, 205—206; Истанбул, Архив Председништва владе, Смедеревски дефтер № 1007. Фотокопије. Овде су исправљена нека погрешна читања у наведеном раду (Чепичка треба Клепечка и Кајиково треба Даброво).

аваризи диваније. Мартолосо (међу њима је било и нешто муслимана) добијају плату, а њихова домаћинства ослобођена су давања ушуре, ресмова и авариза. Муслимани су били ослобођени феудалних пореза прописаних шеријатом и новчаних феудалних даћа. Вредна је пажње препорука да се „свим неверницима“ који би пребегли из Угарске да муафијет (пореске олакшице) који имају хришћани Голупца.

Почетком двадесетих година стражарску службу врше, поред Голупца, Градишта, Тополовника и Браничева — села на подручју нахија Тополовник и Градиште не наводе се по имену — још и три новонасељена (*haric ez defter*): Рударница,²³ Винци и Казан.²⁴ Сва три села налазила су се такође на обали Дунава и на опасним местима. Иначе, чувари Дунава уживали су и даље непромењене пореске олакшице.²⁵ Чини се да је у међувремену стражарска служба била поверена мартолосима. На ту претпоставку наводио би један недатирани турски попис. Посредно се може закључити (Бали-бег Јахјапашић помиње се ту као покојни) да је настао после 1527. године.²⁶ Ту је, наиме, за један број села забележено да су у њима стражарску службу раније обављали мартолосо. Реч је о следећим селима: Дубравица,²⁷ Затон, Дрмно (?),²⁸ Кисиљево, Пожежено, Рударовац, Бијукотинци (?), Кличевац, Вучји Дол, Г. Клепечка, Браничевац,²⁹ Усје, Кусиће, Винци, Тополовник. Укупно 329 кућа (од тога 15 муслиманских у Тополовнику), 10 примићура, један син спахије (у Вучјем Долу) и 86 неожењених мушкараца.³⁰ Стражарило се у данима када се ухвати лед на Дунаву (уз друге службе везане за нормално обављање промета), а заузврат хришћани су били ослобођени свих намета групе аваризи диваније и текјалифи урфије, а муслимани (само у Тополовнику) феудал-

²³ У наредном попису Рударовац. Неутврђено.

²⁴ Данас се део атара села Кисиљева назива Казаниште (Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 77).

²⁵ Истанбул, Архив Председништва владе, Смедеревски дефтер № 135. Фотокопије.

²⁶ Датира се и у 1528. годину (Д. Бојанић, *Ниш у раздобљу турске власти 1428—1878*, Историја Ниша, I, од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године, Ниш 1983, 355). Постојање дефтера влаха из 1528. године (Истанбул, Архив Председништва владе, Дефтер влаха смедеревског санџака № 1011. Фотокопије) у којем се бележи Нахија Обале Дунава (*kenar-i ab-i tupa*), у коју улази и неколико села из нахије Тополовника (Дубравица, Вучји Дол, Рударовац и Кисиљево), нужно помера настанак недатираног дефтера бар за неколико година.

²⁷ Занимљиво је да и народна песма „памти“ мартолосе у селу Дубравици (Vasić, *Martolosi*, 204).

²⁸ Динић, *Српске земље*, 88, 104.

²⁹ Данас локалитет с. од манастира Рукумије у пољу Костолца (Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 143).

³⁰ Беч, Национална библиотека, Смедеревски дефтер № МХТ 608, 75а—105а.

них пореза прописаних шеријатом и новчаних феудалних даћа.³¹ После укидања изузетног положаја раје и влаха у смедеревском санџаку (1536) упадљиво ће се смањити број чувара Дунава. У Закону о примићурима и кнезовима у смедеревском санџаку (из исте године) читамо да су укинута мартолози за штићење и чување вилајета и да су ту службу (поред осталих) преузели кнезови и примићури, њих хиљаду.³² Они ће је вршити и у каснијем времену (као примићурски јамци јављају се кнезови).³³ Иначе, само се за становнике Пожежена изреком наводи да, у време када се заледи, чувају стражу на обали Дунава (вуку и бродове из Влашке и Видина а помажу и царској војсци приликом преласка реке). Заузврат, дају феудалне порезе прописане шеријатом и новчане феудалне даће, а ослобођени су групе намета аваризи диваније и текјалифи урфије. Било их је 37 кућа и 11 неожењених мушкараца.³⁴ И даље траје обавеза становника Голупца да чувају и вуку државне бродове (поправљају и тврђаву), а уживају исте пореске олакшице као и становници Пожежена. Укупно је било ангажовано 119 кућа и 12 неожењених мушкараца.³⁵ Сличне обавезе биле су наметнуте и насељима на левој обали Дунава. Хришћани вароши Панчева, Ковина и села Хисарлика (скела Стари Храм, насупрот Храму), будући важни прелази, чували су скелу на Дунаву и султанову имовину, а као накнаду уживали одређене пореске олакшице.³⁶ И на подручју видинског санџака били су масовно колонизовани власи. Фетхисламска нахија била је насељена чак искључиво влашким, односно војничко-влашким становништвом. Ево и сасвим прецизних података: године 1530/31. ту је, у 101 селу — сва су припадала султановом хасу — живело 2.140 домаћинстава (уз 209 неожењених мушкараца и 9 удовица), а у 1570/72. број села се попео на 124.³⁷ Они су, што је већ истакнуто, имали значајну улогу у одбрани границе. Тако у Закону за браничевске и видинске влахе, из 1501. године, читамо да „на пет кућа дају једног копљаника. Он чува стражу на местима где треба бити предострожан”.³⁸

И овде је 1536. године влашко становништво било сведено на статус раје. То је, међутим, довело да негодовања и расеља-

³¹ Исто. И овде је исправљено погрешно читање у нашој књизи, место Бушник треба Кусиће (*Турско војно*, 207).

³² D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, док. 35, 46.

³³ Исто, док. 76, 89; Анкара, Главна дирекција катастра, Смедеревски дефтер № 166. Фотокопије.

³⁴ Беч, Национална библиотека, Смедеревски дефтер № МХТ 632, 111—111а.

³⁵ Исто, 118—118а.

³⁶ Истанбул, Архив Председништва владе, Темишварски дефтер № 290 (1554), 279, 289, 365.

³⁷ Бојанић, *Неготинска крајина*, 78, 82.

³⁸ Исти, *Turski zakoni*, док. 5, 15.

вања потхарачене раје, па је, 1542, централна власт опозвала своју раније донету одлуку и поново успоставила филурицијски статус. Он ће трајати све до 1586. године.³⁹

Опасна места на путу кроз Бердап чувало је неколико дербенцијских села. Тај статус добила су, свакако после 1560. године,⁴⁰ села Г. Глүшица(?),⁴¹ Д. Глүшица(?),⁴² и Оршава. Будући на опасном месту, помагала су царским бродовима и чувала та опасна места. Опасна места чувала су и села Кашајна,⁴³ Ново Село,⁴⁴ Горња Ораховица,⁴⁵ и Ново Село на Великом Острву у Дунаву. Ово последње налазило се на пустом и опасном месту. А насељено је по царској заповести да би се несметано могао одвијати промет. И становници Фетхислама, будући на опасном месту (Demir karı), помажу царским бродовима с храмом (који плове Дунавом узводно и низводно), а обављају и друге царске послове (који се посебно не наводе). Царским бродовима помажу и становници Видина.

Заузврат, сва дербенцијска села уживала су одређене пореске олакшице; она су била дужна да дају по 12 акчи испенце, ожењени по један кејл пшенице и један кејл јечма, а ослобођени су били групе намета аваризи диваније и текјалифи урфије.⁴⁶ Становници Фетхислама и Оршаве били су само ослобођени групе намета аваризи диваније и текјалифи урфије,⁴⁷ а муселени у Видину управо су сведени на статус раје.⁴⁸

Не знамо до ког су времена дербенције обављале своју службу. Они се, посредно, помињу 1722. године. Укидајући мартолошку и пандурску организацију, румелијски валија Осман-паша створио је, уместо њих, нове милицијске снаге, бекчије и мухафазације, којима су у послу помагале и „старе дербенције”.⁴⁹ Изван сваке сумње је чињеница да је и у XVII и у XVIII веку обезбеђење Дунава било поверено неколиким категоријама стражара (не рачунајући тврђавске посаде, ра-

³⁹ Исти, *Неговинска крајина*, 82—83.

⁴⁰ Упор. Д. Бојанић-Лукач, *Видин и видинскијат санџак през 15—16 век*, Софија 1975, 108—111.

⁴¹ Неутврђено.

⁴² Неутврђено.

⁴³ Данас ово име носи део старе (потопљене) Текије (К. Јовановић, *Неготинска крајина и Кључ*, Насеља и порекло становништва 29, Београд 1940, 296). У дефтеру се наводи да се налазила на „месту Бердапу”.

⁴⁴ Насупрот Великом Острву.

⁴⁵ Налазила се у близини села Грабовице у Кључу (Бојанић-Лукач, *Неготинска крајина*, 92).

⁴⁶ Анкара, Главна дирекција катастра, Видински дефтер № 57 (1586). Фотокопије.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ С. Orhonlu, *Osmanli Imparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, Istanbul 1967, 125—28.

зуме се). Пандури се овде изреком помињу у једном ферману из 1707. године.⁵⁰ Познато је да су ову службу у XVII веку организовали кнезови, а плаћао ју је народ. Одређивање њихових команданата (пандурбаша) и њихово снабдевање вршени су и у XVIII веку на терет околног становништва, а уз посредовање ајана.⁵¹ Најранији расположиви помен пандура у смедеревском санџаку пада у 1591. годину.⁵² Као јамци за пандуре помињу се кнезови (ујамчују се пред кадијама).⁵³ Ферманом из 1707. поново се тражи повратак пандура који су, у међувремену, били укинати (због сиромаштва раје, како се истиче), а на њихово место били постављени војници.⁵⁴ Институција пандурлука преживеће, међутим, и своје званично укидање 1722. и ући ће чак у другу половину XIX века.⁵⁵ У већ у два наврата цитираном ферману из 1707, који се односи на чување опасних места и пролаза као и бродова (прелаза) на Дунаву, помињу се још бродари и кормилари (уз тврђавске војнике, пандуре и друге чуваре у казама). Поред пандура били су укинати и они, па се наређује да и даље обављају одговарајуће послове на местима која треба да се чувају, као и бродовима преко реке, с тим да се њихов број нипошто не умањује. Истиче се још да потичу од раје.⁵⁶

У обезбеђењу јавног реда и мира Турци су се служили још једним средством — ђефилемом. Реч је о узајамном јамству поданика. Једно лице јамчило је за друго или више њих међусобно. Практикована је како међу хришћанима тако и међу муслиманима (чини се да су од ђефилеме били изузети само припадници војничких редова), а као јамци јављају се и жене. С порастом несигурности, нереда и хајдучије, турске власти ће све чешће прибегавати ђефилеми, по потреби и стално, а све

⁵⁰ Б. Цветкова, *Хајдутството в бџларските зџми през 15/18 век, I*, Софија 1971, док. 231.

⁵¹ A. Sućeska, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Сарајево 1965, 109.

⁵² Цивја нахије Лепенице у смедеревском санџаку *gaugi ez panduran* (MAD 1615, стр. 1—73). За податак захваљујемо колеџници др Радмили Тричковић.

⁵³ Р. Тричковић, *Београдски нашалук* (1687—1739). У рукопису.

⁵⁴ Б. Цветкова, *Хајдутството*, док. 231.

⁵⁵ Orhonlu, *Osmanli Imparatorluğunda*, 125—28.

⁵⁶ Б. Цветкова, *Хајдутството*, док. 231. Из неколико турских фермана с краја XVII века може се закључити да су трошкови државног промета на том делу Дунава подмиривани из влашког харача. Изреком се наводе трошкови за припрему скела и кајика, за плате кормилара и веслача, као и за одговарајући алат. Сами кормилари (њих 12) узимани су из села (наводе се и њихова имена) државе Влашке (M. Guboğlu, *Catalogul documentelor turcesti, II* (1455—1829), Bucureşti 1965, док. 664, 671, 672, 674, 675, 676). За превод турских докумената са румунског захваљујемо колеџи др Милану Ванку.

уз учешће локалних органа власти.⁵⁷ Најраније вести о ћефилеми на нашем подручју датирају из 1707. године. У ферману упућеном видинском назиру истиче се да, сходно реду установљеном у београдској управној области (а ради чувања опасних и несигурних места)⁵⁸ и раја у поменутим казама (Сврљиг, Тимок, Сврљишка Бања) треба да се узајамно ујамчује на шеријатском суду како би заштитила границе својих каза од разбојника. У случају штете, прети се уобичајеним санкцијама.⁵⁹ Да овај посао није текао лако, сведоче два наредна фермана, из 1708. и 1712. године. Ту се, уз већ поменуте, додају и нове казе (Видин, Фетхислам, Белградчик, па Алексинац и Ниш) и раја се обавезује да, чим се појаве хајдуци (или сибу у село по хлеб), то неизоставно јави најближој тврђави или чуварима пролаза, по могућству, и сама да их ухвати. У случају штете, она пада на оне који су гарантовали једни за друге. А да би се посао обавио како ваља, слат је (по обичају) у два наврата мубашир.⁶⁰ Раније се, читамо у ферману датираном 1715, раја и бераја у овим казама обавезивала и узајамним јамством да ће саопштавати најближим стражама у пролазима, паланкама, бродовима и караулама ако се појаве хајдуци разбојници, а исто тако да ће и сама трагати за њима. Ако се, пак, хајдуци појаве у рајинским селима, треба то да саопште забитима као и да пазе да путници безбедно пролазе. Сва раја и групе у насељу међусобно да гарантују једни за друге и сваки да се задужи да чува своју казу од хајдука.⁶¹ Из текста није јасно на који временски период се раја ујамчавала; чини се само да није могао бити дужи од неколико година, а можда је био и само на једну годину.

Рецимо, на крају, да се и о обезбеђењу реке Еуфрата — податак је из XVI века — старало једно арапско племе (поред десет бродова на реци).⁶¹

⁵⁷ Детаљније: Sućeska, Ajani, 108—109 (тамо и одговарајућа литература). Вид. такође: Н. Ongan, *Ankara' nin Iki Numaralı Şeriyе Sicili*, Ankara 1974, 673—676, 678, 719, 1169, 1311, 1314, 1623; Ал. Матковски, *Турски извори за ајдутството и арапството во Македонија (1620—1650)*, Скопје 1961, док. 60, 62, 65, 66, 67, 91, 98; М. Мујић, *Sidžil mostarskog kadije* 1632—1634, Ljubljana 1987, док. 54 и др.

⁵⁸ Б. Цветкова, *Хајдутството*, док. 230.

⁵⁹ Исто, док. 237, 241.

⁶⁰ Исто, док. 247.

⁶¹ С. Orhonlu, *Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım üzerine Araştırmalar*, изд. S. Özbaran, İzmir 1984, 134.

Olga Zirojević

LES GARDIENS DU DANUBE

Résumé

A l'époque de la domination turque, la sécurité sur le Danube — il est ici question de la région située entre Belgrade et Kladovo (Fethislam en turc) — était assurée, aux cotés des garnisons militaires situées sur les rives, localement par les populations en majorité chrétiennes qui constituaient une sorte de milice populaire. En échange de leurs services ils jouissaient d'allègements fiscaux plus ou moins importants et ce qui est caractéristique pour eux tous c'est qu'ils vivaient dans des villages non fortifiés. A l'origine il s'agissait de soldats (vojnoùks) et de paysans, par la suite apparurent des martoloz, des knez avec des primicuri, des derhendžije, des pandours, des timoniers et des bateliers. La sécurité sur cette partie du Danube sera assurée même après l'occupation du Banat par les Turcs (1551/52). En raison de la proximité des principautés vassales, Transylvanie et Valachie, cette région sera particulièrement menacée par les haïdoucs, ces attaques portant aussi bien sur la circulation des marchandises sur le grand fleuve que sur les agglomérations des régions voisines. Notre étude de ce sujet (basée principalement sur des sources d'origine turques) porte sur la période qui va jusqu'à la guerre turquo-autrichienne de 1714—1718.

Радмила ТРИЧКОВИЋ

ЈУНАЦИ ДУГОГ РАТА

I

Славизам *јунак* код Османлија најпре је био познат по историчару Ибрахиму Печевији, који га је везао за претварање престонице угарских краљева у седиште Будимског ејалета (29. августа 1541). По уласку у Будим, вели писац, султан је издао заповест да се приведу „немачки и мађарски *јунаци*“, заробљени у *табору*. Наредио је да се сви они пред њим побију, оставивши у животу само двојицу капетана.¹

Унук босанског алајбега Џафер-бега, а сестрић великог везира Лала Мехмед-паше Соколовића (1604—1606), Печеви је у своје дело унео већи број домаћих речи. Тако, описујући турско запоседање Будима, он објашњава да реч *кralиче* „на језику Босне и Хрвата значи краљева жена”.² На другом месту казује како раја, „на свом Ђаурском језику Босне и влаха” (тј. Срба), пева о Берзелезу у својим песмама које се по Ђаурски зову *давори*.³ Мало даље, Печеви тумачи османски назив старе угарске престонице Столног Београда: „*стџони* (тако!) на хрватском језику значи 'столица', што ће рећи престо”.⁴ У случају *јунака*, објашњење је изостало. Свакако, *јунак* је реч из свакодневног говора на граници.⁵ Штавише, она се налази и у

¹ *Tarih-i Pečevi*, I, 243.

² *Исто*, 228; Н. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (Bibliografija)*, Sarajevo 1973, 290—316.

³ *Tarih-i Pečevi*, I, 237.

⁴ *Исто*, 258.

⁵ На подручју Дубровачке Републике „јунаци” су све време били назив како за најамничку милицију тако и за момке и слуге, „*Бетиће*” (Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, III, Београд 1864, 535—536). Под тим називом помињу се у XVI и XVII веку граничари-

османским изворима који потичу управо из времена Ибрахима Печевије.

Јунаци су забележени у извештају угарског сердара Лала Мехмед-паше Соколовића, тачније, у телхису поднесеном султану у име овог везира, у лето 1603. године.⁶ Зна се и за писмо темишварског беглербега Хасан-паше „српском капетану и јунацима Липове“.⁷ У писмима будимских везира, упућених угарском палатину Николи Естерхазију између 1626. и 1637, јунаци се помињу четири пута.⁸ Дакле, јунаци су ту само једанпут изреком поменути као Срби који у својим рукама држе град Липову. У два случаја, тако су именовани најамници ердељских магната споразумних с Турцима; у три, аустријски војници који својим провалама у турске области замећу кавгу на крајини, а у једном, и најамници беглербега Јегра.

Термин је увео у науку турски историчар Џенгиз Орхонлу, напоменом да „јунак на српском језику значи храбар човек, херој“.⁹ Мађарски османиста Лајош Фекете преводио је овај славизам као да пред собом има обичну османску реч — из турског, арапског или персијског језика — и то два пута са „Soldat“, а два пута са „Krieger“.¹⁰ Фекете је на исти начин поступио и с много чешћим термином *потера*, који је, за разлику од јунака, ушао у османски речник.¹¹ Нема спора да је у свим наведеним случајевима заиста реч о војницима и ратницима, али се може приметити да су Османлије за неутрално именовање аустријских граничара и ердељских војника располагале неутралним неосманским изразима *солтат* и *катана*.¹² Са

—плаћеници и хајдуци на сењској и хрватској крајини (R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, III, Zagreb 1889, 102, 127; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1975, 469). У својој студији о „левентама“, Глиша Елезовић (*Турски споменици*, I, 1, Београд 1940, 699—701) упућује на познато место у Бранковићевом летопису: „7104—1596. Exivere Leventae (ita Junaczi ab eo vocantur) ex Transilvania, tempore Mahometis czari, et populati sunt bis Mednipek, Golubacz et Mudavo, et insuper septem arces Danubiales“ (Јљ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 300—301). Својом интервенцијом у заградама преводилац Пејачевић сведочи да су у његово време (друга половина XVIII века) „јунацима“ називали најамнике у личним војскама везира и паша, левенте и делије.

⁶ C. Orhonlu, *Osmanli Tarihine ait Belgeler. Telhisler (1597—1607)*, Istanbul 1970, 99.

⁷ L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606—1645*, Budapest 1932, 424—425. Писмо је објављено у облику переста.

⁸ *Исто*, 33, 76, 113, 115, 242, 289, 326, 329.

⁹ C. Orhonlu, *нав. дело*, 99, нап. 3.

¹⁰ L. Fekete, *нав. дело*, 33 (242), 76 (289), 113 (326), 115 (329).

¹¹ *Исто*, 32, 33, 34, 91, 111, 112, 127, 134, 137, 139, 169, 170 и даље; упор. S. Sâmî, *Kamûs-ı türkî, Derr-i Seadet* 1318, 360, s.v. *potera* (арапским писмом).

¹² S. Sâmî, *нав. дело*, 841, s.v. *soltat*; 1076, s.v. *katana*.

славизмом јунак то није случај. Он је увек употребљен с великим емоционалним набојем, који у пуној мери избија и из напред наведеног места код Печевије.

II

У извештају угарског сердара Лала Мехмед-паше Соколовића описани су успеси на ердељском ратишту, постигнути у пролеће 1603. у савезу с Мојсијем Секељом и Гаврилом Бетленом.¹³ Од аката на основу којих је тај телхис састављен познато је једино писмо везира Мурат-паше, упућено из Београда.¹⁴ Независно од тога, о споразуму са Секељом и походу на Ердељ говоре и два телхиса великог везира Јемишчи Хасан-паше; први је упућен на престо из Столног Београда 2. септембра 1602, а потоњи је поднесен султану непосредно после Соколовићевог телхиса.¹⁵

Видећи у Секељу једину личност кадру да се супротстави „проклетоме Борђу Башги“, велики везир му је поручио да би га поставио за ердељског војводу ако обећа да ће истерати Немце из Ердеља. Секељ је на тај знак предао Турцима град Шољмош и прешао са женом и децом у Темишвар. Пошто се састао са сераскером Бекташ-пашом, темишварским беглербегом Исмаил-пашом и силистријским Бехрам-пашом, дошао је у ордију под Столним Београдом. Ту се обавезао да ће предати и друге раније преотете султанове градове, пре свега, Липову и Јенопољ. Његову изјаву како га неки магнати већ признају за војводу потврдиле су, по Јемишчији, и поменуте паше из Темишвара. „Сикулци чине већину становништва Ердеља“, уверавао је султана Јемишчија, присиљен да дотакне и болно место овог споразума. За почетак је наговестио да Секељ није кадар да истера Немце без помоћи османске војске, од које су на ратишту остале једино румелијске и босанске трупе.¹⁶

Ибрахим Печеви тешко осуђује Јемишчију због тога што је повраћај Ердеља везао за Секеља; зато што је на његов подстицај кренуо на Тису, пустивши непријатеља да заузме Пешту и опседне Будим; јер је Секељу дао Татаре, неопходне на будимском ратишту. О драми која се у лето 1603. одиграла на ердељском походу, Печеви не износи никакве појединости.¹⁷ У ствари, Татари су већ 19. септембра 1602. били потучени на реци Сегату. „После ове победе хтеде Дели-Марко да нападне и на Молдавску, али га Баста задржи од тога, пошто није хтео да

¹³ С. Orhonlu, *Telhisler*, 98—99.

¹⁴ Исто, 43.

¹⁵ Исто, 65—67, 67—69.

¹⁶ Исто, 65—67.

¹⁷ *Tarîh-i Pečevi*, II, 243—250.

изазива Пољаке.”¹⁸ По одласку Јемишчи Хасан-паше у Цариград, везири који су остали на зимовнику у Београду нашли су још једног савезника у Гаврилу Бетлену. У то време, Бетлен је био сиромашни племић, што га је ипак препоручивало у односу на „сељачког сина” Мојсија Секеља, колико амбициозног толико и непоузданог генерала мучки убијеног војводе Михаила Витеза у Ердељу.¹⁹

Према Соколовићевом телхису, Секељ је у пролеће 1603. испраћен из Београда с 5.000 Татара. Са сераскером Бекташ-пашом састао се у Чакову код Темишвара. Средином априла стигао је њихов други гласник са извештајем да им се предао на веру град Себеш. Лугош је освојен тек пошто је била побеђена странка која се противила предаји, а градски заповедник Петар Хусар предат Бекташ-паши. Затим су заузети градови Бокшан и Дева, чије су посаде пристале уз Секеља. Покрет из Поморишја у дубину Ердеља описан је следећим речима: „Овде су стигли коњаници темишварског серхата, као и нешто мађарских јунака и, покоривши се, кренули напред у пратњи реченога Бетлена Габора као претходница, а за њима су, с великим и малим топовима, с пешадијом и коњицом, пошли и ваши робови Бекташ-паша и Шејкел Мориш (тј. Мојсије Секељ).” О Гаврилу Бетлену је на почетку поменуто да је дошао у Београд после Секељевог одласка преко Дунава. На крају се хвали Бекташ-пашина умешност са Ердељцима и изражава нада да ће ускоро потчинити сав Ердељ.²⁰

Ибрахим Печеви помиње да је 1603, по наговору великог дефтердара Ахмед-ефендије, ишао с писмима из Београда у Цариград и поднео султану телхис свога ујака и заштитника, угарског сердара Лала Мехмед-паше Соколовића.²¹ Печеви се на другом месту присећа како је том приликом добио од султана 40.000 или 30.000 гроша.²² У прилог томе сведочиле би султанове речи на Соколовићевом телхису: „Богу хвала, то сте добро смислили и уредили. Нека је светао образ тамошњим газдима, они чине леп хизмет!”²³ Али, Печеви је морао понети из Београда и Мурат-пашино писмо, у коме су Бетленови војници доста различито описани: „Дана 12. шавала (тј. 23. марта 1603) дошао је у Темишвар великаш именом Бетлен Габор, господар града Илове у Ердељу, заједно с петорицом својих главних заповедника, с 500 коњаника и 50 катана с мотком. Будући да се и он предао на веру Бекташ-паши, ваља се постарати да се и њима, као и људима Шејкел Мороша, одреди плата почев од

¹⁸ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 216–218.

¹⁹ N. Jorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, II, Gotha 1905, 103.

²⁰ C. Orhonlu, *Telhisler*, 98–99.

²¹ *Tarih-i Pečevi*, II, 292.

²² *Истро*, 262.

²³ C. Orhonlu, *Telhisler*, 99.

наведеног дана. Пошто је ваш роб Шејкел Морош већ прешао преко, и речени (тј. Бетлен) тражи исто тако за поменуте војнике 5.000 дуката. Сада је прави час! Да је по мени, не бих се двоумио да жртвујем све што имам!”²⁴

Ово вешто сročено писмо требало је да телхисији угарског сердара отвори пут до престола, како би за план скован на самом ратишту задобио султана. Судећи по хатихумајуну на Соколовићевом телхису, султан је тај план примио благонаклоно. Па ипак, у поређењу с Мурат-пашиним писмом, где су одређено поменути једино род и број Бетленових војника с нагласком на цени њихових услуга, опис истих људи у Соколовићевом телхису испао је доста неспретан. „Коњаници темишварског серхата”, о којима је речено да су се по доласку у Бекташ-пашин стан „покорили”, очито нису били муслимани, нити Срби у турској служби. С обзиром на то да се у Соколовићевом телхису уопште не помињу Липова и Јенопољ, они су могли бити једино ранији мартолови и делије темишварског серхата: устаници у Банату из 1594. године, које је Жигмунд Батори почетком 1596. преселио у своју земљу, и с којима је истог лета јуришао на Темишвар.²⁵ Гаврило Бетлен био је господар града Иље на Моришу, што значи да се изванредан број пребашњих устаника одржао у Поморишју и у свим потоњим метежима у Ердељу.²⁶ Што се тиче „мабарских јунака”, јасно је да су они заузели место „50 катана с мотком”, али улога саме „мотке” остаје неизвесна.²⁷ Услед тога, није могуће разлучити шта је Соколовићев телхисија тачно мислио кад је те „катане с мотком” превео у „мабарске јунаке”: на калаузе, на ердељске хајдуке као „мабарске бетиће”, момке и слуге, или пак у оном смислу у којем су они касније једино и поменути у *Историји Ибрахима Печевике*.

Не треба сметнути с ума да је та „мотка” потекла од Мурат-паше, везира који је већ 1607. зацрнио Анадолију, бацивши у јама на хиљаде побијених душа, по чему је прозван Кујучија („јамар”).²⁸ „И у то време уморише Турци Продана ваиду у Будиму и набише га поприко на колац, а Бурко се (от)купи”, записао је будимски презвитер Бранко Протопопић у Коморану на Обретење Претечино 1641. године.²⁹ По суровим законима

²⁴ Исто, 43.

²⁵ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 208—209, наводи 10.000 Срба, који су 1596. пресељени из Баната у Поморишје.

²⁶ Исто, 212; Ч. Мијатовић, *Шта је желео и радио српски народ у XVI веку*, Годишњица Н. Чупића, I, Београд 1877, 66.

²⁷ У орг. *Širĭklu katana*. Реч *širĭk*, између осталог, значи мотка за групно ношење терета.

²⁸ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevidi*, Zagreb 1931, 52.

²⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, СКА, Београд 1902, бр. 1343—1344.

границе, смрт на ражњу била је предвиђена за непријатељског калауза.³⁰ Свеједно да ли су се звали „војводама“ (vaida, ductor) или „делијама“ (a. delil), калаузи су на обема странама били Срби.³¹ Уосталом, Соколовићев телхисија показао је приличну несмотреност већ приликом обраде извештаја о заузећу Лугоша. „Славнији од паша“, Петар Хусар био је познати капетан града Папе.³² А из Лугоша је дошао вођа српског устанка у Банату, који се у ферманима великог везира Коџа Синан-паше из априла 1594. помиње као Петар „Мајздош“.³³

Све то није могло промаћи великом везиру, заузетом у Цариграду истребљењем побуњених спахија помоћу јаничара, којима је у првим годинама рата био ага, а завађеном и с везирима на угарском ратишту због Секеља.³⁴ Тако је султан наредних дана примио и Јемишчијин телхис, састављен једино на основу Секељових писама, која су донели његови изасланици из логора под Клужем. По њему, савезници су несметано напредовали до Деве, јер се непријатељ само повлачио. Невоље су стигле на даљем путу, кад су Немци Секељу запленили хазну, а њихов генерал почео да позива његове војнике на своју страну. „Опљачканом војводи (тј. Секељу) није остало ништа сем овешталог кафтана, који стално облачи, па му ни његова војска није сасвим послушна, а ни он сам не верује својима него, кад год је то могуће, увек коначи у муслиманском логору.“ У Клужу су ударили на хиљаду Немаца, али Секељ није допустио да се град туче топовима, „зато што се ту налази и сва његова породица“. Али, зато је Секељ тражио да паше и бегови остану преко зиме у Ердељу, да му краљ Пољске прискочи у помоћ с 15.000, а војводе Влашке и Молдавске сваки са 10.000 људи. Само, пољски краљ је више пута писао да се браћа Могиле потврде за војводе Влашке и Молдавске, а султан га ни одговора није удостојио. „А што ердељски војвода тражи заповест за влашког војводу, не знамо шта ћемо писати, и којем ћемо војводи послати заповест“, жали се велики везир пошто је већ саветовао султану да се пољском краљу ипак удовољи („јер се ваља бојати смутње са оне стране“).³⁵

Крајем јуна 1603. Секељ је држао под својом влашћу већи део Ердеља. Борбе Рац и Дели-Марко, заповедници српских чета код влашког војводе Радула Шербана, пустили су Басту да бежи све до Сатмара. Док се Секељ нагађао с Бастом, они су нагнали Радула да и сам пређе на страну ћесара. Расплет се

³⁰ S. Takáts, *Macaristan Türk Aleminden çizgiler*, Istanbul 1970, 254.

³¹ Исто, 248—265.

³² Исто, 307, 310, 332; А. Ивић, *нав. дело*, 191.

³³ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 223, 456.

³⁴ J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, 492, 657.

³⁵ C. Orhonlu, *Telhisler*, 67—70.

одиграо у бици код Брашова, 17. јула 1603. године. Мојсије Секељ погинуо је од руке Борба Раца.³⁶

III

У архиву угарског палатина Николе Естерхазија сачувано је недатовано писмо темишварског беглербега Хасан-паше, упућено „српском капетану, јузбашама, барјактарима и јунацима Липове“. Из регеста се сазнаје да је паша укорио липовске Србе за њихове преступе, међу којима се изреком помињу њихов напад на Лугош и њихова решеност да не служе ни Бочкају нити султану. Паша их је својим писмом заправо позвао да се покоре било Бочкају било султану.³⁷

Липова је до 1595. била средиште санџака у саставу Темишварског ејалета. Средином 1595, кад су пристали уз ердељског војводу Жигмунда Баторија, Срби су чинили половину турске посаде у Липови. Дојакошњи мартолови, они су помогли Баторијевом војсковођи Борбу Борбељу да освоји од Турака не само Липову него и Шољмош са четири околне утврде. За њиховим примером пошли су и Срби у Јенопољу, Чанаду, Наџлаку, Панкоти, Еперјешу и Араду, који су исто тако наредних година делили судбину Ердељаца.³⁸ Пошто су њихови раскућени сународници, у лето 1603, у Брашову, срушили мост за споразум с Турцима, Баства је поново поставио српске посаде у раније изгубљеним градовима. За главног капетана у Лугошу и Себешу Баства је поставио Симона Хорвата, а капетану Симону Лоди дао је добра која су припадала војводи Луки.³⁹ У октобру 1604, док је Баства био под Острогоном, ћесарски комесари из Ердеља јављали су својим властима да се Срби у Лугошу и Себешу дописују с Турцима и пандурима у турској служби. Тих дана, између Срба и Мабара у Себешу и Лугошу водила се борба до истребљења. Себешки Срби подлегли су у тој борби, а они у Лугошу однели су победу пошто су у град довели своје сународнике из Липове. Предводник лугошких Срба био је капетан Лука Рац.⁴⁰ Укор темишварског беглербега Хасан-паше односи се на тај напад липовских Срба на Лугош. Укор је имао смисла једино уколико је пашино писмо упућено ускоро после тог догађаја.⁴¹

³⁶ А. Ивић, *нав. дело*, 218—219.

³⁷ L. Fekete, *Türkische Schriften*, 424—425.

³⁸ А. Ивић, *нав. дело*, 208—209; M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Сарајево 1967, 56, 57—60.

³⁹ А. Ивић, *нав. дело*, 218—219.

⁴⁰ Исто, 221, 455—456.

⁴¹ А не 1605—1606. године, како га је датовао Фекете (*нав. дело*, 424).

Велики везир Лала Мехмед-паша известио је султана о свом споразуму с Бочкајем средином новембра 1604, по повратку са острогонског ратишта у Београд. Соколовић је објаснио да је у Ердељу неопходно одвојити „мађарски народ од развраћених Немаца“, тим пре што се они међусобно истребљују и што су Мађари већ сатрли „много хиљада“ Немаца. На крају је открио да му се јавио Баторијев рођак Иштван Бочкај, који би се радо покорио султану.⁴² Месец дана раније, средином октобра, Бочкај је однео победу над генералом Белгиозом. Како су српске чете већином ратовале на страни Хабсбурговаца, Бочкајеви хајдуци сатрли су незаштићени живаљ неколико српских села у бихарској жупанији. „Изреком се спомених српска места у околини Уј-Калоа, која су том приликом пострадала.“ Песетак дана касније, док су се Немци повлачили преко Тисе код Токаја, војници који су им штитили одступницу, 1.700 Срба, Сикулаца и Мађара, заноћили су у оближњем селу Ракомазу. Ту су их изненадили Бочкајеви хајдуци. Ови су „нападали само Србе, које потуку тако да је једва њих 25 са Дели-Марком утекло, препливавши преко Тисе“. Поменути обрачуни међу градским посадама у Себешу и Лугошу били су саставни део истих догађаја. Већ у новембру 1604. Бочкају се предао Јенопољ. У јануару 1605. предали су се најпре Кевар и Дева, из које је Дели-Марко поново једва изнео главу, а затим и Себеш и Липова.⁴³

После ових успеха и споразума с великим везиром, Бочкај је изабран за кнеза. У тренутку у коме се Бочкај појавио на историјској сцени, у Ердељу је било око „7.000 хајдука и Срба, вичних борби и ратовању“, али је отпор пружао једино Борђе Рац, коме су Саси обећавали ердељско војводство. Подозрив због тога према Србима у Себешу и Лугошу, Бочкај је наредио да се они уклоне с границе, па су, под изговором да ће тамо примити плате, доведени у Липову. Чим се у Липови нашло на окупу 2.000 Срба војника, вођа придобилица Бура Бешлија пустио је у град Кулаксуза с 300 коњаника (6. јула 1605).⁴⁴ Кулаксуз Осман-бег, нови санџакбег Липове, помиње се као штићеник сераскера Бекташ-паше и ранији бег Солнока.⁴⁵

Мада самог темишварског беглербега Хасан-пашу није изреком идентификовао (реч је о Дели-Хасан-паши, брату Кара Јазичије, вође целалијског устанка у Анадолији), Фекете је приликом датовања писма упућеног „липовским јунацима“ очито пошао од описа Дели Хасан-пашиног смакнућа у Београду, које су османски писци ставили у пролеће 1606. године.⁴⁶ У ствари,

⁴² С. Orhonlu, *Telhisler*, 122—124; Hammer, II, 685—686.

⁴³ А. Ивић, *нав. дело*, 220—221.

⁴⁴ Исто, 219.

⁴⁵ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, 417.

⁴⁶ L. Fekete, *нав. дело*, 424—425, 482; М. Akdag, *Kara Yazici, Islam Ansiklopedisi*, 6, Istanbul 1967, 339—343.

Хасан-пашино хватање временски се подудара с поновном предајом Липове Бочкају.

После прве победе над Борђем Рацом у Сибињу, Бочкај је упутно проглас ердељским Србима. Позвао их је да не робују Немцима, него да се придруже њему који ће им дати права што су их њихови стари у Угарској негда уживали, не делећи их од Мађара.⁴⁷ Већ 2. августа, ни месец дана после предаје Липове Турцима, Бочкај је даровао два села капетану Липове Владиславу Рацу. За капетана у Шољмошу поставио је Србина Јована Прибега.⁴⁸ То је уродило плодом већ 9. септембра 1605, кад је Борђе Рац предао и Шегешвар. Како је део његових чета пришао Бочкају, Рац је с нешто својих људи отишао у Влашку.⁴⁹ Примивши краљевску круну из руке великог везира Лала Мехмед-паше Соколовића, Бочкај је још једном испунио обећање што га је дао Србима. Својим повељама од 12. децембра 1605. и 2. септембра 1606. Бочкај је основао седам слободних хадучких вароши у пределу Калоа и Токаја, чиме је положио темеље потоњег Хајдушага.⁵⁰ Предаја Липове обављена је у пролеће 1606, док су Турци били у лову.⁵¹ То је био лов на Дели Хасан-пашу.⁵²

Лала Мехмед-паша отишао је из Београда у Цариград у фебруару 1606. године. Није била тајна да је велики везир напустио западно ратиште због тога што је султан намеравао да га пошаље у рат против Ирана иако мир с Хабсбурзима још није био закључен. Соколовић је настојао да одврати султана од те намере. Упозоравао је да се ваља бојати немачког лукавства чим Бочкај остане усамљен. Борећи се за свој став, наглашавао је да су Немци, одлично упознати са стањем на источном ратишту, привукли на своју страну „мађарске левенте”.⁵³ Соколовић је мислио на такозване „слободне Србе”, бескућнике. У мају 1606, док је Бочкај опседао богати град Токај, Хабсбурговци су против њега поново покренули Радула Шербана. Нове нереде у Ердељу требало је да изазове Борђе Рац, који овог пута није имао среће. Само месец дана по свом повратку у Ердељ, Рац је пао у руке Бочкајевом војсковођи Жигмунду Ракоцију.⁵⁴ У своме писму султану из тих дана Бочкај се само похвалио освајањем Токаја.⁵⁵ Раца није поменуо. Вероватно, јер би га иначе морао изручити Турцима.

⁴⁷ А. Ивић, *нав. дело*, 226.

⁴⁸ Исто, 223, 456.

⁴⁹ Исто, 224.

⁵⁰ L. Fekete, *нав. дело*, I. I.

⁵¹ А. Ивић, *нав. дело*, 226—227, 461.

⁵² *Tarih-i Peşevi*, II, 276.

⁵³ С. Orhonlu, *Telhisler*, 99—100, 103—104, 104—105, 113—114.

⁵⁴ А. Ивић, *нав. дело*, 224.

⁵⁵ С. Orhonlu, *Telhisler*, 119—120.

Бочкајев дуг према липовским Србима испунио је после његове смрти нови кнез Жигмунд Ракоци. Поред јенопољског митрополита Саве I и капетана Владислава Раца, Ракоци је обдарио поседима још 160 породица из Липове, уврстио их у племство и дао им право на грб.⁶ Тај заједнички грб „липовских јунака“ сачуван је у заоставштини деспота Борба II Бранковића. У црвеном пољу усправљена лисица, с мачем на који је набодена глава обавијена саруком у десници, претећи подигнуте левице. Изнад штита је шлем украшен црвено обојеним орловим крилима, међу којима је учвршћен крст.⁷

Липовским Србима није било дато да уживају у својим успесима. Кад се Ракоци у новембру 1608. повукао, ердељски сталежи изабрали су Гаврила Баторија. Против њега је већ 1610. избила побуна. Срби на челу с Борђем Рацом и Аврамом Рацом остали су на страни старога кнеза. Против Баторија био је војвода Радул Шербан, који је 16. јула 1611. на бедем града Брашова поставио главу рашчереченог Борба Раца. Трогодишње борбе око ердељске столице окончане су до 23. октобра 1613. победом Гаврила Бетлена, дојакошњег Баторијевог војсковође. Бетлен је дошао на власт уз помоћ Турака, између осталог, под условом да врати султану Липову са околним градовима. Срби су, међутим, разбили мађарске чете што их је Бетлен послао да преузму град. Почетком октобра 1614, кад је глас о томе стигао у ердељску Булу, Бетлен је кренуо на Липову с топовима. Срби су ступили у преговоре с Турцима, али ови су их одбили, позивајући се на ферман по коме се предаја одлаже док Бетлен не склопи мир са ћесаром. У априлу 1616. Бетлен је поново упутио у Липову 600 својих људи, које су Срби пустили, а затим их разоружане затворили у тврђави. Бетлен је онда кренуо на град са свом својом силом. После дванаест дана опсаде, Бетлен је 12. јула 1616. освојио Липову да би је предао Турцима, заједно са Шољмошем, Арадом, Фачетом, Бокшаном и Наблаком.⁸

IV

У писму будимског везира Софи Мехмед-паше, упућеном палатину 28. јула 1626, дата је типична слика „малог рата“ на будимској и јегарској крајини, виђена из турског угла. Капетани Сечења, Гармата и Филека провалили су са својим четата у османске области само ради освете над чуварима града Хат-

⁶ Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, Нови Сад 1909, 6—8.

⁷ Ј. Радонић, *Гроф Борђе Бранковић и његово време*, СКА, Београд 1911, 41.

⁸ А. Ивић, *нав. дело*, 237; N. Jorga, *нав. дело*, 109—110.

вана. Напред су послали нешто катана да заробе којег рајетина, а сами су ушли у бусију, како би изненадили Хатванлије када изиђу у *потеру*. Али, кад из Хатвана нико није кренуо, Гармаћани су се три дана заредом прикрадали у Пештанско поље и сваки пут пленили стоку и убијали људе. Приликом трећег напада убили су три момка призренског санџакбега и запленили мазге и коње. Чим је напад оглашен из топа, Пештани су кренули у *потеру*. Траг их је одвео под Гармат. Гармаћани су њихове „људске речи“ дочекали псовкама и плотунима, па су Пештани кренули натраг, с нешто заплењене стоке. Потерници су при повратку налетели на заседу коју су им поставили „јунаци капетани Сечења, Гармата и Филека“, али газије су примиле бој и чак довеле неколико „језика“. Везир је нагласио да се у протеклих осам година догодило шездесет сличних повреда границе, међу којима је поменуо само недавну провалу неколико стотина катана под град Јанковац близу Сегедина.⁵⁹

„Вазда више но непокорни“, сегедински Срби наносили су Хабсбурговцима велике штете све док заповедник Острогона Никола Палфи није нашао лека томе злу. Палфи је придобио неколико „лакомислених младића“, који су његове чете увели у своја села кад су људи били одсутни и тако отерали сву нејач на аустријске територије. Присиљени да пођу за својим женама и децом, Срби су помогли и у пљачкању успутних турских места. То се дешавало пре 10. и 15. априла 1598, кад су две групе Срба из Бачке склапале у Ујвару засебне уговоре с Палфијем. Обе групе потекле су из 34 села. Међу потписницима уговора истичу се кнезови, свештеници и калуђери, а у војничком звању само један јузбаша, што значи да су они дотле на страни Турака ратовали више као пандури него као мартолоси и делије. Потписници су се обавезали да ће сносити све кметске терете чим се окуће на аустријском земљишту. Наглашавајући да је на описани начин преселио становништво читаве једне земље, Палфи је тражио царску заповест да досељенике не вређају капетани Кањиже, Сендреа, Филека и Онода.⁶⁰ На основу мировног споразума склопљеног 1606. на ушћу реке Житве, села у пределу Кањиже и Острогона, као и она око Новиграда, Сечења и Филека, остала су под двовлашћем, тако да је њихово становништво морало плаћати данак обема странама.⁶¹

Срби који су по завршетку рата насељени у утароким градовима као граничари и шајкаши служили су, по потреби, и у „малом рату“. Године 1615, кад је будимски хеџаја уложио протест због провала на граници код Новиграда, Хабсбурговци су се изговарали да су за све пљачке и убиства криви једино

⁵⁹ L. Fekete, *Türkische Schriften*, бр. 9.

⁶⁰ А. Ивић, *нав. дело*, 211—212, 452—453.

⁶¹ L. Fekete, *нав. дело*, бр. 1—8.

„разбојнички Раци“.⁶² Наведено писмо будимског везира, међутим, било је само увод у провалу османске и ердељске војске у хабсбуршку Угарску. Порта се поново умешала у тридесетогодишњи верски рат (1618—1648) како би наметнула Гаврила Бетлена за чешко-угарског краља.

Саставили се с Бетленом под Дрегел-паланком (коју је бранио капетан Петар Бакић), сераскер Муртеза-паша улогорио се 1. октобра 1626. код Сечења, а исте зиме код Кремница. Резултат овог војног похода, који су османски писци оценили као пораз, био је град Вац, добијен на основу мировног споразума што га је сераскер закључио са угарским палатином.⁶³ Пре тога, у децембру 1626, Муртеза-паша је протествовао због испада Томаша Бошњака на јегарској граници. Капетан Томаш Бошњак, некад у служби Бочкаја и Баторија, као Бетленов противник, прешао је у Филек. Ту је до 1634. служио као главни капетан Филека.⁶⁴

V

Следећи помен јунака односи се на комбинације двеју царевина са ердељским хајдучким корпусом после смрти Гаврила Бетлена (15. новембра 1629). Страхујући да ће Турци једноставно угазити у Ердељ, палатин је пожурју у Капу и одмах покушао да привуче хајдуке на своју страну.⁶⁵ О томе се први пут говори у писму новог будимског везира Хасан-паше од краја априла 1630. године. По доласку везирином у Београд, сегедински санџак Пири Мехмед-бег упутно му је неколико „неваљалаца из Хајдушага“. Хајдуци су на испиту открили да их је под Јанковцем послао капетан Филека (Томаш Бошњак).⁶⁶

„Хајдушаг-тајфа већином се населила на земљи срећног падишаха, и досад је живела исправно и одсад ће остати на миру, не сметајући ни Ердељу ни другој страни, и не чинећи било шта што би пореметило обострани мир“, писао је Хасан-паша 23. августа 1630. године. То је био његов одговор на палатиново питање, које се очито односило на турско присвајање Хајдушага.⁶⁷ Првог октобра паша је поново опомињао „да се не позлебује хајдучка тајфа, која је мирна и исправна“. Јер,

⁶² А. Ивић, *нав. дело*, 480.

⁶³ *Исто*, 246—247, 250; L. Fekete, *нав. дело*, XXVIII—XXX и бр. 10—14; S. Bašagić, *Znameniti Hrvati*, 32.

⁶⁴ L. Fekete, *нав. дело*, 255, нап. 5.

⁶⁵ *Исто*, бр. 17—18; А. Ивић, *нав. дело*, 248.

⁶⁶ L. Fekete, *нав. дело*, 433—434. У ориг. *Hâyûddşâk*, вероватно, ранији пример потоњег османског облика *hayûd* (хајдук).

⁶⁷ *Исто*, бр. 19.

то би могло угрожити мир, „а што један лудак поквари, ни сто паметних не поправи“. Питајући палатина да ли би био задовољан кад би Турци поделили пушке раји насељеној у местима која су обема државама заједничка, везир му је уједно одговорио на „копију болног писма“. Писмо је теретило беглербега Јегра да подстиче ћесарске поданике на побуну.⁶⁶ Упутивши проглас „угарској господи“ у фебруару 1631, Хасан-паша је објавио да Porta улази у рат против палатина. Естерхази је за то време упутио војску на Тису с намером да присили хајдуке да пређу на страну Аустрије. На позив Стефана Бетлена и његовог зета Давида Зољомија, међутим, хајдуци су 15. марта 1631. сами разбили логор палатиновог брата код Ракомаза.⁶⁹

Хасан-паша је оптуживао палатина да је тражио предају Великог Варадина и да је с тим циљем наоружао Хајдушак, чија се раја пред његовом војском повукла у Ердељ. Везир се ругао пораженом палатину истичући да су Ердељу притекли у помоћ једино „левенте и плачкаши“, „тајфа коју зовете татари“. Објављујући да је већ примио наименовање за сердара, Хасан-паша је и будуће крвопролиће стављао палатину на душну: „Али, проливајући крв Ердељаца, као и мађарских јунака на обема странама, како ћете на оное свету, пред Истином, одговарати за вашу браћу по вери!“⁷⁰

Хасан-пашино наименовање за сердара потврдио је, својим претећим писмом од 10. априла 1631, и јегарски беглербег Ибрахим-паша.⁷¹ Месец дана касније, међутим, везир је одговорио на палатинов протест, уложен због „раје“ која се „окупала“ око вароши Сиксо у Горњој Угарској, а коју је „завео“ поменути јегарски беглербег. Палатин је приговарао што је Ибрахим-паша ударио у добош да се раји даје плата, тако да се на његову реч окупало хиљаду људи. „Мора бити да је раја на ћесарској страни много пропатила, кад се дигла из својих домова, изабравши смрт.“ Везир је оштро одбио ову заједљиву примедбу: „Ова сиротиња раја налик је на стадо које даје млеко на две стране“, хранећи војоку двеју империја, али је доведена дотле да се „ускоро ни травом неће моћи хранити“. Знајући добро да је раја која се „домогла сабље изишла из строја раје“, везир ипак није одобравао тај рад беглербега Јегра. Ибрахим-паша се заклео да се неће светити капетанима на граници, али капетани нису одржали задату реч, а то је изазвало нова окупљања раје. Везир је поново опоменуо беглербега да се окане тога, јер ни спахије нису раде да им раја паше сабљу, али се повратку раје искрено радовао: „Узмимо да огњем и мачем

⁶⁶ Исто, бр. 20

⁶⁷ Исто, бр. 25.

⁶⁸ Исто, бр. 22.

⁶⁹ Исто, бр. 23.

уништите десет села, опет ће у богоштићеним земљама процветати хиљаду нових села.⁷²

На протест палатинов да жели Ердељ за себе, цариградски кајмакам Реџеб-паша објаснио је тог пролећа како две царевине немају никаквог разлога да ратују око Хајдушага. Јер, та села никад нису била хабсбуршка. По речима кајмакама Реџеб-паше, „поменућа села освојио је султан Сүлејман. Она леже на земљи Солночког санџака и преко њих је два-три пута прешао пописник. Пре ратова, док су ова села била на своме месту, она су припадала граду Солноку и давала му харач и десетке, али су током протеклих ратова остала пушта много година. Кад је после настао мир, будимски беглербег Али-паша и Бочкај, по заповести срећног падишаха, населили су у ова села поменути Хајдушаг, под условом да се од њих не тражи десетак нити икакав данак него да, кад год је то потребно, буду заједно са Ердељцима и да обављају службу. А нарочито, овај Хајдушаг испрва није био у вашој области... Целом свету је познато да су њихови очеви и дедови, као и они сами, и то листом, постали од раје у селима области Солнок, Була, Сегедин и Темишвар...⁷³ Другим речима, ердељски хајдучки корпус образован је до краја 1606, на земљи солночког санџака, а био је састављен од некадашњих банатских устаника, које је почетком 1596. преселио Жигмунд Батори, као и од Сегединаца, које је две године касније преселио на превару гроф Палфи.

У ствари, Срби су живели у тим пределима од самог почетка XV века, на поседима деспота Стефана Лазаревића и Бурџа Бранковића. Од пада Смедерева до турског освајања тих крајева, а особито у време краља Матије Корвина, Срби су служили као основни људски материјал за нов начин борбе против Турака, као хајдуци.⁷⁴ Међутим, историја самог Хајдушага није сасвим јасна. Сходно Бочкајевим повељама од 12. децембра 1605. и 2. септембра 1606, основано је седам хајдучких насеља: у вароши Кало, селима Нанаш, Дорог, Хатхаз, Вамошкерц, Собосло и предграђу Токаја. Касније, 1608. године, у састав Хајдушага ушла су још два нова хајдучка места: Полгар и Сенмаргита. После смрти Гаврила Бетлена, под Хајдушагом се увек подразумева седам хајдучких вароши: Нанаш, Дорог, Хатхаз, Собосло, Полгар, Бесермењ и Фејерто. Првих пет насеља познато је из повеља ранијих кнежева, а Бесермењ и Фејерто очито су насељена хајдуцима у Бетленово време.⁷⁵

⁷² Исто, бр. 25—27.

⁷³ Исто, бр. 24.

⁷⁴ Д. Ј. Поповић, *О хајдуцима*, II, Београд 1931, 110.

⁷⁵ L. Fekete, *Türkische Schriften*, LI. Села Бесермењ, Собосло, Хатхаз, Фејерхаз (Фејерто) и Нанаш налазе се у повељи краља Жигмунда Луксембуршког деспоту Стефану Лазаревићу из септембра 1411. године (вид. *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 154 — Д. Ј. Поповић).

Извесно објашњење тих промена садржи дефтер солночког санџака, састављен после Бетленове победе у борби за ердељску столицу.⁷⁶ На објављеним листовима тога дефтера, од Бочкајевог Хајдушага забележени су међу царским хасовима варош Собосло и селиште Хатхаз, прва са одсеком од 56.500, друго са свега 50 акчи.⁷⁷ Обе хајдучке вароши из 1608. године — Сенмаргита са 40.000, Полгар са 30.000 акчи одсеком — уписане су међу хасовима солночког санџака Осман-бега у нахији Дебрецин.⁷⁸ На основу фермана од 15—24. октобра 1613, царским хасовима припојено је 5 села једног зијамета и 40 тимарских села у нахијама Калова, Сенмиклош, Тур и Дебрецин, са образложењем да су се због близине Ердељу опирала плаћању данка.⁷⁹ Белешка о новом статусу Калове објашњава још неке промене у вези с првобитним Хајдушагом: Кад се паланка Калова побунила, њени житељи прешли су у Ердељ и побунили ердељске бауре. Због тога је паланка у Калови укинута и порушена.⁸⁰

Порушена паланка била је једна од Бочкајевих хајдучких утврда, као и поменути Хатхаз, који је овде пописан као селиште. Али, наведени попис довољно сведочи да Рецеп-пашине речи о хајдучким слободама из Бочкајевог времена очито не важе и за време после доласка Гаврила Бетлена на ердељску столицу. Уз ону о градовима, „Коца Бетлен“ је с војводским бератом примио и обавезу да ће враћати рају која из султанових области пређе у Ердељ.⁸¹ О томе се говори у писму ћесарског обавештајца из Токаја од 11. маја 1612, како је капетан Нађ Андраш окупио 30—40 Срба из Сегедина, „обукао их по татарски“, па их одвео у Јегар Турцима, с којима се претходно састао код Солнока.⁸² Из тога се разабире да је „татарин“ у граничарском жаргону прве половине XVII века био подругљив назив за Србе у турској служби, делије и мартолосе.⁸³

Из свега напред изложеног произлази доста јасан закључак. Почетком друге деценије XVII века хајдуци су били против Гаврила Бетлена због тога што је његов долазак на ердељ-

⁷⁶ L. Fekete, *Die Siyāqat-Schrift*, I, Budapest 1955, 540—571.

⁷⁷ Исто, 542—543, 544—545.

⁷⁸ Исто, 558—559.

⁷⁹ Исто, 546—547. Из објављеног факсимила овог листа (Исто, II, Tafel LIX, лева страна) види се да ти „нови хасови“ припадају основном тексту дефтера. Према томе, овај иџмал-дефтер састављен је после 15—24. октобра 1613. или, тачније, у јануару—фебруару 1614, кад је будимски беглербег, чији се хас помиње (Исто, 554—555) био Каракаш Мехмед-паша (вид. S. Takáts, *нав. дело*, 432).

⁸⁰ Исто, 554—555.

⁸¹ *Naima Tarihi*, II, 673—674.

⁸² А. Ивић, *нав. дело*, 469. Тај Нађ Андраш добио је капетанске инсигније 1607. године (L. Fekete, *Türkische Schriften*, LIII).

⁸³ Године 1620. помињу се у паланкама солночког санџака (L. Fekete, *Die Siyāqat-Schrift*, 602—605).

ску столицу за њих значао потхарачивање Порти. После Бетленове смрти, међутим, хајдуци су се оружјем одупрли војсци угарског палатина, јер им је од турско-ердељског двовлашћа, под којим су они били поданици јегарске и будимске благајне, али и слободни војници ердељског кнеза, много теже падало аустро-турско двовлашће, под којим би постали развојачени поданици двеју империја.

VI

Пораженом палатину ипак је пошло за руком да привуче на своју страну хајдуке из Полгара и Собослоа, а о некима се знало да се одвећ држе Турака.⁶⁴ У таквим околностима, ердељски кнез Борђе I Ракоци издао је, 16. јуна 1631, даровну повељу у корист капетана Јована Тохољевића Раца Смедеревца, заповедника у хајдучком граду Керешсегу. Ракоци је капетану Јовану Рацу даровао посед Векерд, а његове хајдуке ослободио дажбина, под условом да учествују у свим његовим војним подухватима.⁶⁵

Кад су Бетлен и Зољоми пребегли у Будим, будимски везир Хусеин-паша Насухпашазаде уверио је султана да свог највећег непријатеља има у Ракоцију и да Ердељци траже за војводу великоварадинског грофа Иштвана Бетлена. Израдивши ферман за војни поход против Ракоција, везир је довео војску на границу Ердеља. Ракоцијева војска га је дочекала између Липове и Буле и, 3. октобра 1636, до ногу потукла код Салонте. Како то обично бива у сличним приликама, појединости о самом боју остале су мутне и противуречне, па су се око напуштене паланке Салонте ускоро испредале приче о једном од најкрвавијих стратишта у историји верских ратова. Тобоже, Насухпашазаде је сатро сто хиљада непријатеља, али је на крају, изгубивши седамдесет хиљада војника, побегао с бојног поља једино са својим агама.⁶⁶ Према извештају ћесарског резидента на Порти, турски пораз био је изазван забуном кад су се договореним знаком с Бетленовим присталицама, белом марамицом на десној руци, послужили и Ракоцијеви људи.⁶⁷ О њима сведочи Ракоцијева повеља од 8. новембра 1636, којом се ослобађају дажбина сви Срби који служе под заставом Петра Раца из Липове.⁶⁸ Размаре побуњеничких акција у Темишварском и Јегарском пашалуку у време саме битке могу се тек наслутити

⁶⁴ L. Fekete, *Türkische Schriften*, LII.

⁶⁵ А. Ивић, *нав. дело*, 476—477; Д. Ј. Поповић, *О хајдуцима*, II, 110.

⁶⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7, Istanbul 1980, 244.

⁶⁷ Hammer, GOR, III, 162—163.

⁶⁸ Ј. Радонић, *Гроф Борђе Бранковић и његово време*, 43.

из писама што их је поражени сердар упутио угарском палатину.

По повратку с бојног поља у Темишвар, Хусеин-паша је писао о измирењу с Ракоцијем. На глас да у Ердељ са свих страна надире војска из Румелије, Озије и Татари, уплашени ердељски прваци упутили су у Липову своје посланике с молбом да се „Ракоцију опросте греси и да се остави на свом положају”. Повинујући се падишаховој вољи, сердар се повукао из Липове. Кад је стигао у Темишвар, међутим, примио је глас из Кањиже по коме се „словински генерал” спустио с великом војском до Жабјака и Вировитице и, супротно мировном споразуму, подигао град у Грабовници, у коме је оставио „мно-го топова и разбојника”.⁸⁹

Вративши се у Будим, Насухпашазаде је проширио списак граничних изгреда у пределу Пожеге и Кањиже на 3—4 села, а посебно на паланку Калочу. Избегавши непосредан одговор на пакосно палатиново питање о приликама у Јегарском пашалуку, он је ипак поменуо да су „раније многи онострани разбојници” дошли под две паланке у околини Јегра. Ти разбојници су одбијени, али су „многи онострани разбојници и левенте” напали Сенту, где су разбили градску капију, побили много људи и отерали стоку и робље. Везир је одобравао газима што су побили ове разбојнике, „јер, ви сте знали да су ваши отишли под Солнок”. Замерао је палатину да не држи на узди „крајишке левенте и разбојнике”, а особито „три момка”, капетане Сечења, Филека и Бујака, који су осам пута пресретали чуваре Хатвана из заседе, „а газиие не могу то да трпе, него дижу много људи, па их терају”. Проклињући онога ко усред мира задаје такве јаде божјим робовима, Насухпашазаде сасвим одређено додаје на палатинов рачун: „Додуше, ви се веселите што ваши јунаци потајно долазе, пресецају путеве и убијају и робе муслимане.”⁹⁰

Палатин је, међутим, у своме одговору писао, „пре свега, о јегарским јунацима”. „Али, и то сте рђаво разумели”, љутито одвраћа везир у свом потоњем писму, мада признаје да је велика гомила разбојника била кренула на паланку Сарвашку код Јегра. Кад је стигао глас да „смерају смутњу и поквареност”, против ових разбојника упућена је војска из Хатвана, али разбојници су се тој војсци „осветили”. Палатин је у вези с тим злурадо саветовао да се пронађу и побију сви разбојници у Турској, а везир је одговарао да треба обуздати разбојнике обеју страна. Палатин је упозоравао да „из мале ватре букне

⁸⁹ L. Fekete, *нав. дело*, бр. 32. Везир је био обавештен о нападу на село Новаке у пределу Вировитице (*Исто*, бр. 59); упор. А. Ивић, *Миграције Срба у Славонији током 16, 17. и 18. столећа*, СЕЗ, Насеља, 21, Суботица 1926, 68, нап. 4.

⁹⁰ L. Fekete, *нав. дело*, бр. 33.

велики пожар", на што је везир одвратио да се „ватра гаси док је мала”.⁹¹

Палатинова алузија на побуну у Анадолији, због које је султан изгубио неколико источних провинција, може се схватити као израз помало необуздане злурадости. Па ипак, везир је на свој начин морао признати да је његов неуспели подухват против Ракоција био праћен низом побуна и диверзија ранијих повратника са аустријске територије, којима се нису испуниле наде у обећану војничку службу.

VII

После поменутих невоља с „јегарским јунацима” једино је Евлија Челеби могао да се поиграва римама око „беспримерног града Бујака, високе тврдиње и куће јунака”, да се шали дајућн обавештење по коме би град Бечеј основао „ердељски краљ Јунак Стефан” и да на другом месту забележи како турску посаду Мославине чине „градски јунаци”.⁹² Реч јунак нестала је из епистоларних мегдана будимских везира са угарским палатином. Још се 25. августа 1641. везир Муса-паша чудио палатину који је тројицу својих коњичких заповедника назвао „скитницама”.⁹³ У Муса-пашином писму од 3. фебруара 1644. нема места било каквој забуну. Ту је јасно речено да су у сегединска поља провалили „хајдуци разбојници”, да су села близу Будима напали „хајдуци коњаници”.⁹⁴ Овај назив непријатељског војника познатог порекла ускоро је проширен и на одметнике од власти.

Од октобра 1631. до марта 1644. Муса-паша је три пута био будимски везир „с правом тугре и силом сердара”.⁹⁵ Пуномоћан да издаје фермане и објави рат, он је могао да кумује и домаћим одметницима. Стицајем околности, најранији помен хајдука у значењу дрмског разбојника вероватно је забележен у итинерару непознатог писца из француског посланства, које је 20. јуна 1621. заноћило у селу Кури Чешме близу Мехмед-пашине Паланке, подигнуте у опасном кланцу планине Куновице, у коме су се окупљале праве војске од три стотине

⁹¹ Исто, бр. 34.

⁹² Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 235, 532; *Evliya Celebi Seyahatnamesi*, 7, стр. 113, 234.

⁹³ L. Fekete, *нав. дело*, 127, 341—342: *csavargó*.

⁹⁴ Исто, 134, 349.

⁹⁵ Исто, бр. 29, 30, 38—43, стр. 372—373, 376, 387, 439, 443, 445—449; S. Takáts, *нав. дело*, 433; S. Bašagić, *Znameniti Hrvati*, 52—53.

разбојника.⁹⁶ Реч је о данашњој Белој Паланци, која је у прошлим вековима носила Муса-пашино име.⁹⁷ По Евлији Челебији, Муса-паша је ово утврђење подигао 1638, после хајдучког напада у коме је страдало много муслимана. „Због тога је Муса-паша и овде подигао овај дивни град и покљонио га Мурад-хану, Освајачу Багдада.“⁹⁸

По Евлији Челебији, Муса-паша је из истих побуда основао и Нову Касабу близу Зворника: „... Док ове грађевине нису биле подигнуте, ту је било хајдучко и разбојничко гнијездо. Туда се тешко пролазило и са хиљаду-двеје људи.“⁹⁹ Извори о постанку Нове Касабе не слажу се у свему са овим обавештењем. Према ферману од септембра 1641, Муса-паша је добио царску дозволу за откуп земљишта у атару села Гојковића, у нахији Бирач, у босанском санчаку. Навео је да ту пролази друм, а како је ранији хан изгорео, путници су присиљени да коначе по кућама раје, која је од тих насиља почела да бежи из земље. Према вакуф-нами, састављеној у мају 1643, Муса-паша је изградио џамију с мектебом, два караван-сараја и двадесет пет дућана; на реци која протиче кроз место начинио је табану, воденицу и ступу; своје вакуфу завештао је 150.000 акчи у готову, две баште и ливаду, место погодно за виноград, шуму и читлук кнеза Гојка у атару села Гојковића.¹⁰⁰

Село Гојковић забележено је у попису босанског санчака из 1485. године; оно је тада било средиште нахије Бирач, која се састојала из шеснаест влашких скупина. Свакако, село је могло добити назив по кнезу Гојку, али је некако остало нејасно да ли се овај помиње као бирчански кнез у првим деценијама турске власти, или тек у Муса-пашиној вакуф-нами из 1643. године.¹⁰¹ Башагић, који је однекуд знао да је Муса-паша био од Вехабеговића из околине Фоче, није могао одолети предању, по коме је Нова Касаба основана „на имању кнеза Гојка, који је поразио гласовитог Шахин-пашу на Гласинцу двије године прије Косовске битке“.¹⁰²

У ствари, Башагић је знао за Шахин-пашу са Гласинца, босанског беглербега који је спровео „затоп хајдука“, а затим

⁹⁶ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI—XVII век*, Београд 1961, 172, 416: „... Домаћи хришћани кажу да су ови разбојници хајдуци (Aidiques) који долазе из Влашке и Ердеља, али треба веровати да их има доста и од домаћих људи који им се придружују...“.

⁹⁷ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459—1683*, Зборник Историјског музеја Србије, 7, Београд 1970, 182—183.

⁹⁸ Evlija Celebi, *Putopis*, 100.

⁹⁹ Исто, 473—474.

¹⁰⁰ А. Бејтић, *Nova Kasaba u Jadru*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XI, Сарајево 1961, 225—249.

¹⁰¹ Вид. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Сарајево 1959, 135.

¹⁰² S. Bašagić, *Znameniti Hrvati*, 52—53.

отишао у Кањижу.¹⁰³ Он је био беглербег у чије је време Муса-паша закључио с грофом Тржачким мир у Сењу (19. марта 1642). Хамер је скренуо пажњу на Чл. 6. овог споразума, којим се „Исусовим верницима“ одобрава рад у Турској.¹⁰⁴ Та подвала ипак није била искључиво Франкопаново дело. Језуити су пуштени у Турску већ на основу споразума из 1615, кад је султана заступао Гаспар Грацијани.¹⁰⁵ После мира у Сењу, међутим, Турци су за споразум са Аустријанцима оптуживали Србе, „те су почели свештенство и прости народ немилу прогањати. Средином 1642. пленили су и палили српске домове и самостане почев од хрватске границе па у унутрашњости све до Сарајева“.¹⁰⁶ Калуђери манастира Рмња и Моштанице молили су аустријске власти за дозволу да се преселе у Приморје, али је Ратно веће, по савету Франкопана, наредило да се сви протерају преко границе. Овај је навео за пример две изоловане дијаспоре, које су, управо захваљујући тој околности, покатоличене без већег отпора: Србе Крмпоћане и оне у Жумберку.¹⁰⁷ После премештаја у Кањижу, Шахин-паша је дошао у сукоб и са хрватским граничарима. Муса-паша је о томе расправљао с палатином у септембру 1643. године.¹⁰⁸ Према томе, Шахин-пашин отац на Гласинцу, који је описао и Евлија Челеби, настао је кад и Муса-пашина Нова Касаба у Јадру.¹⁰⁹ А о Лала Шахин-паши, везиру косовског шехида Мурата I, слушао је Евлија Челеби близу Дупнице, где је својим очима видео и кланац у коме је Лала Шахин-пашу пресекао, и сатро му двадесет хиљада војника, чувени „краљ Деспот“.¹¹⁰

Стога треба поменути и место на коме је славни путник описао источну планину Риле, планину Деспот: „...То је огромни горски пашњак, на коме се тови десет хиљада овнова и који припада Коца Муса-пашиним вакуфу...“.¹¹¹ Ако се овом казивању сме веровати, Муса-пашина стада на Деспот планини прекрила су пашњаке на којима је у претходном столећу цвело предање о „деспоту Новаку Дебелом“, „православном кра-

¹⁰³ Исто, 74; isti, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Сарајево 1900, 70—71, 179 (погрешно: 1639. године). Шахин-паша дошао је на положај босанског беглербега почетком 1642: V. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. godine do sredine 17. vijeka*, Izabrana djela, III, Сарајево 1985, 198.

¹⁰⁴ GOR, III, 219.

¹⁰⁵ Вид. L. Fekete, *Türkische Schriften*, бр. 2, Чл. 7.

¹⁰⁶ J. Мал, *Ускочке сеобе у словенске покрајине*, СЕЗ, Насеља, 18, Љубљана 1924, 162—163.

¹⁰⁷ А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, Ср. Карловци 1909, 64—68.

¹⁰⁸ L. Fekete, *нав. дело*, 448.

¹⁰⁹ Evlija Čelebi, *Putopis*, 100.

¹¹⁰ Евлија Челеби, *Пътепис* (ед. Страшимир Димитров), Софија 1972, 30.

¹¹¹ Evlija Čelebi, *Putopis*, 300. Ово казивање није потврђено.

љићу Новаку Дебелићу", који је негда храбро бранио ове кланце од Турака. На Трајановим вратима и на Рили, „Новак" је замењиван с Марком Краљевићем, а под Старом планином, у Пироту, и с Милошем Обилићем.¹¹² На тај начин, везавши своје име с паланком у надаसे страшном кланцу Куновице, Муса-чаша је угазио у непресакли извор предања о прототипу свих потоњих хајдука и бораца против Турака.

Тај извор је, разуме се, прича о разбојнику високога рода, сачувана у биографији деспота Стефана Лазаревића од Константина Философа (XXV, 55). Прича казује да је „лаволики муж", „Караљук Новак", у време кад Деспотовина још није била подељена (1408), „као разбојнички потресао срца исмаиљанског дела", али да је у боју с царем Имусулманом изгубио град Темску. Изгубивши град, он је следио цара на његовом путу ка Овчем пољу, Топлицом, и „опленио му царске станове".

Манастир Светог Борба у Темској, „храм Христовог победоносца Георгија", подигнут је за привремене јурисдикције обновљене Српске патријаршије у тим пределима.¹¹³ Разбојник је у то време приказан као грађанин Горњег Јерусалима. За основу култа очито је узета легенда о Добром и Злом разбојнику на Голготи, чији је извор јеванђеље по Луки (Лк. 23, 39—43). Разбојник је добио место на композицији Страшног суда, на источном зиду нартекса, у највишој (петој) зони живописа из 1576. године. То место заузима Часни рај, представљен као Горњи Јерусалим с Богородицом, Аврамом и Исаком на престолима. Насликан у полупрофилу, с белом драперијом преко бедара, Разбојник уздиже крст високо изнад градских бедема Горњег Јерусалима.¹¹⁴

Настојањем игумана Симеона, доњи део овог зида поново је живописан у време доградње припрате, од 5. септембра до 15. октобра 1654. године. На тим познијим сценама Страшног суда поново су наслигани и најдубљи предели Пакла, насељени низом нових грешника: „прислушник", „ха(ј)дук", „курва", „који не дава Богу арач".¹¹⁵

¹¹² P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, Rad JAZU, C, Zagreb 1890, 122, 126, 225; isti, *Opis dvaju carskih poslanstava u Carigrad: L. Ryma godine 1571. i D. Ungnada godine 1572*, Rad, CXII (1892), 183, 186, 225, 229; isti, *Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstava u Carigrad, naime Davida Ungnada od g. 1573—78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1557*, Rad, CXVI (1893), 41, 46—49; M. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55. године*, Браство, XXI, Београд 1927, 70.

¹¹³ Р. Тричковић, *Манастири у околини Пирота крајем XVI века*, Зограф, 12, Београд 1981, 86.

¹¹⁴ Вид. Л. Павловић, *Манастир Темска, Смедерево 1966*, 57—58.

¹¹⁵ Исто.

Слика хајдука у паклу, јединствена у српском народу, лако се може приписати великим размерама хајдучије у том крају.¹¹⁶ Полазећи од последњег у низу наведених грешника, потоњи живопис настао је по налогу надлежног архијереја, а то је био митрополит Софије, суфраган Цариградске патријаршије. О деловању „хајдука“ из Темске код околних рђавих платиша црквеног харача најбоље сведоче сами зидови њене цркве: Ту је назив „хајдук“ записан једино уз име Јеген Осман-паше (1688—1689), а хајдуци које је довео Влча из Влахијске земље, и који су 1692. године лили крв у граду Темцу, услед чега је и манастир запустео, означени су као „Маџари“.¹¹⁷

„Хајдук“ из Темске логично је повезан с појавом о којој у лето 1665. говори Џон Бербери, Енглеz у пратњи ћесарског посланика Леслија, упућеног у Цариград ради ратификације вацварког мира (1664). Кад је Леслијево посланство 11. јула 1665. стигло у Пирот, Бербери је обавештен да је тај град некада био „резиденција војвода од Вилака“. У једној од трију варошких цркава, оној која је „раније припадала доминиканцима“, путописац је видео гроб с мушком статуом „у пуној величини“, и с натписом у подножју: „Hic est sepultus Illustris Dominus Dux de Villack, filius olim serenissimi Domini Nicolai Regis Bosnae cum consorte sua Catharina. Anno 1500“.¹¹⁸

„Босански краљ Никола“ јамачно је мацвански бан Никола Илочки (Miklos Ujlaky), коме је Матија Корвин дао титулу краља Босне 1471. године, кад и његовом сину Ловри Илочком († 1524) титулу херцеза Срема.¹¹⁹ Катарина је била Краљ К'зи, Краљева кћи, сестра Исхак-бега Краљевића. Реч је о Жигмунду и Катарини, деци босанског краља Томаша († 1461), коју су Турци у време освајања Босне одвели као робље. Гроб легендарне Краљ К'зи доскора је поштован међу муслиманима у Скопљу.¹²⁰

Састављен из два низа нетачно спојених чињеница, култ „војводе од Вилака“ несумњиво је основан са циљем да потисне стара пиротска предања о „Краљу Новак“ Константина Философа, о Нешпријевом Димитрију Кобилићу и Милошу Кобилићу, о коме је слушао Герлах. Но, то није све. Херцез

¹¹⁶ Вид. Р. Самаршић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 172, 213; В. Нрабак, *Pomeni hajdučkih akcija na Kosovu i u Srbiji u XV, XVI i XVII veku*, *Godišnjak Arhiva Kosova*, VIII—IX, Priština 1975, 19, 23, 27, 28, 29.

¹¹⁷ Љ. Стојановић *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1896, 1964.

¹¹⁸ Ст. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века*, *Годишњаци Н. Чушића*, 17, Београд 1897, 85; В. Костић, *Културне везе југословенских земаља и Енглеске до 1700. године*, Београд 1972, 287—288, 294—295.

¹¹⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 17.

¹²⁰ Г. Елезовић, *Краљ К'зи*, Братство, XXX, Београд 1939, 49—69.

Ловро Илочки био је имењак римског мученика из III века, који се жртвовао за папу Сикста II, и који је с роштиља довикнуо своје мучитељу: „Печен сам већ с једне стране, сад ме испеци с друге и поједи!“¹²¹ На тај начин, наручилац је своје кинту прибавио не само моћну заштиту многобројних поштовалаца мале робинје краљевског рода, него и мученичку смрт генерала Бабе Новака, који је 5. фебруара 1601. године, у Клужу, завршио на ражњу, као непријатељски калауз.

Да би се ово боље разумело, ваља подсетити на карактеристична места у темском живопису из 1576. године. Међу медаљонима у јужној певници налази се портрет деспотице Ангелине, светитељке с круном и белим мафорионом, удовице деспота Стефана Слепог, мајке деспота Борба (митрополит Максим) и Јована. На медаљонима у северној певници сачуване су сигнатуре: цар Урош, Марко, Георгије Нови (Кратовац). „Сти Максимос“, насликан на северном зиду нартекса, испред св. Симеона Српског и Светога Саве, иако с грчким свитком у руци, ипак би морао бити митрополит Максим.¹²² Као што је познато, српски деспоти Борбе и Јован били су неко време (1491—1494) у правом рату са сремским херцегом Ловром Илочким.¹²³ Памћење о тим сукобима с краја XV века очито је употребљено у борби против српске цркве и њених националних култова у другој половини XVII века.

Пролазећи Куновицом 1673. године, дубровачки поклисари харача „бунцали су у превеликом страху о Новаку Дебелом, који је у тим крајевима давно давно пленио“.¹²⁴ Ваљда је ствар у томе што српски Разбојник из Горњег Јерусалима у Темској, из наведеног разлога, више није могао да хајдукује једино у том крају, и што је „ранија доминиканска црква“, у којој је 1665. године виђен троб „војводе од Вилака и његове сестре Катарине“, могла припадати једино дубровачким трговцима.

Говорећи у *Хроникама* о истакнутим војсковођама с краја XVI века, Борбе Бранковић је више пута поменуо Новака Дебелога. Иларион Руварац је тим поводом доказао да је Бранковић побркао генерала Бабу Новака с ранијим Новаком Дебелићем.¹²⁵ Као и Радонић касније, Руварац је прихватио Бранковићеву причу по којој је његов стриц, јенопољски митрополит Лонгин Коренић Бранковић, после 1636. отишао у влашки мана-

¹²¹ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 385, под: *Sveti Lovro*.

¹²² Л. Павловић, *Манастир Темска*, 47, 50 (V, 11), 51, 59—60 и Сл. 59.

¹²³ А. Ивић, *нав. дело*, 37—38.

¹²⁴ Б. Храбак, *нав. дело*, 29.

¹²⁵ И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје. XXIII. Дебелић Новак и Старина Новак*, Гласник СУД, XLIX, Београд 1881, 41—45; Ј. Радонић, *Гроф Борбе Бранковић и његово време*, 708.

стир Коману, где је провео остатак живота.¹²⁶ Чињенице казују нешто сасвим друго. Пре свега, новозаветна легенда о Добром и Злом разбојнику допуњена је у Темској сликом хајдука у паклу у тренутку у коме се на српској страни црквене границе налазио нишки митрополит Лонгин.¹²⁷ Почетком септембра 1658, кад је Ујлаки предао Јенопоље Турцима, Лонгин је био босански митрополит.¹²⁸ Још раније, у лето 1643, Лонгин је постављен за митрополита „Сокола и Сребрнице у Зворничком санџаку”.¹²⁹ Његов долазак у североисточну Босну обележен је изузетним предањем о манастиру Тамни: Цркву Свете Тројице на реци Тамни, у селу Горњој Трнави северно од Зворника, градио је, станујући у оближњој пећини, хајдук Старина Новак са сином Грујицом и братом Радивојем.¹³⁰

Као што је познато, Старина Новак је утекао на Романију „од неправде”.¹³¹ Гласиначко предање о Бају Пивљанину, по коме је „на цамији у Новој Касаби и сада нагнут алем, како га је Бајо гађао из пушке”,¹³² мање је познато, али боље погађа зашто се Старина Новак сместио управо на Гласинцу. Старина Новак је ту само добио оно место које има војвода Гојко Мрнавић у познатој „исправи” краља Дабише из 1394. године. Састављач ових „стarih исправа”, Иван Томко Мрнавић, већ се представио као потомак „краља Вукашина, Угљеше деспота и Гојка старосте и великог војводе Српскога и Рашкога”, од којих потичу Сибињанин Јанко, краљ Матијаш и Бураб Кастриот Скендербег, „унук краља Вукашина по Иванишу”.¹³³

¹²⁶ И. Руварац, *Одломци о грофу Борђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху с три излета о такозваној великој сеоби српског народа*, СКА, Београд 1896, 1—15; Ј. Радонић, нав. дело, 36, 41—42, 57 и даље.

¹²⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1471.

¹²⁸ Ј. Радонић, нав. дело, 61; В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 12, 13, 90.

¹²⁹ Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, САНУ, Глас, СССХХ, 2, Београд 1980, 148 (XIII), 149 (XIV).

¹³⁰ М. С. Филиповић и Б. Мазалић, *Манастир Тамна*, САН, *Споменик*, ХСІХ, 1, Београд 1950, 117, 129.

¹³¹ Вук Стеф. Караџић, *Пјеснарица 1814. 1815*, Сабрана дела Вука Караџића, Просвета Београд 1965, 265—266.

¹³² М. С. Филиповић, *Гласинац*, СЕЗ LX, *Насеља српских земаља*, 32, Београд 1950, 282.

¹³³ А. Pavić, *Ivan Tomko Mrnavić*, Rad JAZU, 33, Zagreb 1875, 119.

Radmila Tričković

DIE HELDEN DES LANGEN KRIEGES

Zusammenfassung

Der slawische Ausdruck »junak« (Held), der manchmal auch in türkischen Schriftstücken aus der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts auftaucht, bezeichnet serbische Krieger in Erdelj und den Städten des Habsburger Ungarns. Diese Bezeichnung aus der Alltagssprache der Grenzer diente deshalb dazu, die bekannten Tatsachen aus der Geschichte der Serben in Ungarn und Erdelj durch eine ganze Reihe wichtiger Einzelheiten zu ergänzen über die weitere Rolle und das Schicksal der ehemaligen Aufständischen im Banat (1594), in Erdelj, der Zugewanderten aus der Bačka (1598) auf österreichischem Territorium, der Serben in Lipova und anderen Städten des Temišvarer und Karansebeßer Banats, besonders aber jener in Hajdušag bis zur Schlacht bei Salonta im Oktober 1636 (I—VI).

In der Zwischenzeit änderte das Wort »junak« seine grundlegende Bedeutung: von dem ursprünglichen »Jüngling« wurde es zum heutigen »Heoren«. Damit erklärt man jene Stelle in der Historie von Ibrahim Pečević (I, 243), an der von der Vernichtung »deutscher und ungarischer Helden« in Budim 1541 gesprochen wird, angeblich auf Geheiß des Sultans Sulejman. Der Verdienst, daß die Landesleute der Helden des »kleinen Krieges« an der österreichisch-türkischen Grenze, die Renegaten der osmanischen Ordnung im Landesinneren, mit der Zeit Heiducken genannt wurden, gebührt dem Schirmherr von Pečević, Musa-pascha, dem dreifachen Wesir von Budim »mit der Macht eines Serdars und dem Recht der Tughra«, dem Erbauer von Bela Palanka in Serbien und Nova Kasaba in Bosnien. Zu seiner Zeit schloß man auch den Frankopanischen Frieden in Senj (1642), doch danach begann man, die serbischen Dörfer und Kloster von der Grenze bis nach Sarajevo in Brand zu setzen.

Auf dem Platz des alten Muttergottes-Klosters errichtet, blockierte Musa-paschas Palanka auch die alte Überlieferung vom »orthodoxen kleinen König Novak Debelić«, »Karaljuk Novak« aus der Biographie des Despoten Stefan Lazarevics von Konstantin dem Philosophen (XXV, 55). Der Prototyp aller früheren Heiducken und Kämpfer gegen die Türken, »Novak«, wurde im Piroter Gebiet durch Marko Kraljević und Miloš Kobilić abgelöst. Während ihrer zeitweiligen Jurisdiktion in diesem Gebiet gründete die serbische Kirche den Kult ihres Helden von Kosovo in dem neuerrichteten Kloster des Hl. Georg in Temska bei Pirot (1576). Hier stellt man ihn als den »Guten Räuber von Golgotha« (Lk. 23, 39—43) dar, der das Kreuz hoch über den Mauern des Himmlischen Jerusalems hält.

Auf den Höllenszenen des Jahres 1654, in Gesellschaft der »Hure« und des Sünders, »der Gott keine Steuer zahlt«, ist auch der »Heiducke« signiert; offensichtlich auf Anweisung des Sofioter Metropolit, dem Suffragan des Patriarchates von Konstantinopel. Dieser »Heiducke« aus dem Kloster Temska ist logisch mit dem Kult »Dux-a de Villack, filius Nicolai Regis Bosnae cum consorte sua Catharina, verbunden deren Statue im Sommer 1665 der Engländer John Burburi in der frühdominikanischen Kirche in Pirot sah. Es handelt sich um den Sremer Herzog Lovro Iločki (+1524), der Sohn des ernannten bosnischen Königs Nikola (Miklos Ujlaky) und Katarina, die Tochter des bosnischen Königs Tomaš (+1461), die legendäre »Kral K'z'« (Königstochter), deren Grab bis vor kurzem unter den Muslimen in Skopje geehrt wurde. Unter dem mächtigen Schutz der Verehrer der kleinen Sklavin, hatte der Kult »des Duca von Vilak« die Aufgabe, die alten serbischen Überlieferungen aus diesem Gebiet zu verdrängen, vor allem dank der Tatsache, daß Herzog Lovro Iločki ein Namensvetter des römischen Märtyrers aus dem III. Jahrhundert war, der auf dem Rost endete. Auf diese Weise versorgten die Begründer dieses synkretistischen Kults ihren Heiligen auch mit dem Märtyrertod des Generals Baba Novak.

Unter Einwirkung der angeführten Faktoren verschmilzt die alte Überlieferung von »Debelić Novak« mit der Erinnerung an den General Baba Novak zum mächtigen epischen Helden Starina Novak. Von den Tatsachen, die für sein Kommen ins Romanija-Gebirge wichtig sind, muß die Verbindung dieses Phänomens mit der späteren Amtszeit des früheren Heiducken-Metropolit Longin Branković aus Jenopolje, dem Onkel des späteren serbischen Despoten Djordje II. Branković, erwähnt werden. Ebenso sollte man an die Tatsache erinnern, daß Starina Novak auf dem Berg Glasinac gerade an jener Stelle steht, den Bischof Ivan Tomko Mrnavić bei der »Urkunde« des König Dabiša 1394 seinem angeblichen Vorfahren, dem »Vojvoda Gojko Mrnavić«, dem »Bruder von König Vukašin« zuteilte.

НИКОЛА ГАВРИЛОВИЋ

РУМУНСКИ ИЗВОРИ О БАБА НОВАКУ

У румунским изворима и румунској историјској литератури име Старине Новака, или „Баба Новак“, како га Румуни називају, везано је за владавину војводе Михаја Храброг (Mihai Viteazul), и то од почетка Михајеве борбе за ослобођење, 1595, па до завршетка његове владавине, 1601. године. Ти догађаји су привлачили посебну пажњу како политичара тако и дипломата и посматрача из разних европских земаља. По наводима историчара Константина и Дина Бурескуа, број тих докумената само у збиркама Хурмузаки и Вереса, као и оних из полских архива достиже цифру од четири хиљаде. Енглески историчар Richard Knolles у својој општој историји Турака, објављеној у Лондону 1603, посебно се осврће на витешка дела овог румунског војводе. Најзад, у дугом низу описа на више европских језика говори се о румунским земљама и њиховом господару Михају Храбром.¹

Између осталих изворних дела која се односе на Михаја Храброг треба споменути савремене хронике Балтазара Валтера (Waltera) и Иштвана Самошкезија (Szamosközy), а од историјске литературе која обрађује посебно Баба Новака, монографије Јоакима Крачуна,² Борба Марина³ и Јона Борбескуа⁴ из најновије румунске историографије.

¹ Constantin i Dinu Giurescu, *Istoria Românilor*, 2, București 1976, 356.

² Ioachim Crăciun, *Baba Novac, generalul lui Mihai Viteazul*, în *Revista ilustrată*, Cluj 1936, nr 5—6/1936.

³ George Marin, *Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul*, Editura militară, București 1975.

⁴ Ion Georgescu, *Baba Novac, legenda și realitate istorică*, Editura Albatros, 1980.

Иначе, румунски извори приказују Баба Новака као војсковођу најамничке војске Михаја Храброг, било у његовој борби за ослобођење балканских народа од Турака — у првом реду Срба и Бугара — било у његовим ратовима за уједињење трију румунских провинција, Влашке, Трансилваније и Молдавије. Извесна пажња посвећена је и Баба Новаковим ратовима раме уз раме са српским устаницима у Банату.

На европској сцени у време Михајева доласка на власт, септембра 1593, папа Климент VIII (1592—1605) основао је био такозвану „Свету лигу”, са циљем прогањања Турака из Европе. Он је окупио око себе Шпанију, Аустрију, неке италијанске провинције, са Тосканом на челу, те добио подршку неких немачких кнежева.⁵ Као вазал Трансилванског војводе Сигисмунда Баторија, који је и сам припадао Лиги, и гневан на сурову експлоатацију коју су Турци вршили у његовој земљи, па и жељан да ослободи балканске хришћане од Турака, Михај је приступио „Светој лиги” и повео рат против Турака. Уздајући се у помоћ балканских народа, код којих је тада завладало дубоко превирање, у јеку распадања турског војничко-феудалног система након смрти Сулејмана Величанственог, Михајева војска је прешла Дунав, марта 1595, и допрла чак до планине Балкан. Месно становништво, охрабрено присуством Михајеве војске, подигло се на устанак и њих око две хиљаде хајдука кренуло на Софију. Турски хроничар Мустафа Селаники тим поводом је писао да су у другој декади Шевала (од 19. до 28. јуна 1595) „баури” доспели до Никопоља, и како им нико није изашао у сусрет, опљачкали су све на шта су наишли и опустошили град Туртукају, који су потом спалили и сравнили са земљом.⁶ Претходница ове експедиције допрла је чак до Варне на обали Црног мора. На челу побуњених сељака стајао је Баба Новак. Михај је још тада уочио војничке особине овог војсковође и његових хајдука за општу ствар, па је српске хајдуке примио у састав своје војске а Баба Новака поставио за једног од својих најглавнијих војних старешина.

Године 1594. и Срби у Банату су се увелико спремали да се подигну на устанак против Турака. За то је сазнао трансилвански војвода Сигисмунд Батори, па им је послао писмо, уверавајући их да се он одбио од Турака, да је прешао на страну хришћана и да се спрема да заједно с њима крене на Турке. Срби су се томе обрадовали и, да би му посведочили колико угледа ужива у њиховим очима, понудили су му титулу српског краља и деспота; па су у вези с тим послали и једно изасланство у Алба Јулију. Шеф изасланства био је неки Тодор. Тада је Сигисмунд послао Србима заставу, обећававши им свеколику помоћ.

⁵ Constantin i Dinu Giurescu, *nav. delo*, 327.

⁶ *Isto*, 329.

Поручио им је да ће им дати знак када да се подигну на устанак, а он ће им, заједно са Молдавијом, Ердељом, Влашком и Угарском кренути у помоћ; заузеће Темишвар и прогонити Турке све до Цариграда, па и тамо се више неће дуго задржати. Охрабрени тим обећањем, Срби у Банату се подигну на устанак.⁷ И Михај Храбри је још у пролеће те године успоставио везу са устаницима Србима и Румунима у Банату.⁸ У почетку су устаници имали успеха: освојили су Бечкерек, Фаџет и Бошпу, а једна чета хајдука окупирала је Вршац, који је тако постао центар побуне.⁹ Из архивских извора се дознаје да се почетком јула 1594. године 4.300 хајдука борило против 30.000 Турака темишварског паше Хасана. Међутим, Сигисмунд није био у могућности да испуни своје обећање: није им притекао у помоћ јер му је дијета забранила. Након почетних успеха, Срби су били потучени и готово сви поубијани. Само је мали број пребегао у Трансилванију.¹⁰

Маџар Иштван Самошкези, савремени трансилвански хроничар, писао је о Баба Новаку да је пореклом Србин из Пореча код Смедерева, да се неко време потурчио и постао субаша, а кад се покарабасио с Турцима, одметнуо се у хајдуке. Турци су му припремили замку и ухватили га, стрпали у тамницу и повалили му све зубе из главе, па је од тада прозван Баба Новак. У почетку, Баба Новак је био обичан војник, а онда је дошао код Михаја Храброг — пише Самошкези — у Влашку, где га је овај поставио за капетана над хајдуцима.¹¹ То је, по свој прилици, било после прве Михајеве пролећне офанзиве на Балкан, 1595. године, а не после битке код Калугаренија (13/23. августа 1595), како тврде неки историчари. По наводима историчара Б. П. Хасдеуа, Баба Новак је рођен око 1530, што значи да му је било 65 година када је ступио у Михајеву војску.¹²

Сада су се Турци спремали за противофанзиву. Априла 1595. турски диван, сазван у Цариграду под руководством великог везира Ферхад-паше, одлучио је да хитно помогне гарнизонима јужно од Дунава, који су се с муком одржавали под силном навалом Михајеве војске, чије су челне одреде сачињавали хајдуци Баба Новака. По исказу поменутог турског хроничара Мустафе Селаникија, у Цариград су стигли нови захтеви

⁷ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la românii* (1566—1608), Cluj 1928, 97—98.

⁸ По Andrei Veress-u, *Constantin Velichi, Mihai Viteazul și lumea balcanică*, Revista Arhivelor, nr 2 din 1975.

⁹ Ion Călăfăteanu și Octavian Nicolau, *Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre românii și popoarele sud-dundrene în timpul lui Mihai Viteazul*, Revista română de studii internaționale, nr 3—4 din 1970.

¹⁰ Isto.

¹¹ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy...*, 144.

¹² George Marin, *nav. delo*.

за помоћ, у другој декади јуна, од стране турских насеља на Дунаву, где су — како каже Селаники — све скеле и њихови градови попаљени и опустошени. Сада је велики везир почео да скупља велику војску, по неким сведочењима 40.000, по другима 80.000, 100.000, па чак и свих 300.000 људи. Ова војска, којом је руководио Синан-паша, наследник Ферхадов, далеко је превазилазила број румунских бораца, чији се број пењао на 8.000 и још 2.000 Мабара Алберта Киралија.¹³ Михај је очекивао помоћ од Сигисмунда Баторија из Трансилваније, која ни овог пута није стигла. Турска војска успела је да потисне Баба Новакове хајдуке преко Дунава, од 4. до 7. августа 1595. по старом календару, благодарећи мосту преко чамаца који је претходно била саградила, и тако прешла Дунав у Влашку. Због велике турске надмоћности, Михај није био кадар да се с њима сукوبي на отвореном пољу, па је зато одабрао село Калугарени, на путу од Бурђуа ка Букурешту. Битка се одиграла 13. августа те године.¹⁴ У њој су, без сваке сумње, учествовали и хајдуци на челу са Баба Новаком, који су се управо били повукли са Балкана у Влашку, бежећи испред турске контраофанзиве, те нанели уништавајући пораз турској војсци. Да би победа била потпуна, требало је протерати Турке преко Дунава назад, али то је било изван Михајеве моћи. Он се повукао ишчекујући помоћ. Овом приликом помогао му је Сигисмунд Батори са 22.000 Секлера, 15.200 најамника племства и трансилванских градова са 63 топа. Из Молдавије му је притекао у помоћ Штефан Разван са 3.000 војника и 22 топа. Тада су Турци почели опште повлачење. Шестог октобра савезничке снаге су заузеле Трговиште, а 12. октобра Букурешт. Кад су савезници дошли до Бурђуа, Турци су се већ били повукли на десну обалу Дунава, оставивши за собом само заштитницу и део плена. Приликом бомбардовања моста погинуло је или се подавило мноштво људи, а више од 8.000 заробљеника је ослобођено. Утврђени град Бурђу освојен је 20. октобра 1595, благодарећи, пре свега, одреду од 300 Талијана, које је послао војвода од Тоскане, а који су се специјализовали у освајању утврђења.¹⁵ Свакако да су не малу улогу у овој бици одиграли и хајдуци Баба Новака. Тако је Влашка поново стекла слободу и границу на Дунаву. Сигисмунд се вратио у Трансилванију а Штефан Разван у Молдавију. Што се тиче Турака, њихов војни напор сада је био уперен на Угарску, против Хабсбурговаца и Сигисмунда. Али је Михај наставио рат против Турака. Да најамничка војска не би остала неактивна, и да би се одвратила од пљачкања властите земље, Михајеве трупе, заједно са одредом Баба Новака, прећу Дунав у пролеће 1596. и

¹³ Constantin i Dinu Giurescu, *nav. delo*, 330.

¹⁴ *Isto*, 332—333.

¹⁵ *Isto*, 335—336.

стану да пустоше област између Дунава ове до превоја на планини Балкан. Запалиле су Плевну и доспеле чак до Софије, заробивши том приликом колоне за снабдевање турске војске под командом Хасан-паше. Из саопштења трансилванијског хроничара Самошкезија, савременика тих догађаја, дознајемо да је у овој бици Баба Новак стекао велики углед у очима Михаја Храброг. О томе Самошкези пише: „Једном га је Михај Храбри послао да ратује с оне стране Дунава. Кренуо је Баба Новак са још седам стотина око себе, и запленио замак Враца, на два дана хода од Дунава. У то време Турци се сакупили с оне стране Дунава да им затворе пролаз. Баба Новак, не усубљујући се да се врати истим путем којим је дошао, довео је читаву војску на брдо Барконц, што се налазило с оне стране Враце, близу планине Балкан; кретао се овуда с војском док није стигао близу Софије. Затим се повратио, након многих околишења, стигао на Дунав код старог флорентинског замка низводно од Оршаве, недалеко од Видина и овде заплео борбу са флорентинским Турцима, зароби им многе шајке што су припадале замку и пређе на њима са својих седам стотина хајдука и тако се врати са малим губицима у Влашку. Од војске пропало му је осам војника, али је довео са собом много робље и стоку. Од тада је био у великој милости код војводе Михаја.”¹⁶

О истом догађају сам војвода Михај пише: „Када сам дознао за то, и знајући којим путем ће прећи и преко којих брда, да би се састао са султаном у Софији, послао сам Баба Новака... И он крене са својим хајдучима и пређе преко Дунава и оде до брда да сачека Хасан-пашу на месту које сам му одредио. Када је паша хтео да пређе преко ових планина, Баба Новак се устремио на њега, разбио га и натерао у бекство, посекавши на комаде многе од њих, одузевши им камиле, и коње, и оружје и читаву чебану што су имали. А затим се врати са пленом у Влашку; док је Хасан-паша с муком подносио ову срамоту што му је Баба Новак нанео.”¹⁷ Румунски извори не помињу где је Баба Новак прешао Дунав и о коме је превоју планинском на Балкану реч. Зна се само да је напад извршио крајем априла 1596, и да су одмах после тога, вероватно у повратку, 1.500 Баба Новакових хајдука успели да освоје Плевну, којом су приликом запленили много заробљеника, између осталих жену, сина и ћерку богаташа Михалоглуа, који је дао 500.000 дуката откупнине за њих.¹⁸ Осим тога, хајдуци су однели

¹⁶ Octavian Păun, *În căutarea lui Novac, Analele Societății de limba română*, 6, Зрењанин 1975, 106—107.

¹⁷ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, Editura militară, București 1968, 208—209; *Literatura română veche*, II, ediție îngrijită de Gh. Mihailă și Dan Zamfirescu, Edit. Tineretului 1969, 45.

¹⁸ Constantin Velichi, *Mihai Viteazul și lumea balcanică*, Revista Arhivelor, nr 2 din 1975, 139.

из Плевне, како јавља један дипломатски извор из Прага, 4.000 дуката и заробили 70 богатих Јевреја и 400 Турака, за чију су откупнину примили 400.000 талира.

По тврђењу румунског историчара Константина Великог, у августу исте године била је нова експедиција Михајеве војске, па и хајдука Баба Новака, јужно од Дунава.

Према једној вести из Беча од 2. септембра те године, Михајева војска је прешла Дунав и напредовала три дана, те опљачкала једно велико трговачко насеље. На повратку суслигла их је војска од 8.000 Турака, од којих они покољу извештавају. И док су при повратку прелазили Дунав, наишли су на турске лађе што су превозиле муницију и цебану за војску у Угарској. Лађе су потопили или запалили, а муницију и цебану запленили. Најзад, према једној другој вести из Беча од 7. септембра исте године, дана 25. августа 1596, војска од 1.500 војника из Влашке прешла је Дунав и напала град Бабадаг од 20.000 кућа, трговачки центар из кога су извукли врло богат плен. Овде су заробили и многе богате Турке и 150 запрежних кола. Њих је, према поменутом бечком извору, прогонила турска војска од 20.000 војника. Три дана су се борили, а кад су видели да више не могу да наставе пут, запалили су кола, побили заробљенике а онда прешли преко Дунава у Влашку.¹⁹

По трећи пут исте, 1596. године, Михај је, после 8. новембра, прешао Дунав са 12.000 војника и кренуо за Никопол. Никополски паша, плашећи се пораза, покуша да обрлати Михаја даровима и обећањима да ће се заузети код самог султана да га више никада неће нападати. Како је Влашка била исцрпљена овим ратовима с Турцима, Михај је с њима закључио привремени мир. Децембра исте године Михај је примио од Порте заставу као симбол господства.

Међутим, позиви Срба и Бутара са Балкана и даље су пристизали Михају да пређе Дунав. Хроничар Балтазар Валтер тврди да је присуствовао, 6. октобра 1597, када су српски делегати дошли Михају и захтевали од њега да пређе Дунав, јер, наводно, 10.000 људи разних народности, који су већ заузели градове Кладово и Вашицу, чекају на њега да их поведе у борбу.²⁰

Али, због борбе за еманципацију од трансилванијског војводе Сигисмунда Баторија, као и због санирања свог односа са властитим бољарима, Михају је било потребно да обустави непријатељства са Турцима. Прва му је брига била да успостави добре односе са аустријским царем Рудолфом II. Једна деле-

¹⁹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente*, XII, 1259.

²⁰ Baltazar Walter, *Scurtă și adevărată descriere a faptelor săvârșite de Io Mihai, domnul Țării Românești*, у: *Literatura română veche (1402—1647)*, vol. II. Ediție îngrijită de Gh. Mihaila și Dan Zamfirescu, București 1969, 45—46.

гација издејствовала је у Бечу, фебруара 1597, да цар узме под своју заштиту Влашку и додели јој новчану помоћ за издржавање 4.000 најамника. Новац је већ у лето исте године доспео у Трговиште. Када је обезбедио ову помоћ, Михај је једним циркуларним писмом од 26. јуна исте године позвао најамнике, било из које земље, да се јаве под његову заставу, а да ће им он за ратне услуге плаћати по пет талира за коњаника и три талира за пешака, са одговарајућом повишицом за командно особље.²¹ На тај начин Михај је сакупио неколико хиљада плаћеника, међу којима је, осим Румуна, било и Срба, Мађара, Козака и Албанаца. Групу за себе сачињавали су хајдуци — Срби, Бутари и Албанци — под командом Баба Новака. У замену за ту услугу, Михај се обавезао да ће својом војском помоћи при истеривању Турака из Трансилваније, Влашке, делова Угарске и признати аустријски суверенитет. Када су за то дознали Турци, они обнове непријатељства. Паша из Силистрије, на подстицај видинског паше, пређе преко Дунава и уђе у Влашку да Михаја обори с власти, али био је одбијен. Септембра 1598. Михај пређе Дунав на шајкама које је одраније припремио и лично нападне везира Хафиз Ахмет-пашу, заповедника видинске тврђаве. „Проклети Михај, лично је напао Ахмет-пашу”, пише турски хроничар Мустафа Селаники. Алаховом помоћи овај се спасао те није пао у руке Румунима, али је била заробљена сва његова цибана и шатори свих његових војника, као и ови топови.²² Сада на десној страни Дунава оперишу три војске: једна код Никопоља, друга код Видина, а трећа код Кладова (Фетих-ислама). Њихове претходнице стижу чак до планине Балкан. [У другој бици за Никопољ умало што није пао и сам Михај, о чему опширно приповеда кантакузински летописац.] Тек 5. новембра 1598, по старом календару, румунске се трупе врате у Влашку, а с њима и одред Баба Новака, с многобројним сељацима Србима и Бугарима, што су били пришли Баба Новаку за време офанзиве против Турака. По причању самог Михаја, било их је 16.000 душа. У овим биткама Михај је био освојио Плевну, Рахово, Врацу, Флорентин и Видин, где му је сав српски живаљ изишао у сусрет. Повратак у Влашку је довео до пропасти свих Михајевих освајања у Бугарској и источној Србији. Михај је закључио мир с Турцима 6. октобра 1599, па је од тада све своје погледе могао упућивати према Трансилванији и Молдавији.

Наиме, још у јесен 1598. Михај Храбри је послао свој корпус у Трансилванију, у којој се по други пут налазио на власти Сигисмунд Батори, пошто је априла исте године Трансилванију предао Хабсбурзима, а сам се повукао у Шлеску. Требало

²¹ Constantin Velichi, *nav. delo*, 45—46.

²² Constantin i Dinu Giurescu, *nav. delo*, 341.

је бранити Орадеу од Турака. У румунској историографији нема помена о томе да ли је Баба Новак учествовао у овој одбрани.

У пролеће 1599. Сигисмунд је по други пут дао оставку на војводство у Трансилванији. Сада је за новог војводу изабран његов рођак кардинал Андреј Батори. Пошто је нови владар почео да шурује с Турцима, Михај је био приморан, због обезбеђења Влашке и своје владавине у њој, да крене на Трансилванију, октобра 1599. Храничар Самошкези описује полагање заклетве Михајеве војске у Плоештију, 5. октобра 1599. године. Тог дана Михај је сакупио силну војску са свих страна — каже Самошкези — под командом Борба Макоа. Дворјани, коњаници, заједно са Србима и Козацима, стајали су на тргу. Пешаци, чији се број попео на 50.000, јер су међу њима били и хајдучи Баба Новака, сврстани су били у пет до шест редова, почев од трга па све до војводинских врата. Војска је полагала заклетву на верност Михају, и Михај са своје стране војсци.²³

Када је Михај био обавештен да се Мојсеј Секељи налази пред њима — прича даље хроничар — он је одабрао 2.500 Срба и Козака и послао их да се обрачунају с њим. Пошто га нису нашли, отишли су даље и допрли до изнад Сибиуа, да би напали војску кардинала Баторија. Баба Новакови хајдучи, који су успут палили и пљачкали све на шта су наишли — каже Самошкези — стигли су у Турну Рошу.²⁴ И остали део војске стигао је 17. октобра до Сибиуа, заузео село Шелимбар и брдо изнад њега. Сада су хришћанске војске имале да се боре између себе. Историчари Константин и Дину Буреску овако описују битку код Шелимбара: „Борба је почела 18. октобра 1599. Око 20.000 Михајевих и 15—16.000 ерделских војника кардинала Баторија борили се између себе. У 9 сати ујутро Баба Новак, који се са својим хајдучима налазио на левом боку првог борбеног реда, примио је наредбу за напад, на који су Баторијеве групе одговориле противнападом. То се још једном поновило и изгледало је да ће победа бити на страни Баторија. Тада се Баба Новак повуче и неки су се војници почели осипати. У том тренутку Михај лично ступи у акцију, осоколи своје групе и крену на јуриш са много смелости и личне храбрости, одбије Мафаре и зароби и самог њиховог команданта. Кад то угледа кардинал, који је посматрао развој битке са обликњег брега, не чекајући исход, побегне у брда на истоку Трансилваније, у намери да пређе у Молдавију. [У овој битци код Шелимбара пало је више од две хиљаде војника, једна хиљада је заробљена, заједно са 45 топова и неколико ратних застава.] Три дана касније, 21. октобра 1599, Михај је с великом помпом ушао у пре-

²³ Ioachim Crăciun, *Cronicaul Szamosközey...*, 114.

²⁴ *Isto*, 116.

стоницу Алба Јулију, и прогласио Трансилванију својом провинцијом. Она ће остати његова пуних 11 месеци.²⁵

У пролеће 1600. Михај пошаље Баба Новака у Банат, да се бори против Турака. Код Липове Михајева војска и Баба Новак потуку Турке. Непто касније, док се још налазио у Банату, Баба Новак је добио наређење од Михаја да са 5.000 људи крене за Молдавију. И заиста, сада је Михају преостало још само заузимање ове румунске покрајине, иначе пиона пољске политике, у којој је нашао уточиште Сигисмунд Батори после напуштања Ердеља. Маја 1600. Михај је ступио у борбу против војске молдавског кнеза Јеремије Мовиле код Сучаве и Хотина. Битка је трајала неколико дана, а онда је Михај заузео Бакау, па Роман. Баба Новак је увек био у претходници. Првог маја 1600. трупе Јеремије Мовиле биле су поражене код Тргу Трогуша. Баба Новак се припремао за даље сукобе. Издвојио се из главног дела војске да би кренуо за Јаши, где је стигао пре 19. маја. Затим је наставио напредовање долином Жиуа, па долином Прута. Успут је све опљачкао. Код Хотина, Баба Новак је нападао град заједно с Михајевом војском. Али нису успели да га освоје. Михај се вратио у Сучаву, чију је посаду сачињавао само одред Баба Новака. Вративши се у Јаши, крајем маја 1600, Баба Новак је примио наређење да иде на југ, да са осталима ослободи од Турака остатак Молдавије, и заведе ред тамо. Јеремија Мовила, који се био затворио у Хотину, убрзо после тога пребегао је преко Дњестра. Тако је Михај Храбри, благодарећи помоћ Баба Новака, успео да се прогласи владарем трију румунских провинција — Влашке, Трансилваније и Молдавије.

Међутим, када се Михај вратио у Трансилванију, нашао је на устанак ердељских племића, који је подржавало саско племство. Побуњеницима приђе и царски генерал Борбе Баста. Михај је запао у невољу: он је могао само с великим тешкоћама да исплаћује најамнику војсци, јер му је и цар Рудолф II отказао ранију помоћ. А издржавање војске стајало је близу сто хиљада талира месечно. Онда су се најамници дали у плачку. На то се немци сакупе у Турди, објаве побуну против румунског војводе и изаберу Иштвана Чакзија за вођу. Градови Клуж, Бистрица, Сибју и Брашов се такође побуне. Незадовољни најамници почели су да прелазе на страну устаника. Најгоре је било то што је против Михаја устао и генерал Баста са својим трупама. Одлучујућа битка одиграла се 18. септембра 1600. код села Мираслава, између Турде и Алба Јулије. Михај је располагао са 10—12.000 војника, док је Баста имао 18.000, међу којима и 6.000 прворазредне војске: немачку и фламанску оклопну коњицу и валонске и француске мускетаре. Пошто је

²⁵ Constantin i Dinu Giurescu, *nav. delo*, 347—348.

Михајева војска заузела повољнији борбени положај, Баста је прибегао лукавству и вештом тактиком извукао румунску војску на чистину и ту је до ногу потукао. По неким изворима, Баба Новак није учествовао у овој бици. Михај га је позвао када је битка почела, да му брзо притекне у помоћ. Баба Новак се, наводно, тада налазио у Влашкој, на дужности врховног команданта војске војводе Патрашкјуа, сина Михајева. По тим изворима, Баба Новак је кренуо у помоћ, али није стигао на време. Очевидац, хроничар Самошкези приповеда да је на једном састанку у Брашову Баба Новак прекорео Михаја: „Зашто си се упустио у борбу с њима. Зар ти нисам писао да ме чекаш, јер сам знао да стојиш лоше, а и молдавска војска је била на путу“, завршава Самошкези.²⁶ Вероватнија је, међутим, верзија, коју подржавају историчари Балческу, Јорга, Атанасиу, Марин, Крачун и други, да је Баба Новак учествовао у овој бици. Гиро Спонтони, талијански хроничар, иначе секретар генерала Басте, такође тврди да је Баба Новак био у бици код Мираслауа, а Николае Балческу даје шири опис те битке. Спонтони тврди да је Баба Новак држао десно крило Михајеве војске, са чиме се слажу и Балческу, Јорга и други. Пуковник Виктор Атанасиу о распореду румунских снага код Мираслауа тврди следеће: „Десно крило што се пружало чак до близу Мориша било је састављено од ескадрона коњице, козачке и румунске (око 4.500 људи) и од једног великог батаљона пешака, састављеног од Секлера, Срба и Румуна. Читавим овим крилом командовао је стари али искусни генерал Баба Новак.“²⁷ Када је под ударом непријатељапустило деоно крило Баба Новака, у Михајевој војсци је наступило расуло.

Пошто је изгубио битку код Мираслауа, Баба Новак је и даље остао веран Михају, упркос неким мађарским и аустријским изворима по којима је после те битке Баба Новак напустио свог господара. Када је пољски канцелар Јан Замојски напао Михаја, прелазећи преко Сибиуа, овај га је зауставио с војском придошлом из Влашке преко Фагараша и Брашова. Овде је, у Брашову, Баба Новак упутио Михају оне прекоре што се упуштао у битку код Мираслауа. Одавде, Михај је послао Баба Новака да заустави одвећ брзо напредовање Пољака. Између 9. и 19. октобра 1601. Баба Новак, на челу једног одреда, потиснуће Пољаке тако да су они у напредовању закаснили десет дана задржавши се у околини Плоештија, тврди историчар Јоаким Крачун.²⁸

У последњем свом покушају да поврати изгубљено — наводи Крачун — после нових мањих битака код Сарате, Најениа

²⁶ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy...*, 143.

²⁷ Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*. Editura militară, 1972, 244.

²⁸ Ioachim Crăciun, *Baba Novac...*, 73.

и Четуре, Баба Новак је остао веран Михају, и био уз њега.²⁹ Побеђен и напуштен од свију, па чак ни о Баба Новаку неко време није имао никаквих вести, Михај оде у Беч и Праг код цара Рудолфа II, да од њега потражи помоћ, како би поново освојио Ердељ и Влашку.

На путу за Беч Михај је прошао кроз Ердељ — тврди Крачун — вероватно у пратњи Баба Новака. Тада ће Баба Новак, очигледно по Михајевом савету, понудити своје услуге Басти. О томе је сам Баста писао цару: „Дошао је к мени — каже Баста у свом извештају од 17. децембра 1600. године — један по имену Баба Новак, са приближно хиљаду коњаника и 600 пешака, које сам одмах примио у службу и послао на границу код Липове.”³⁰

Овде у Банату — прича даље Крачун — Баба Новак је дошао под удар освете Иштвана Чакија, старешине Мабара који су били незадовољни владавином Михаја Храброг, као и Мојсеја Секелја, који се недавно пре тога вратио у Ердељ да би убрзао поновни избор Сигисмунда Баторија, по трећи пут, за трансилванског војводу. И сам царски генерал Баста био је под присмотром.³¹ Штавише, наводи се да је био и ухапшен, али убрзо после тога пуштен је на слободу. Оптуживали су га за издају. Баба Новака су такође оптужили за издају. Наводно, он је послао поверљивог курира с писмом темишварском паши, обавештавајући га да спрема да преда Турцима Лутош и Карансебеш. — „Доћи кад ти будем писао, па ће Лутош бити ваш” — кажу да је стајало у писму. Баба Новака ухвате на превару код Липове, и под стражом од десет доробанаца, окованог у ланце, пошашу у Клуж, заједно с његовим свештеником, Румуном Саскијем.³² То је било 3. фебруара 1601, када је заседао дијета на којој је Сигисмунд Батори по трећи пут био изабран за војводу Трансилваније. На истој дијети, Баба Новак и његов духовник Саски били су осуђени на смрт да буду живи спаљени.

Благодарећи напису историчара Штефана Метеша,³³ сачињеном на основу архивске грађе, дознајемо о догађајима од 3. и 4. фебруара 1601, који су непосредно претходили извршењу смртне казне. Ту стоји:

„3. фебруара 1601. — Доведени су Баба Новак заједно с једним свештеником. Доробанаца је било 10. Дали смо им, по наређењу општине: 4 хлеба, динара 16; 1 1/2 ока сирћета, дин 20; 1/4 јарећег меса, дин 25; меса од срндаћа за дин 25; Купили

²⁹ Isto, 74; Hurmuzaki, *Documente*, XII, 1113.

³⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *nav. delo*, 1113; Ioachim Crăciun, *Baba Novac...*, 74.

³¹ Ioachim Crăciun, *Baba Novac...*, 74.

³² Isto.

³³ Ștefan Meteș, *Domni și boeri din Țările Române în orașul Cluj*, Cluj 1935, XI.

смо два хвата дрва да се употребе за спаљивање Баба Новака и свештеника..."

„Баба Новаку и његовим пратиоцима (тј. свештенику и двојици капетана Михајеве војске, Јоану Селештију и Сави Армашулу) 4 хлеба, дин 16; 4 фунти телећег меса, дин 8... јимунова, дин 8; пвекле, дин 6; 1/2 оке меда, дин 12; црна и бела лука, дин 6; 1/2 фунте пиринча, дин 8; свеће, дин 15; брашна од општинског."

„Циганима што су припремили ломачу за Баба Новака: свеће, дин 12; хлеба, дин 12; меса, дин 10; вина 3 оке, дин 12."

„Када је Баба Новак спаљен, купили смо ланац од гвожђа којим је био везан."³⁴

Смртна казна је извршена 5. фебруара 1601. године. У једном савременом документу стоји: „Баш на тај дан (5. фебруар), око 10 сати, били су живи везани за греде Баба Новак, најславнији војник Михаја Храброг, заједно са својим свештеником и спаљени на пијаци. Најпре су им одрали кожу. Онда су их тако одране везали за греде и ставили лицем окренуте изнад ватре, и тако их пекли. С времена на време би их квасили водом, како би им муке што дуже трајале. То је трајало око сат и по. А тада је интервенисао Баста, који је све то посматрао с прозора једне суседне зграде, и наредио да их више не квасе, како би им се прекратиле муке. Убрзо после тога су издахнули. После те страшне смрти, лешеве су им однешени изван града и побијени на колац, поред куле кројача. Просто је невероватно — каже хроничар — са коликом су брзином гавранови прокљували месо с њихових костију."

Епизод извршења смртне казне огледа се овако у рачунима општине Клуж, према Метеповим наводима:

— „6. фебруара 1601. — дали смо циганима што су одрали, спалили и набили на колац Баба Новака и свештеника, форината 7, дин 50;

Платили смо за Баба Новака и свештеника двојици целата форината 3. Платили смо Луки Акси што је отуђио колац за Баба Новака, форинте 2."

— „25. фебруар 1601. — Купили смо две греде од Георгија Екеша, на којима су били спаљени Баба Новак и свештеник, форинта 1, дин 20."³⁵

Док се ово догађало, Михај се налазио у Бечу и Прагу, у намери да покуша да добије царску помоћ. Ту је наишао на топао пријем и добио тражену помоћ, а затим, уз помоћ генерала Басте, успео да се врати у Трансилванију. Пролазећи кроз Клуж између 11. и 15. августа те године, после победе код Горахлауа од 24. јула, дознао је за смрт Баба Новака. На месту где

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

је извршена смртна казна наредио је да се подигне застава. Становници Клужа били су кажњени да плате 100.000 форината одштете. Одатле је Михај отишао у Турду и ту разапео свој шатор, 17. августа 1601. Два дана касније убијен је по налогу генерала Басте.

То је у главним цртама све што се данас у румунским изворима и румунској историјској литератури може прочитати о Баба Новаку.

Да закључимо. Старина Новак је, својим постојањем, својом херојском борбом и својом мученичком смрћу, постао симболом српско-румунског братства по оружју. И више од тога. Својом борбом за ослобођење Срба испод турског јарма постао је претеча Караборба и устанка од 1804—1813. По месту које му припада у историји борби српског народа за национално ослобођење, Старина Новак заслужује да му народ Тимочке крајине подигне достојан споменик.

Nikola Gavrilović

LES SOURCES ROUMAINES CONCERNANT STARINA NOVAK

Résumé

Dans son compte-rendu l'auteur nous montre Starina Novak — ou Baba Novac comme l'appellent les Roumains — en tant que chef d'une armée de mercenaires levée par Michel le Brave, soit dans ses luttes pour la libération des peuples balkaniques, en premier lieu des Serbes et des Bulgares, soit dans les guerres qu'ils a menées pour la réunification des trois provinces roumaines, Valachie, Transylvanie et Moldavie. L'auteur attache également une certaine attention au luttes de Baba Novac aux côtés révoltés serbes du Banat. L'auteur nous donne également une description détaillée de l'exécution, le 5 février 1601 à Cluj, de la peine de mort prononcée contre Baba Novac et contre le prêtre roumain Saskij.

Pour établir ce compte-rendu l'auteur a consulté les chroniques de Baltazar Walter et de Ištvan Samoškezij, et parmi les ouvrages historiques qui traitent plus particulièrement de Baba Novac, les monographies de Joakim Kračun, de Djordje Marin et de Ion Djordjesku comptant parmi les ouvrages historiographiques roumains les plus récents.

Милан ВАНКУ

БАБА НОВАК У РУМУНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Баба Новак, код нас више познат као Старина Новак, родио се у селу Пореч на једном острву на Дунаву око 1520. године.¹ Румунска историографија дели његов живот и рад на три периода: младост у родном селу на обали Дунава, хајдуковање и војевање у војсци државе Влашке, где је у чину генерала командовао једном трећином војске (осам до десет хиљада војника) влашког војводе Mihaia Viteazuea (Михаило Храбри). Румунска историографија сврстава га у велике борце хришћанства против полумесеца који је присиљавао хришћане у окупираним територијама да прелазе у ислам.

Баба Новак потиче из доње класе српског народа. Аутор Ion Georgescu у својој монографији под насловом *Baba Novac — legendă și realitate istorică* тврди да је Баба Новак српског порекла и да у то не треба сумњати, иако су неки историчари покушавали да тврде да је Влах из Тимочке крајине или Бугарин, како га својата бугарска историографија само на основу неких балада, што је веома сумњиво. Аутор тврди да је он српског порекла као хиљаде других најамника и слободних хајдука српске народности који су се борили заједно са њим у редовима влашке војске. Georgescu заснива своју тврдњу на основу докумената које су писали тадашњи хроничари који су посећивали румунске земље у доба владавине Mihaia Viteazuea. Наводи једног италијанског хроничара, биографа генерала Аустријске Царевине

¹ Према румунској Енциклопедији, Баба Новак је рођен 1530. године, што би значило да је био 10 година млађи када је био погубљен. Међутим, неки румунски аутори кажу да је рођен 1520. и да је био веома стар када је изгубио живот, да је имао више од осамдесет година (*Mic dicționar enciclopedic*, București 1978, p. 1073).

не Georgea Baste, који је лично познавао Баба Новака и записао да је Баба Новак српског порекла и да је био веома стар, „тако како га сликају народне песме на северу и југу Дунава“.²

Баба Новак је био писмен човек. Верује се да је учио у манастиру у Поречу јер је знао да пише и чита на старословенском језику. Знао је румунски, јер је влашки научио у Тимочкој крајини у друштву Влаха. Турски је научио у турском ропству. Поред тога, говорио је и грчки. С обзиром на то да је у својим војним формацијама имао ратнике разних балканских народа, могао је лако да се са свима споразуме на њиховом језику, што је у многоме допринело да га они цене као команданта, воле и слушају, да га верно прате у многобројним биткама и извршавају постављене задатке, утледавши се на његову личну храброст.

О његовој породици зна се према усменој народној традицији. Румунски лист „Романул“ од 4. априла 1868. писао је: „Усмена традиција казује да је фамилија Новак из села Пореча имала три детета, и то: Баба Новака, који је постао хајдучки капетан; други звонар у граду Прагу; а трећи занатлија крзнар у Лутошу. На путу ка Бечу у зиму 1600. године Mihai Viteazul је примио кожухе за своју гарду код Илиа од Лугожана посредством крзнара Новака. Исто, тако, Новак крзнар упознао је Mihaia у Прагу, којом приликом је сазнао неке појединости о борби свога брата, Баба Новака, под заставом великог румунског војводе.“³

Како казују неке народне песме, Баба Новак је започео хајдуковање још у раној младости, из незадовољства према отоманској власти; није му се допадало „да скида капу ни пред ким“, чиме је привукао мржњу турских власти. Да би сломили његову одважност, они су га ухватили и прозно претукли. Али ни Баба Новак није остао дужан. Једним јединим ударцем оборио је непријатеља, чиме је стекао велику популарност међу својим мештанима, па и даље. Радио је тешке послове на тврђави Смедерево а „после три године тешког рада није имао ни једну пару, чак ни себи да купи опанке“. Тако, пошто је стигао до „дрвене мотике“, намучен и протањан, млади Баба Новак напушта родни крај и са тврдом жељом за осветом одлази у непроходне шуме. Овим почиње други део свог живота — хајдуковање у Тимочкој крајини. Занат оружара научио је код једног хајдучког харамбаше а убрзо је испољио своје војне врлине. За кратко време формирао је своју чету и почео је да води непомирљиву борбу против Турака.

² Ion Georgescu, *Baba Novac — legendă și realitate istorică*, București 1980, p. 25.

³ Georgescu, *isto*, p. 24.

Велики део војне активности Старина Новак је заједно са сином Грујицом развијао на подручју планине Романије у Босни, где је са својим хајдучима задавао велике ударе турској окупаторској власти. Једно време је провео у турском ропству. Пошто су знали његове војне способности, Турци су га поставили за субашу. Пошто се ослободио ропства, вратио се хајдуковању у Босни. Са својим четама стижао је често и до Београдске тврђаве, преко Дунава. Његова лична храброст, умешност војног командовања и ратовања, као и велики успеси на бојном пољу привукли су велики број сељака и слободних хајдука његовим војним формацијама, које су из дана у дан биле све веће.

Крајем XVI века Баба Новак је имао под својом командом неколико хиљада бораца који су били организовани по војном моделу у чете и одреде, добро наоружани и извежбани за борбу, са достојно стручним командним кадром. Ова војска се издржавала из локалних материјалних средстава са подручја на којима је водила борбу. Држала је под својом влашћу велике слободне територије а ослобођени народи увек су је радо помагали у борби против непријатеља. У својој дугогодишњој војној каријери Баба Новак се борио не само у Босни, где је боравио највећи део живота, већ и Банату, Тимочној крајини, где је и започео војну каријеру, затим у Бугарској, Влашкој, Молдавији и Трансилванији. Од доласка *Mihaila Viteazula*⁴ на престо Влашке 1593. године, Баба Новак са својом војском напушта Босну и долази у пределе Дунава на територији Кладово—Видин, у близини Влашке. Његовој војсци хајдука и сељака прикључују се и други команданти са својим самосталним одредима из поробљене Србије и Војводине, међу којима и вршачки епископ Тодор, који је подржавао борбу свих балканских народа против полумесеца.

Mihail Viteazul (1593—1601), први ујединитељ румунског народа (Влашке — Трансилваније — Молдавије), постао је познат свим поробљеним балканским народима као борац за ослобођење од Отоманског Царства. Порта га је поставила на престо Влашке 1593. године. Крајем септембра 1593. пошао је из Цариграда према Букурешту, где је стигао 20. октобра и устоличен је за владара Влашке. Он се придружује Светој лити, коју је основао папа Климент VIII у савезу са Шпанијом (краљ Филип II, 1556—1558) и Хабсбуршком Монархијом (цар Рудолф II, 1576—1612). На тај начин, румунски владар постаје познат

⁴ *Mihail Viteazul*, политичар и храбар војни командант, владар Влашке (1593—1601), Трансилваније (1599—1601) и Молдавије (1600), потиче из бољарске породице. Био је погубљен од стране генерала Хабсбуршке Монархије *Georgea Baste* 9/19. августа 1601. године (*Mic dicționar enciclopedic, isto*, p. 1491).

као политичар и војник у борби против Порте не само међу поробљеним балканским народима већ и у Западној Европи. Баба Новак се са својом војском одмах придружује овом храбром владару под чијом се влашћу борио до краја свога живота 1601. године, и коме је верно служио. Није ни чудно што се такав јунак као што је био Старина Новак ставио под заставу исто тако великог јунака који је и заслужио име „Храбри“. Несрећа је била у томе што западни савезници нису пружали Храбром увек и на време обећану помоћ у оружју, новцу и војним јединицама, мада су добро знали да је Храбри у више наврата гонио Турке преко Дунава, скоро до Цариграда, на челу своје велике војске састављене од устаника свих балканских народа, који су у њему видели једини спас од турског ропства. За време деветогодишњице своје владавине Храбри је водио многобројне битке и вазда је побеђивао непријатеља те је с правом и добио то име. Његова десна рука, Старина Новак, увек се налазио поред њега. Два велика јунака одвојила је само смрт.

Име Баба Новака у румунској историографији јавља се веома често, када је реч о историји румунског владара *Mihai Viteazul*. Ниједан писац који је писао о овом владару није мимоишао име Баба Новака. Поред поменуте монографије *Ion Georgescu*, постоји монографија *George Marina*⁵ о Старици Новаку као и један посебан рад *Ioachima Craciuna*.⁶

Највећи румунски историчар свих времена, светског гласа, *Nicolae Iorga*, у својим многобројним радовима говорио је много о Старици Новаку. Описао је све велике битке у којима је он учествовао под заставом румунског владара.⁷

Румунски историчари издати су велики број докумената из историјске прошлости румунског народа. Најзначајнија је *Колекција Хурмузаки* историчара *Eudoxia Hurmuzaki*.⁸ Име Старине Новака појављује се често у овим документима.¹⁰

⁵ George Marin, *Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul*, Editura militară, București 1975.

⁶ Ioachim Crăciun, *Baba Novac, generalul lui Mihai Viteazul*, Extras din *Gazeta ilustrată*, nr. 5—6/1936, Cluj.

⁷ Iorga Nicolae (1871—1940), историчар светског гласа, писац, публициста, политичар, академик, професор Универзитета у Букурешту, председник владе 1931—1932, антифашист. Убијен је од стране Гвоздене гарде новембра 1940. године. Написао је више од 16.000 наслова (*Mic dicționar enciclopedic, isto*, p. 373).

⁸ N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, București 1935, Vol. I, p. 234, 228—229; Vol. II, p. 6, 102—103, 123, 125.

⁹ Eudoxiu Hurmuzaki (1812—1874), историчар, политичар, академик, борац за права Румуна у Хабсбуршкој Монархији. Издао је *Colecția de documente externe*, која носи његово име (*Mic dicționar enciclopedic, isto*, p. 1355).

¹⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Vol. III, III-1, III-2, IV-2, XII, XIV-1, București.

Румунски писац, историчар и револуционар из прошлог столећа Nicolae Bălcescu¹¹ описује борбе хајдука Баба Новака са Турцима на територији Бугарске и даје податке о губицима непријатеља као и о заробљавању познатих Турака.¹² Аутор Al. Lăpedatu описује пад Mihaia Viteazula и околности које су се догађале у том међувремену а које су везане за личност Старине Новака.¹³ St. Metes у свом раду описује трагичан крај Старине Новака у Клужу.¹⁴ Ioachim Crăciun објављује једног хроничара из времена Mihaia Viteazula који је записао многе појединости не само о румунском владару већ и о његовом војсковођи Новаку. Хроничар је лично познавао Новака, те тим подацима, које је он тада записао, можемо слободно поклонити поверење.¹⁵

Народна песма се одвајкада преносила с колена на колена код свих народа. Сваки народ је опевао своје омиљене јунаке. И румунска народна песма опевала је Старину Новака и многе друге јунаке из своје историјске прошлости. Захваљујући скупљачима народних песама, данас имамо то народно благо од непроцењиве вредности. Прегледали смо две збирке румунских народних песама у којима се пева о нашем славном јунаку Старини Новаку. Једну збирку је саставио румунски писац, политичар и револуционар Vasile Alecsandri¹⁶ још у прошлом веку.¹⁷ Друга, двојице аутора Gr. G. Tocilescu и Ch. N. Țapu, објављена је недавно, 1980. године.¹⁸

О славном јунаку Старини Новаку учи се и у школама. О њему се говори у уџбенику историје за осми разред основне школе, под називом *Istoria României*,¹⁹ као и у уџбенику исто-

¹¹ Nicolae Bălcescu (1819—1852), писац, историчар, економиста, политичар, демократа-револуционар, један од вођа револуције 1848. у Влашкој. После револуције 1848. године, у емиграцији сарађивао је са италијанским, француским, мађарским и пољским револуционарима (*Mic dicționar enciclopedic, isto*, p. 1108).

¹² N. Bălcescu, *Românii supt Mihai voievod Viteazul*, București 1965, Vol. II, p. 20—27.

¹³ Al. Lăpedatu, *Mihai vodă Viteazul*, București 1938, p. 175; *Din zilele da cădere ale lui Mihai Viteazul*, București (без датума) p. 14—15, 20—23.

¹⁴ St. Metes, *Domni și boieri din țările române în orașul Cluj și români din Cluj*, Cluj 1935, p. XI.

¹⁵ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români (1566—1608)*, Cluj 1928, p. 143—144.

¹⁶ Vasile Alecsandri (1821—1890), писац, политичар, револуционар, учествовао у револуцији 1848. године, академик, борац за уједињење Влашке и Молдавије, министар иностраних послова Молдавије 1858—1859. и Уједињених принципата 1859—1860 (*Mic dicționar enciclopedic, isto*, p. 1061).

¹⁷ Vasile Alecsandri, *Poezii populare ale românilor*, București 1982, p. 160—169.

¹⁸ Gr. G. Tocilescu — Christea N. Țapu, *Materialuri folcloristice*, București 1980, p. 110—119.

¹⁹ Dragne Florea — Ionescu Matei — Iordănescu Aurel — *Istoria României, Manul pentru clasa a VIII-a*, București 1974. p. 86—89.

рије за четврти разред средње школе, *Istoria României*.²⁰ Велику пажњу су посветили нашем јунаку и савремени румунски историчари, познати и ван граница своје земље, у својим делима Constantin C. Giurescu и Dinu C. Giurescu,²¹ као и Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu и Stefan Pascu.²²

И на крају, велики борац балканских хришћана против отоманског јарма, који се борио готово шездесет година, завршио је свој живот трагично. Ухватио га је на превару генерал Хабсбуршке Монархије George Basta, заједно с његовим свештеником и саборцем Сапица, и био је набијен на колац а затим спаљен на ружином стаблу 5. фебруара 1601. у Клужу. Њихова тела су била остављена гавранима ван тврђаве, како је забележио Szamoskozy, генералов биограф. Војвода Mihai Viteazul, по повратку из Прага, боравао је у Клужу од 10. до 16. августа 1601. и том приликом одао је војну почаст свом генералу Баба Новаку. Румунски народ је највеће поштовање указао славном јунаку Старини Новаку подизањем споменика у бронзи 5. фебруара 1976. године, рад вајара Fulicea, на тргу где је био спаљен у Клужу. Тај споменик је постао „један симбол солидарности и пријатељства међу народима, и као доказ вредности мишљења у служби једног заједничког идеала испуњен вековима и који даје високе димензије садашњости”.²³

²⁰ C. Daicoviciu, M. Constantinescu, S. Pascu, H. Daicoviciu, T. Lungu, Gh. Smarandache, A. Porțeanu, I. Oprea, A. Petric, *Istoria României — Manual anul IV licee de cultură generală și specialitate*, București 1974, p. 124—127.

²¹ Constantin C. Giurescu — Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Editura Albatros, București 1971, p. 372—375; *Istoria românilor 2 — De la mijlocul secolului al XIV-lea pînă la începutul secolului al XVII-lea*, Editura științifică și enciclopedică, București 1976, p. 336—337, 370—371.

²² M. Constantinescu, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Gh. Stefan, T. Lungu, I. Oprea, S. Pascu, A. Petric, A. Porțeanu, Gh. Smarandache, *Istoria României Compendiu*, Ed. III, București 1974, p. 160—162; *Histoire de la Roumanie de origines à nos jours*, Editions Horvath 1970, p. 172—173.

²³ Georgescu, *isto*, 156—167.

*Milan Vanku***BABA NOVAC DANS L'HISTORIOGRAPHIE ROUMAINE****Résumé**

Baba Novac (1520—1601), général d'origine serbe, qui avait le commandement d'un corps de dix mille soldats dans l'armée du voïvode Michel le Brave, se voit conférer une page importante dans l'histoire du peuple roumain.

Les élèves des écoles primaires et des lycées ainsi que les étudiants à l'université apprennent ou étudient la vie de ce héros célèbre et les grandes batailles qu'il a livrées contre les forces de l'Empire ottoman. Le peuple roumain a marqué son respect envers le héros Baba Novac en lui érigeant sur la place centrale de Cluj, ville où il a été brûlé en 1601, un monument en bronze, inauguré le 5 février 1976.

Ce monument représentant la fidélité à un idéal commun séculaire est devenu un symbole de la solidarité et de l'amitié qui lient les peuples serbe et roumain et a acquis à notre époque une signification des plus importantes.

Марко ЈАЧОВ

РАТОВАЊЕ СТАРИНЕ НОВАКА У ТОКУ 1600. И ЊЕГОВА СМРТ ЈАНУАРА 1601. ГОДИНЕ

Пошто је у октобру 1599. код Сибиња поразио војску кардинала Андрије Баторија, а његову главу послао цару Рудолфу II, влашки војвода Михаило Витјазул је загостодарио Трансилванијом. О самој бици и о променама у овој провинцији нунције Маласпина је, као очевидац, подробно обавестио папу Климента VIII, а Борбе Рац је лично поднео рапорт аустријском надвојводи Матији. Захваљујући њиховим извештајима, зна се и о многобројном учешћу Срба у Михаиловој војсци.

Тек што је преузео управу над Трансилванијом, влашки војвода Михаило је добио вест да је молдавски војвода Јеремија Могила склопио савез с пољским великим канцеларом Јаном Замојским и бившим трансилванским кнезом Ситисмундом Баторијем. Због тога је повео око 30.000 својих војника против Молдавије, које су, поред њега, предводили Борбе Рац, дели-Марко и Старица Новак.

Пошто је ушла у Молдавију, Михаилова војска је убила више од 3.000 Молдаваца и Пољака, азатим 16. маја 1600. освојила молдавску престоницу Сучаву. После тога, Михаило се вратио у Трансилванију и побио више трансилванских племића, за које је сматрао да ће му бити непослушни и као такви подићи устанак.

Плашећи се да и они не доживе исту или сличну судбину, готово сви преживели трансилвански племићи, углавном протестанти, побунили су се против војводе Михаила и позвали у помоћ царског генерала Борба Басту, Албанца пореклом који се родио у Италији, а као плаћеник ратовао у аустријској војсци. Заузврат су му нудили управу над Трансилванијом. Баста

се одазвао њиховом позиву и 17. септембра 1600. довео 18.000 војника код села Мирослова, где је војвода Михаило лоторовао са 30 до 40 хиљада ратника.

Пошто није имао другог избора, јер је Баста одбио његову понуду о миру, Михаило је своју војску припремио за битку и распоредио је на следећи начин. На десном крилу, према реци Моришу, била су четири одреда коњице коју су сачињавали Козаци и пушкари. Поред њих су се налазили копљаници (два одреда), а недалеко од ових један батаљон пешадије коју су сачињавали „Сикүли, Рапани и Власи“. С њихове леве стране били су молдавски и пољски копљаници у Михаиловој служби. Њима је командовао „Старина Новак, Рапанин, генерал коњице, човек, иако стар, велике смелости и искуства достојног хвале“. Средињу бојног поља контролисао је војвода Михаило са бојарима и оним трансилванским племићима који су му остали верни. На левом крилу је било распоређено пет одреда коњице, а уз њихов бок батаљон пешака, које су сачињавали „Сикүли, Власи, Рапани и Молдавци“.

С друге стране Борбе Баста је своју војску распоредио у облику полумесеца.

Две армије су се сукобиле око подне 18. септембра 1600. године. Бастини војници су сломили лево крило Михаилове војске, после чега су, и упркос јуначком држању Старине Новака, присилили и десно крило да се повуче. Видевши то, војвода Михаило је своју заставу скинуо с копља, ставио је у недра и побегао. На то се одлучио, јер је на разбијашту видео неколико хиљада својих изгинулих војника.

Обављајући у исто време „дужност савесног старешине и храброг војника“, Старина Новак је, иако рањен и изгореле браде и косе, задржавао непријатељску војску све док Михаило није стигао у Фогараш. Ту му се и он, после извесног времена, придружио.

Ставши пред војводу Михаила, који је, због својих ратних подвига, познат у историји и као Храбри, Старина Новак му је рекао:

„Побеђени смо и поражени, Михаило, више од наше зле среће него од оружја нашег непријатеља. Да се он не би радовао твојом смрћу, узјаши на коња и оклони се у Влашку, јер ово место није толико сигурно да га не би могао освојити победоносни Баста, који још прогања разбијене остатке наше жалосне војске. Веруј ми да бих ја више волео да сам остао мртав међу многим храбрим војницима, изгинулим у једном дану, него да се бекством спасим са толиким жалосним и јадним губицима да није код мене превладао жеља да те здравог видим, спреман да ти служим до последњег издисаја. Бежи, дакле, са твојим драгоценостима, јер кад овде за кратко време стигну Бесаровци и опседну ову тврђаву биће ти, чак и кад би хтео,

онемогућен одлазак. Ја ћу, пак, остати овде да прихватим поражене, борећи се до последње капи крви против непријатеља.”

Војвода Михаило је прихватио савет свог генерала и, пошто је у аждајиној шуми код Фогараша закопао благо, повукао се у планине које деле Трансилванију од Влашке. Са њим су се повукли његови преживели војници и Старина Новак, од кога се Михаило није хтео да одвоји.

После Бастине победе код Мирослова, Стефан Чаки је, предводећи Маџаре, побио многе српске и сикулске породице, опустивши нарочито Липово, Јенопоље и друга села у Поморишју.

Поражени у Трансилванији, војвода Михаило и његов генерал Старина Новак морали су да се суоче с новом опасношћу. Бивши трансилвански кнез Сигисмунд Батори, кога су потпомогли велики канцелар Пољске Јан Замојски и молдавски војвода Јеремија Могила, кренуо је на Влашку. Да би заштитио своје војводство, Михаило Витјазул је затражио помоћ од Борџа Басте, опраштајући му недавни пораз.

Баста је био презадовољан Михаиловом одлуком, јер је једним потезом неутралисао и њега и Сигисмунда Баторија и на тај начин себи обезбедио управу над Трансилванијом. У њиховом уговору о миру Баста је поставио два услова:

1) Да Михаило убудуће носи само титулу војводе Влашке, остајући цару веран вазал и управљајући оном провинцијом у његово име.

2) Да са свом својом расположивом војском спречи Баторију продор у Трансилванију преко Влашке.

На тај начин је читав терет у борби против пољско-молдавских трупа пао на 15.000 Михаилових војника. Главну команду над њима је поверио Старици Новаку, „чувеном по војничкој врлини и извежбањом у ратним вештинама”.

Постројивши поверену му војску, Старина Новак је узјашао на коња и са једног брежуљка им одржао следећи говор:

„Битка коју ћемо, храбри другови, неочекивано наметнути непријатељима захтева ваше проверено јунаштво и постојаност. Ако се једно и друго (јунаштво и постојаност) захтевало у најтежим искушењима рата, сада их с највећом храброшћу морате испољити, славном победом надокнадити недавне губитке, пребродити велику тугу због претрпљеног пораза од Бесароваца и радосно разбити и растерати пољску армију. Ово је онај дан, јунаци војници, у који ће свако од вас, неустрашивим срцем и у жељи да храбро победи, показати своје јунаштво, а ми ћемо моћи да кажемо да сте пребродили најзначајније и најтеже препреке. Ово је, истичем то, онај дан у који ће се моћи дати не само јасан и тачан суд о јунаштву сваког од нас, већ и судити о животима, части, отаџбини у којој смо рођени, кућама у којима смо одгајани, нашим женама и деци и о свему ономе

што нама припада, а зависи од ваших мишица и орца. Они који беспопштедно ратују имају, ако ништа друго, добру срећу. Они, пак, који претпоставе срамно бекство славној смрти у служби и одбрани свога владара увек доживе злу срећу и људи их презиру. Познато је, међутим, да су многобројни они који у опасним биткама бежећи умиру од оних који у борби славно остају у животу. Смрт је заједничка свима, али је само малом броју и храбрима додељено да умру славно. Нека вас не заплаши и омалодуши велики број непријатеља. Пример ваших претходника и вас самих учи вас да велике војске не извојевају увек победе, већ мале и неустрашиве. Успеси не зависе од великог броја и ордије, већ од памети и истинског јунаштва. Сетите се само колико пута сте победили Пољаке и како сте, иако малобројни, разбили њихове велике армије. Сетите се победа приликом освајања Молдавије, које сте извојевали прошле године. Нека вам оне служе за пример и неустрашив подстицај у борби против ових Пољака које сте на разним странама и у различитим временима савлађивали и побеђивали. Будући да они и њихове старешине имају чврсту наду у победу, морате их победити ако се будете борили са истим жаром и оملостију којима сте се против њих већ борили. Подсећам вас, на крају, на углед, живот и положај Михаила, вашег најдражег господара, који, као што зависи од ваше верности и неисказаног јунаштва, мора у сличним приликама да вам служи као оштар штит да вас подстакне да се мушки борите, и покољима, уништењима и бекством наших немилосрних непријатеља осигурате му (Михаилу) државу коју сада губи. На тај начин ћете себи сачувати живот, имања, отаџбину, своју децу и оно што је међу смртницима најважније: част и углед у рату. Идемо, дакле, да изненадимо непријатеље, који ће, будући изненађени, дати мали отпор вашем гневу и вашем јунаштву. Нека сваки од нас одлучи да ли ће славно живети или часно умрети."

Охрабривши своје војнике, Старина Новак је после поноћи напао на шаторе у којима су спавали пољски војници. Иако изненађени, Пољаци су дали жесток отпор, али су и поред тога остали поражени. У освит дана појавио се и војвода Михаило, пред којим је војска Сигисмунда Баторија побегла. Међутим, неочекивано је стигао Мојсије Секел, који је, предводећи 5.000 трансилванских Маџара, Баторијевих следбеника, напао влашко-орпске трупе с леђа. Видевши то, вратили су се и они пољски војници који су већ били побегли. После једнодневне битке, у којој је погинуло 4.000 Пољака и Маџара, војвода Михаило и Старина Новак су били присиљени да се повуку. Већина њихових ратника је изгинула или пала у ропство.

После овог пораза војвода Михаило је отишао у Праг код цара Рудолфа II, а Старина Новак у Клуј (Claudiopolis) код Борба Басте, где је стигао у јануару 1601, баш у време кад је у

овом месту одржавана трансилванска дијета. Будући да је Ба-ста своју војску, коју су, углавном, сачињавали Немци, послао на зимовање, трансилвански племић Стефан Чаки је позвао Мојсија Секеља и друге следбенике Сигисмунда Баторија да из Трансилваније „дротерају немачку нацију”.

Они су се одазвали његовом позиву, опколили Бастин дво-рац и ухапсили Старину Новака и једног српског свештеника који је служио Новаковим хајдучима. „Подстакнут поштовањем према храбром старешини”, Баста је учинио све да га ослободи затвора. Међутим, сви његови напори су пропали, јер су тран-силвански племићи већ били решили да Старину Новака и ње-говог духовника подвргну најтежим мучењима.

Док је војска побуњених трансилванских племића, које је предводио Стефан Чаки, контролисала Бастин дворца, стра-жари су на центар Клуђа извели голе и ланцима оковане Ста-рину Новака и његовог свештеника. Сам чин њиховог мучења очевидац је описао на следећи начин.

„Добоше Цигани, који у оној провинцији [Трансилванији] служе као целати, зграбише оне несрећнике [Старину Новака и његовог свештеника], свезаше их ланцима и тешке окове стегну-ше око њихових вратова. Затим их приковаше уз греде, везавши им ланцима све делове тела. Пошто су између два ражња и на бочним странама наложили опромну ватру од дрвета и угља, Цигани су уз ражњеве причврстили греде на којима су, окре-нута једно према другом ногама, била прикована несрећна тела. На крају тих греда налазили су се точкови од дрвета које су Цигани окретали рукама и ногама. Тако је отпочело варварско и нељудско мучење. Кад су се ражњеви почели окретати, а ватра несносно зажарила и изазвала прве опекотине, васноном се проломио горки плач и несносни јецај двојице мученика. Оне делове тела који су се брже пекли Цигани су поливали хладном водом да би мучење што дуже трајало. Како су болови постајали несноснији, тако су они све јаче упућивали небу своје ватаје. Свештеник је лакше подносио бол, па је речима утехе, изговореним на српском језику, храбрио несрећног Новака, који је од великих болова већ малаксавао. После сат и по невиђеног мучења оба двојица су испустили своју напаћену душу.”

Иако је свој животни век провео у борби против турских поробљивача, Старина Новак, генерал европског гласа и угледа, доживео је да му мађарски племићи, нако хришћани, приреде, историји ретко познато, мучење.

Ово је један од најдрастичнијих примера који опомињу да се ни Дути (1593—1605), ни други хришћанско-турски ратови вођени на Балканском полуострву у току XVI, XVII и XVIII века не могу посматрати само из верског аспекта.

У жељи да тим ратовима дају, пре свега, верски карактер и на тај начин поједноставе отпор појединих народа против Тур-

ске Царевине, добар део историчара је избегтао да оваква и слична злочуда хришћанских војника унесе у своје историје. У надокнаду за то, истакнути су сви видови зверстава турског завојевача.

Сазнавши за трагичан крај свог сународника, са којим је учествовао у више битака, Борбе Рац, истакнути српски војвода, је у знак освете срушио гроб Христофора Баторија, Сигисмундовога оца, и демолирао цркву у Столном Београду, у којој се овај гроб и налазио. Затим је из више гробова извадио кости трансилванских племића и принчева, међу којима су биле и оне Андрије Баторија, и побацао их.

Готово у исто време кад је у Рим стигла вест о нечувеном страдању и смрти Старине Новака и његовог исповедника, Римска курија је била обавештена да је у Цариграду, пошто је одбио да се потурчи, посечен и дели-Марко. За њега је франјевац Еустакио Фонтана у свом извештају, који је из Цариграда упутио синовцу папе Климента VIII кардиналу Сан Борбо, написао да је „по народности Србин и веома храбар“, а да га је Махмуд-паша крајем 1600. у једној бици у Влашкој поразио, ранио га и 3. децембра исте године везаног довео пред султана.

Не само о Старини Новаку и дели-Марку већ и о многим другим истакнутим српским јунацима од Рапанског града — Острогона у Мађарској и Рапанске вароши — Темишвара у Банату до Клиса у Далмацији, Сења у Хрватском приморју, Раграда у Бугарској и Скадра у Албанији упознао је папу Климента VIII и Дамјан Љубибратић који је, као изасланик пећког патријарха Јована, боравио у Риму од маја 1600. до јуна 1601. године.

Имајући у виду и значајну борбу српског народа против Турске Царевине, коју је делом водио самостално, а делом у служби Немачко-Римског Царства, Трансилваније и Влашке, али увек подстакнут и усмерен од стране српске јерархије, папа Климент VIII је средином 1601. године написао писмо патријарху Јовану, обративши му се као „најдражем брату“. Значајно је истаћи да је ово писмо, насупрот дотадашњој ватиканској пракси да се званична акта пишу на латинском, написано на српском језику и ћирилским писменима.

Рат у коме су учествовали Старина Новак, дели-Марко, Борбе Рац, ускок Јуриша, војвода Грдан, митрополит Висарион, владика Теодор и низ других, историји познатих, српских устаника, завршен је трагично по српски народ. Мислим, пре свега, на огромне губитке у људству и на бројну сеобу Срба из Србије и Босне на аустријску територију, која по свом значају и броју учесника не заостаје иза Чарнојевићеве. То је била судбина народа без државе коју Пећка патријаршија, и поред свих прегнућа и беспопшћених жртава, није била у стању да у довољној мери и на одговарајући начин замени.

Marko Jačov

**LES COMBATS DE STARINA NOVAK DURANT L'ANNEE 1600.
ET SA MORT EN JANVIER 1601.**

Résumé

Dès que le voïvode Michailo (Michel) s'est détaché du sultan en 1594, son général, Starina Novak, a effectué plusieurs attaques sur le territoire turc en Serbie et en Bulgarie. Il a, par la suite, participé à toutes les batailles importantes livrées contre les Turcs, en Valachie, en Serbie et en Bulgarie, et contre les troupes polonaises qui étaient entrées en Moldavie.

Après sa défaite face aux troupes magyaro-polonaises, Michailo s'est réfugié à Prague chez l'empereur Rudolphe II, tandis que Starina Novak trouvait lui refuge à Cluj auprès du général de l'empereur, Georges Basta. C'est cependant là qu'il a été arrêté et condamné à mort par les nobles révoltés, en majorité protestants, de Transylvanie. Starina Novak ainsi que son confesseur ont été brûlés vifs en 1601, la sentence ayant été exécutée par des bourreaux tziganes.

Марија КЛЕУТ

СТАРИНА НОВАК — НАЧИН КАРАКТЕРИЗАЦИЈЕ ЛИКА У СРПСКОХРВАТСКИМ УСМЕНИМ ПЕСМАМА

Начин карактеризације поетског лика у нашој стихованој епској традицији одређен је, с једне стране, скупом поетских средстава којима та традиција располаже, а с друге, потребом да сваки поетски лик — нарочито онај који се учесталије јавља у песмама и чија је функција у појединачној песми значајнија — буде јасно обележен, да се разликује од других. У природи је усмене епске песме да свог јунака карактерише највише радњом, оним што чини и говори и односом према другим јунацима. Описи његовог лика, рука, оружја, коња и квалификативи уз његово име припадају такође устаљеним поетским поступцима, а резонирање наратора (певача, казивача) или сасвим изостаје или је сведено на најмању могућу меру. Прва тенденција — да се понављањем увек истих поетских поступака и поетских слика оцрта лик — делује у правцу изједначавања јунака, условљена је начином преношења усмене епске песме и у суштини је ахисторична: различити људи, из различитих времена и крајева, кад постану епски ликови — бивају описани на исти начин, обучени у исто рухо или им бивају приписани исти подухвати. Тежња да се лик окарактерише на посебан начин, тако да се разликује од других, увек се остварује у оквиру дате поетике, као установљаване једне исте одреднице у више песама.

У овом раду биће учињен покушај да се размотри начин карактеризације лика који је назван Старином Новаком.¹

¹ Грађу за овај рад чине најважније публиковане збирке, које се овде наводе са списком употребљених скраћеница; ЕР — Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Београд

1. Име је знак

Придевска именица *старица* у функцији презимена уз име Новак црта је велике традиционалне распрострањености у српскохрватској усменој епској традицији, а највише је и обележила лик.² У свим песмама *Старина Новак* је или остарео јунак или јунак коме се године не помињу. Уз песме у којима се Новак изричито назива старим или старцем (*ЕР*, бр. 66, 67, 117; *СНП*, III, бр. 1; *ПЦХ*₂, бр. 3, 72; *М. Мажурапић*, бр. 4, 8, 27), постоје и релативно су многобројне оне у којима је отац. Ради утврђивања историјског идентитета овог лика, покретано је у науци питање синонимије речи *старица* и *бабо*.³

У усменим песмама у којима се јавља јунак именом Новак реч *бабо* појављује се у следећим стиховима:

- Мучи, бабо, моја мила рано
.....
Ако си ми, бабо, остарио врло (*ЕР*, бр. 66)
- Сусрео га бабајка Новаче (*ЕР*, бр. 117)
- А кад бабу чашу додавање
.....
А мој бабо, *Старина Новаче*
.....
Ти си, бабо, друштво оженио (*СНП* III, бр. 6)

— Ср. Карловици 1925; *Богишић* — В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Београд 1878; *СНП* II — Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме*, II, Беч 1845; *СНП* III — Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме*, III, Беч 1846; *СНП* VI — Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме*, VI, Београд 1899; *СНП* VII — Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме*, VII, Београд 1900; *СНП*, III — Вук Стеф. Карацић — *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића*, Београд 1974; *ПЦХ*₂ — С. Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, Лајпциг 1837; *М. Мажурапић* — М. Живанчевић и В. Недић, *Зборник Матије Мажурапића*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XIV/2, 1966, 215—264; *НПБХ* — И. Ф. Јукић и Г. Мартић, *Народне пјесме босанске и херцеговачке*, Осиек 1858; *ХНП* VIII — Н. Андрић, *Хрватске народне пјесме*, VIII, Загреб 1939.

Наведене збирке репрезентују најстарији сачувани слој певања о *Старини Новаку*, те стање до друге половине XIX века, које се сматра добром развијеном епског певања. Међутим, у избору грабе овај је рад мањкав; у будућа истраживања требало би укључити и доцније записане песме, све до нама савремених бележења.

² *Старином Новаком* назван је јунак у песмама: *ЕР*, бр. 96, 150; *Богишић*, бр. 106; *СНП* III, бр. 2, 3, 5, 6; *СНП* VI, бр. 37 38, 39; *СНП* VII, бр. 33, 35, 36; *СНП*, III, бр. 1, 2, 7; *ПЦХ*₂, бр. 72, 149; *ХНП* VIII, бр. 15.

³ М. М. Вукићевић, *Старина Новак. Одзив на позив*, Босанска вила, XIII, 1898, 106—107, 120—123; Т. Маретић, *Наша народна епика*, Загреб 1909, цит. према издању Београд 1966², 213—214.

- Није Грујо покорио баба

 Бабо ми је књигу оправдио

 За њим бабо старац пристајаше

 О Грујице, баба перјанице (СНП VI, бр. 37)
 — Иде баби казивати:
 О мој бабо, стар Новаче (М. Мажуранић, бр. 8)

У неким од наведених песама (ЕР, бр. 66; М. Мажуранић, бр. 8) јунак се назива само Новаком, не и Старином. Будући да одредница *бабо* у варијантама песама може бити присутна или изостављена, а уместо ње употребљена ознака *старина*, могло би се сматрати да су обе ове речи употребљаване као синоними. Међутим, у свим наведеним случајевима именица *бабо* употребљена је у свом стварном значењу (отац), те тврдња да су Баба Новака, стварну историјску личност XVI века, „тако ваљда његови хајдучи звали као свога старјешину” остаје ипак само претпоставка.⁴ Ако се она прихвати као основана, односно ако се прихвати да у поетском лику Старине Новака треба тражити сећање на Баба Новака, онда би механизам формирања овог лика у усменој традицији могао бити дефинисан као преношење симболичног значења речи (*бабо*, *старина*) на стварно (*отац*). Тај механизам одговарао би тежњи усмене епске песме да оствари конкретну слику и непосредан однос. То би значило да је од истинског човека у усменом преношењу остао само траг имена и сећање да је ратовао као стар човек.⁵ Све остало што чини упесмљени животопис овога лика (збивања која му се у песмама приписују, јунаци са којима се доводи у везу) било би само поетски измаштано, створено да потврди и оправда сачувано сећање, а без икакве основе у стварном збивању.

2. Новак и други јунаци

У већини песама Старина Новак опеван је са сином (кога називају дијете Грујица, Грујица Новаков, Грујо Новаковић или Грујо, дете младо) и јунаком који је назван Радивојем или дели-Радивојем. Уз њих, у мањем броју песама и са безначајнијом функцијом у песми, појављује се лик Татомира са атрибуцијама *дели* и *дијете* (СНП III, бр. 3, 4, 6; СНП VII, бр. 36). Спој јунака Новак — Радивоје — Грујица традицијска је константа велике распрострањености, а начини карактеризације ових ликова, њи-

⁴ Т. Маретић, *нав. дела*, 214.

хова функција у песми и њихов положај у усменом песништву различити су.

Поетски лик Грујице обележен је устаљеном атрибуцијом на два начина: именицом *дете* сраслом уз име, која има или дословно значење (син Новаков) или означава уопште младог јунака — и деантропонимним презименом (Новаков, Новаковић). У већини песама изриком се каже да му је Новак отац (ЕР, бр. 66, 117; *Богишић*, бр. 39; СНП III, бр. 3, 5, 6; СНП VI, бр. 37, 38; СНП VII, бр. 37; СНП, III, бр. 2, 3, 7), у неким се то из контекста разазнаје. Када се јави уз Старину Новака, за њега је традицијом утврђена функција сина. У неким песмама каже се да је Новак имао и сина Татомира, али се Грујичин лик никада не супституише неким другим. Традиционална спрега јунака Старина Новак — дијете Грујица израђена је на сродничком односу и поетским поступком изразитог контраста (син — отац, дете — старац). Типизирање овог спрега одвија се истовремено (син — млад, отац — старац) и скоро аутоматски: *стари бабо* и *младо дете* припадају категорији сталних епитета и чине формулу или формулативни израз. Аутоматизам у примени формуле и стереотипа може да доведе и до нежељених ефеката, до грешака у категоризацији ликова. У једној песми (НПБХ, бр. 10) одступљено је од стереотипа о старцу Новаку тиме што је означен као „млад зет Краљевића Марка“, али су у њој остали стихови да је Грујо отишао „до дората старог бабе свога“.

Велика учесталост овог спрега јунака може се тумачити поетском функционалношћу контраста; у ономе што се стварно збивало са Баба Новаком ова веза нема реално упориште, она је само израз традиционалног схватања о важности сродничких односа, накнадно придодата овом поетском лику.

Израђен према Новаковом као контраст, лик Грујичин не опстоји само у песмама о Старини Новаку, но и независно од њега. Од песама у којима преузима подухват, као очева замена, лик детета Грујице постепено се осамостаљује. Ова се тенденција у дијахронијском аспект у може пратити у оквиру сажејног модела *љуба издаје јунака, а син га везаног спасава*. У најраније забележеној варијанти, у једној песми *Ерлангенског рукописа* (ЕР, бр. 117) старац Новак кори сина што бије љубу, а у свим песмама овог сажејног модела (СНП III, бр. 7; СНП, III, бр. 4, 5) отац не постоји као делатно лице, а веза између оца и сина сачувана је једино у у номинацији изневереног јунака (Новаковић, Новаков). Само је један певач сродничку везу тумачио на други начин; у његовој песми (СНП, III, бр. 6) главни јунак назива се Грујо Радивојнић, као да је дели-Радивојев син. Када је означен само као дијете Грујица, дакле, када је именом предодређен да

се јави у функцији младог јунака, овај лик постаје изузетно фреквентан и покретљив у усменој стихованој традицији, те се јавља као син или брат неких других јунака.⁶

Јунак називан Радивоје или дели-Радивоје у песмама је означен као брат Старине Новака (*ЕР*, бр. 67, 188; *СНП* III, бр. 2, 3, 4; *СНП* VII, бр. 33, 36; *СНП*, III, бр. 7; *ПЦХ*², бр. 149; *М. Мажуранић*, бр. 4, 21, 27, 31, 42), али и као његов побратим (*Богишић*, бр. 107; *ПЦХ*², бр. 66). У већини песама дели-Радивоје заузима средњу позицију у тролисту јунака Новак—Радивоје—Грујица, али је његова позиција у стихованој традицији најмање стабилна. Има песама које га означавају као старог јунака (*СНП* VII, бр. 36; *СНП*, III, бр. 2), али и таквих у којима је назван млад Радивоје (*ЕР*, бр. 92).

Насупрот типу сродничке везе отац—син, у коме је фабуларни елемент Грујица — син Новаков инваријабилан, однос брата и побратима може да се мења. Као побратими старине Новака у песмама се помињу Приморац Алекса (*ПЦХ*², бр. 66), мали Радојица (*ХНП* VIII, бр. 15), Облак Раде (*СНП* VI, бр. 38), а без ознаке је реч о побратиму, али у непосредном контакту са Старином Новаком јављају се и Кавга Радивој (*Богишић*, бр. 106) и Радојица (*ПЦХ*², бр. 3). Приморац Алекса се у једној песми (*СНП*, III, бр. 2) назива и братом Новаковим. Варирање овог фабуларног детаља такво је да не нарушава сижејни модел: улога брата и побратима, по преовладајућем патријархалном схватању, једнака је, подразумева исто понашање, те се супституисање одвија без препрека, по принципу идентичних функција. Супституисање лика дели-Радивоја ликовима Малот Радојице, Кавге Радивоја или Рада Облака мотивисано је звуковном блискошћу имена.

У спрегу тројице јунака (Новак — Радивоје — Грујица) уочавају се тенденције ка типизацији ликова, ка издвајању једне особине као битне. Уочава се, такође, да степен типизације утиче на њихову судбину у усменом песништву. Врло изразити, врло јасно обележени контрастом, Новак и Грујица општају релативно самостално у традицији, док је лик дели-Радивоја најмање стабилан и у усменој традицији не јавља се самостално, без брата и синовца. Међутим, стара песма *Проклињаше гора Рома-*

⁶ У неколиким саопштењима поднетим на научном скупу „Старина Новак и његово доба”, нарочито упечатљиво у раду др М. Јачова, реч је о историјским сведочанствима по којима је Баба Новак, када је храбро ратовао и мученички умро, био стар човек.

⁷ Примера ради, у једној песми (из рукописног зборника Вице Водопића, који је настао 1871, а налази се у Одбору за народни живот и обичаје у Загребу, ситн. МХ 22) Грујица се јавља као брат Ивана Сењанина, супституишући у овој функцији иначе много распрострањенији лик Тадије Сењанина. Замена јунака омогућена је тиме што обојица припадају истом типу — типу младог јунака — и што су обојица обележена атрибуцијом „дијете”.

нија (ЕР, бр. 96), трагична јуначка балада о рањеном јунаку, као да указује на то да је дели-Радивоје лик који се постепено губио у традицији. У њој је Старина Новак неделатно лице, а главни јунак је Радован; њихов однос није сасвим јасан (Новак је јунак кога гора проклиње, а балада делује као недовршена), али је у овом варијативном кругу уобичајено да вила преноси брату поруку о рањеном јунаку.

Противници Старине Новака у усменим песмама именовани су овако: Турци (ЕР, бр. 66, 67; М. Мажуранић, бр. 4, 27), Турци јаничари (ЕР, бр. 67; М. Мажуранић, бр. 31, 42), Матан-ага (Богишић, бр. 107), Туре младожења (СНП III, бр. 1), проклета Јерина (СНП III, бр. 1), Мехмед Арапин (СНП III, бр. 3), Ма-нојло Грчић (СНП III, бр. 6), Туре азнадар (СНП, III, бр. 1), Туре буљубаша (СНП, III, бр. 2), седам баша (СНП VII, бр. 33), турско момче (ПЦХ², бр. 3), бег Атлагић (ПЦХ², бр. 76), цареве делије (ХНП VIII, бр. 14) и Тале Будалина (ХНП VIII, бр. 15). Као што се види, противници Старине Новака именовани су, углавном, врло неодређено. У једној песми само (ХНП VIII, бр. 15) стари хајдук доведен је у везу с познатим муслиманским јунацима, а у једној другој (ПЦХ², бр. 149) учињен је покушај да се, модификацијом старог сижејног модела, чувени хајдук доведе у везу с познатим муслиманским јунаком Алијом Герзелезом. У оба случаја реч је о изменама у новијем слоју певања о Старици Новаку. Исти манир постоји и у именовању неких других личности које се налазе уз Старину Новака у песмама: Бороје хајдук (СНП III, бр. 6), Средоје хајдук (СНП III, бр. 6), кнез Милутин (СНП III, бр. 5), кнез Богосав (СНП III, бр. 1). Сви ови ликови у највећој су мери типизирани, а начин њихове номинације сасвим је стереотипан (име + ознака социјалног статуса или занимања). Овакав начин изграђивања света Старице Новака упућивао би на закључак да су стварни, у реалности постојећи противници лика чије је име остало у усменој стихованој традицији — заборављени, те да су сведени на неодређене ликове. То би упућивало на закључак да је процес детемпорализације водио ка типизацији ликова, претварајући их у ликове једне димензије, оне неопходне за остваривање радње. Са изузетком Грујице Новаковића и дели-Радивоја, сви су други ликови уз Старину Новака бледо окарактерисани, сведени на чин који им је у песми додељен, те је трагање за њиховим историјским идентитетом узалудно.

Стиче се утисак да је релативно мали степен анахронизације лика Старице Новака. Међутим, то оповргава постојање читавог једног круга песама са темом женидбе. У тим песмама, односно у сватовским каталозима који се у њима налазе, Старина Новак доведен је у везу са многим познатим и мање познатим усменокњижевним ликовима. Ради бољег уочавања позиције лика Старице Новака у овим песмама дат је табеларни пре-

Табела 1

БР, бр. 92	БР, бр. 188	СНП II, бр. 79	СНП VI, бр. 37	СНП VI, бр. 38	СНП VI, бр. 39	ПШХ, бр. 72
невеста	сестра цара Стефана	девојка бана приморског	Јерина краља Мијамла	кћи бана од Јанкоца	девојка краља од Бујана	
младожења	војвода Војин	Иво Црнојевић	Буро Смедервац	бач од Лебана	бач војвода Јанко	Секула Беговић краљ од Лебана
кум	Богдан Југовић	регла од Бујана	Новак Абељаш стари Новак	Реља Бошњанин		
дасер	Марко Краљевић	Марко Краљевић	Марко Краљевић	Анјете Грујица	Марко Краљевић	
стари сват	Јанко Сињанин	Милош Кобилич	Јанко Сињанин	Марко од Прилипа	Старина Новак	Старина Новак
барјактар				Реља Полетар	Мараш војвода и малн Радојица	
војвода		Милош Обилић		војвода Милош	бач војвода Јанко	
првијенац		Иван Косачић		Грујица Новаковић	дасер Буро	
прикумак	млада Радивоје	Грујо Новаковић				
калаја	Новак из горе					
чауш	Анјете Грујица	Реља Крилатица		Раде Облачић		
свати	браћа Козговић Браћа Југовић Мишан Брадарић Ускок Радојица Стефан Мусојевић арамбаша Павле	Јанко Секула Новак Радивој Јанко Жегаранин Сима Самохот Алекса Приморац Кајица Радован	Старина Новак	Реља краљ од Мисира Реља Бошњанин	Реља Милош Марко из Прилипа Стева Мусић Иван Косачић Митар Јахшин Иштван Јахшин Мило Војиновић Бук од Сријема војвода Милош Јанко из Сибиня Секула из Сибиня	

Табела 2

Сижејни модел	Песма	Функција лика Старине Новака
1. харамбаше деле дружини	ЕР, бр. 66 СНП III, бр. 3 СНП, III, бр. 2	јунак кога прати срећа "
2. јунак побеђује и са лошим оружјем	ЕР, бр. 67 <i>М. Мажуранић</i> , бр. 25	победник на мегдану "
3. господска свадба	ЕР, бр. 92	кадија у сватовима
4. ранени јунак у гори	ЕР, бр. 96	јунак кога гора проклиње
5. крчмарица спасава јунаке	ЕР, бр. 111	јунак чијим се именом застрашује свињак
6. љуба издаје јунака, а син га везаног спасава	ЕР, бр. 117	отац изневереног јунака
7. грешна девојка братима јунака да је преведе преко горе	ЕР, бр. 150	праведни јунак
8. девојку дају, па шаљу за сватовима отицара	ЕР, бр. 188	сват у каталогу
9. вила љубовца утекне са синовљевог венчања	<i>Богинић</i> , бр. 39	јунак ожењен виллом
10. хајдук гине при деоба плена	<i>Богинић</i> , бр. 106	харамбаша у дружини
11. хајдук у невољи продаје друга	<i>Богинић</i> , бр. 107 СНП III, бр. 2 ПЦХ, бр. 149	отац који продаје сина стриц " " " брат
12. хајдучи нападају сватове и воде мегдане	СНП III, бр. 6	мегданија

13. хајдук преобучен као невеста убија насилника	СНП III, бр. 4 СНП III, бр. 5 СНП VI, бр. 37	отац девојчиног спасиоца " "
14. јунак метданом спасава невесту	СНП VI, бр. 37 СНП VI, бр. 39	стари сват "
15. хајдук прича како се одметнуо	СНП III, бр. 1 СНП VII, бр. 33 СНП, III, бр. 1	одметник " "
16. син помаже оцу у борби са аждајом	СНП VII, бр. 35	метданица
17. више свата по једну девојку и освета погинулог сродника	СНП VII, бр. 36 СНП, III, бр. 7	отац погинулог младожење "
18. отац проналази кћер и хоће да је уда за брата	СНП, III, бр. 3	отац
19. метдан у залогу (сестре)	ХНП VIII, бр. 15	метданица
20. прерушени јунаци спасавају сродника из тамнице	М. Мажуранић, бр. 4, ПЦХ, бр. 66	отац и спасилац спасилац
21. плаћање хајдучије сабљи	М. Мажуранић, бр. 8	харамбаша
22. неверна посестрима и рањени јунак	М. Мажуранић, бр. 31, 42	брат рањеног јунака
23. разговор о сабљи	ПЦХ, бр. 3	власник сабље
24. јунак спасава сватове и кума	ПЦХ, бр. 72 НПБХ, бр. 10	отац храброг јунака "
25. верна посестрима Туркиња	ПЦХ, бр. 76	друг рањеног јунака

глед ових сватовских каталога, са функцијама и начином номинације ликова у њима (вид. табелу 1).

Уочава се, најпре, да је у еписком времену ових песама Старица Новак доведен у везу са многим ликовима. Анахронно поље ових сватовских каталога релативно је широко, обухвата јунаке који су живели од XIV (ликови тзв. косовског циклуса) до XVII века (Јанко Жетаранин). Ни у једној од ових песама Старица Новак нема битнију функцију, а у неким је неделатно лице. Заправо, његова функција омеђена је начином карактеризације његовог лика. У свим овим песмама Старица Новак налази се међу сватовима, као један од узваника — тиме се потврђује његово високо место међу јунацима усмене традиције (у сватове којима прети опасност зову се они који могу да је отклоне). У неким од ових песама Старица Новак добија улогу старог свата или кума, дакле, положај који по патријархалној норми припада старом човеку. У господским сватовима Ива Црнојевића, бана од Лебана, војводе Јанка, Бура Смедеревца или Секуле Бановића, Новак задржава битне особине лика учвршћене у усменој традицији: старост и хајдучију. Певачи су доследно пазили да се књига Новаку пошаље у гору и да се у сватовској поворици нађе на месту које му по годинама и јунаштву припада.

На који је начин усклађиван положај хајдука у господским сватовима може да покаже и један пример. Један је певач, као да је уочио несклад између господског сватовског дара, сребрне синије, и Новаковог пребивалишта, студене камене пећине — осетио потребу да образложи:

А Новаку сребрну синију,
 На синију два од злата сана,
 А у њима дванаест ожица
 Све од чиста млетачкога злата,
 А око њих оплетену гују,
 Од петоро и од деветоро,
 Све од чиста млетачкога злата;
 У глави јој алем камен драги:
 „На то тебе, Старица Новаче!
 Ти кад добеш гори Романији,
 У студену камену пећину,
 Ту вењера ни свијеће нема,
 Ни у мраку видиш вечерати,
 Да ти видиш с њоме вечерати
 У по ноћи као усред подне,
 Код гује ти не пребује сунце!”

3. Стиховане приче о јунаку

У српскохрватској усменој традицији Старини Новаку приписују се различити подухвати. Будући да је сижејни модел (као традицијом израђен и установљен начин казивања приче о неком догађају) врло битан за начин карактеризације лика, одговор на питање: какав је био Старина Новак у песмама и какво је његово место у усменој традицији могао би се изложити систематичније прегледом сижејних модела песама о којима је реч (вид. табелу 2).

Претежни део песама о Старини Новаку припада јуначким епским песмама, али не све; неке (ЕР, бр. 150, СНП, III, бр. 3) припадају врло распрострањеним сижејним моделима приповедних песама. У већини песама лику Старине Новака додељена је функција која приличи хајдуку и старом човеку; само у двома (ЕР, бр. 150; *Богишић*, бр. 39) доведен је у непосреднију везу са темом свадбе и путног греха, а обе те песме припадају старијем слоју певања.

Међу наведеним песмама постоје варијанте у којима је лик Старине Новака инваријабилни елемент сижеа (сижејни модели наведени у прегледу под бр. 1, 2, 11, 13, 14, 15, 17, 24). Неке од њих, са стабилном сижејном структуром, односно само незнатно измењеног тока приповедања, одржале су се у усменој традицији врло дуго (сижејни модели наведени у прегледу под бр. 1, 2, 11). То упућује на закључак да се у усменој стихованој епској традицији уобличила прича о овом јунаку заснована на свести о постојању неког одређеног човека. Међутим, ако се поменуће песме посматрају у контексту целине српскохрватског усменог песништва, уочава се да оне постоје у сличном облику и са именом неког другог јунака, односно да је у њима име варијабилни елемент.⁷ Набрајање свих таквих варијанти било би предуго, а потпуно њихово навођење немогуће, те неколико примера треба да послужи као илустрација.

а) У тематском кругу песама о јунаку ожењеном вилом појављују се имена краља Вукашина, Марка Краљевића, Јанка од Сибиња, Секуле, Јбутице Богдана, Реље Бошњанина, Петра Латинића, као и име Старине Новака.⁸

б) У сижејном моделу *љуба издаје јунака, а син га узаног спасава* постоје и варијанте са именом Ива Сењанина (ХНП IX, бр. 7).

⁷ Овакве песме понекад се у нашој науци означавају термином „мотивске песме“. Сматрајући овај израз неприкладним и неадекватним, трудила сам се да избегнем његову употребу.

⁸ Вид. Н. Милошевић-Борбевих, *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Београд 1971, 61—69.

с) Стара песма о неслози у дружини и хајдуку који гине при деоби плена (*Богишић*, бр. 106) има за главне јунаке Старину Новака и Кавгу Радивоја, а у новијим варијантама (*СНП* III, бр. 43, 44) лик харамбаше супституисан је именом Јована Вишњића.

д) Прича о разлозима Новаковог одласка у хајдуке (*СНП* III, бр. 1; *СНП* VII, бр. 33; *СНП*, III, бр. 1) у једној се песми приписује Бају Пивљанитну (*СНП* VII, бр. 34).

е) Прича о свађи хајдука око старешинства у дружини, у већини варијанти (*ЕР*, бр. 66; *СНП* III, бр. 2; *СНП*, III, бр. 2) Старину Новака означава као јунака кога прати хајдучка срећа, али се у истој улози може јавити и Мијат Томић (*ПЦХ*², бр. 108).

У овом раду начин карактеризације лика Старине Новака посматран је из три аспекта: као обележавање лика именом, у односу према другим ликовима са којима је у песми повезан и позиција лика у варијантама сижејних модела. Показало се да је лик Старине Новака у великом степену типизиран, да неке његове одлике имају знатну распрострањеност у времену и простору наше стиховане усмене традиције. У њој је настао мит о старом хајдуку који ратује са сином и братом и усталио се у причама израћеним око тог мита.

*Marija Kleut***STARINA NOVAK — TRAITS CARACTERISTIQUES DU
PERSONNAGE DANS LES CHANSONS POPULAIRES
SERBOCROATES****R é s u m é**

Cet uovrage est constitué de trois parties, traitant chacune de sa façon dont est caractérisé le personnage de Starina Novak. Dans la première partie (1. *Le nom est un symbole*) l'auteur étudie la signification des mots *starina* et *babo* dans les poèmes datant des XVIIIème et XIXème siècles; il en arrive à la conclusion que ces termes sont utilisés au sens propre (vieux, père), et que cette signification se maintient dans les différents poèmes. Dans la deuxième partie (2. *Novak et les autres héros*) il est montré qu' aux côtés de Novak apparaissent très fréquemment, comme éléments traditionnels, les figures du jeune Grujica et de deli-Radivoje. Ces deux personnages ont un destin différent dans la tradition poétique orale: caractérisé comme enfant-héros, Grujica est présenté (systématiquement) comme le fils de Starina Novak, soit à ses côtés, soit en tant que personnage indépendant tandis que certains autres héros apparaissent en position de frères ou de pobratimes de Starina Novak. En tant que personnage non agissant ou secondaire Starina Novak est présent dans les catalogues nuptiaux des chansons populaire, il apparaît à divers titres, précisés chaque fois lors de la citation de son nom (vieillard — second témoin, témoin, père du jeune héros). Dans la troisième partie (3. *Les chansons en vers concernant ce héros*) l'auteur relève les sujets des poèmes dans lesquels apparaît le personnage de Starina Novak et tente dans certains cas de démontrer une possible substitution de son nom à celui d'autres héros.

Сьетозар КОЉЕВИЋ

ИСТОРИЈА И ПОЕЗИЈА У ПЕСМАМА О ХАЈДУЧКОМ
КРУГУ СТАРИНЕ НОВАКА

Као што су бајке сиротињски снови о раскошном и узбудљивом животу, тако су и наше хајдучке песме, у најбољим тренуцима, у знаку чежње за људским и моралним озарењем крвавих путева историје. Но док бајке задовољавају духовне потребе детињства, гуслар — као и уметник или историчар — мора да обманује не само децу него и себе, па и сав остали одрасли свет. Та обмана — као и свака ефектна реторика — мора имати одређена упоришта у тзв. „стварности“, тј. у одређеним претпоставкама о стварности које гаје они којима се гуслар обраћа. А то значи да епока песма не може као бајка да нарушава оно што њени слушаоци виде, или замишљају да виде, као људску историју, него тек да преслаже каменчиће тог виђења, у најсрећнијим тренуцима — у мозаик неслућене духовне слободе. Ни епски песник не може — као, уосталом, ни уметник или историчар — изричито да нам каже:

Нас лагали, ми полагајемо.¹

Изузев, наравно, кад претаче неку бајку — као што је, рецимо, она о „Змији младожењи“ — у десетерац, или пак кад не зна како да заврши неку неспретно уобличену песму.

У епском простору у питању су, дакако, историјске светиње, иако се често ту налазе имена, догађаји и обрти у драмском распореду у коме по правилу никад нису били на исто-

¹ „Змија младожења“, *Српске народне пјесме*, II, бр. 12, скупио В. С. Караџић, приредио В. Неђић, Београд 1976, стих 272. Сви цитати из Караџићевих збирки дати су према овом издању, у даљим наводима СНП.

ријском окупу. Односно, како је то још учени Вук морао да објашњава свом великом, неписменом мецени — који није могао бити баш пресрећан кад се овековечио као „посинак“ Сулејман-паше у Боју на Чачку — „пјесма није историја“, те се у њој не гледа шта је и како је било, него шта је и како је „измишљено и намјештено“.² Није можда без своје ироније што управо оно што је морало највише сметати Милошу у тој песми није било ни „измишљено“ ни „намјештено“: Сулејман-паша је доиста ословљавао Милоша као „досинка“. Али утолико горе по Вука: стога он и помиње у том писму оно „по мене несрећну и жалосну пјесму о боју на Чачку“ (курзив С. К.).³ Но као да и Вук и Милош губе из вида ко се све обраћао у нашим јуначким песмама чак и турском султану речима: „царе поочиме“;⁴ односно шта је све наш народ спреман да прогледа кроз прсте, у моралном погледу, ономе који га је добром задужио. Међутим, за разлику од историје не прави се песма, ипак, од свачега: Милош Обреновић — са својим државничким способностима које су почивале, наравно, на далековидој дипломатији, неустрашивости, суровости и подвалама свакојаке врсте — прошао је, природно, далеко боље у историји него у поезији. И није то, дакако, тек нека његова лична ствар: други српски устанак био је управо толико историјски плодотворнији од првог колико је први био песнички богатији од другог. И то можда управо стога што је нудио еписко откриће раје која је „црвен пламен за небо свезала“;⁵ за разлику од открића с ким је све Милош „у дослукку био“.⁶

У овом смислу — посматрана у оквиру најширих пејзажа наше историје и епског певања о њој — хајдучија је била можда најрадикалнији људски и уметнички изазов: као борба за голим опстанком, као чежња за интегритетом у свеопштем моралном и правном расулу, као неминовност у којој се тражи лични избор, као социјална институција за прерасподелу националног дохотка, као изданак посткосовског света, али и као „лош занат“;⁷ као мафијаштво које не прави разлику, можда не само из алитеративних разлога, између „Турака и трговаца“.⁸ Јер „кад се човјек ... отпади од људскога друштва и опрости се сваке власти“, како каже Вук, „он личне особито један уз

² В. С. Караџић, „Писмо Милошу Обреновићу“ (из Лајпцига, 9. XI 1823), *О српској народној поезији*, приредио Б. Маринковић, Београд 1964, 279.

³ Исто.

⁴ „Марко познаје очину сабљу“, *СНП*, II, бр. 57, стих 137.

⁵ „Бјелић Игњатије“, *СНП*, IV, бр. 35, стих 352 (упор. *СНП*, IV, бр. 33, стихови 172, 546).

⁶ „Устанак кнеза Милоша на Турке“, *СНП*, IV, бр. 45, стих 68.

⁷ „Старина Новак и кнез Богосав“, *СНП*, III, бр. 1, стих 11.

⁸ „Стари Вујадин“, *СНП*, III, бр. 50, стих 66.

другога и зло чинити”.⁹ У животном смислу тај изазов је подразумевало огромну срчаност — „зато у хајдуке слабо и смије отићи онај који се у сè не може поуздати”.¹⁰ У песничком смислу изазов је био још оштрији: како открити у свеопштем расулу историјског права, у мраку и крви једне стварности, било какво морално, макар и трагично осмишљење?

Унутар тих пејзажа наше епике породични хајдучки круг Старине Новака представља својеврстан песнички простор. У првих седам песама Вукове преће књиге у том кругу појављују се поред харамбаше-старине и његов брат, каткад и побратим, дели-Радивоје и, најзад, нејакко „дијете Грујица”, а ту и тамо и његов брат Татомир. Међу њиховим противницима најзначајнији је грдни јунак из страних крајева Грчић Манојло, кога треба савладати као „од себе бољег”, те црни Арапин, но обојица опет унутар патријархалног тематског круга утолико што Арапин граби туђе невесте, а Грчић Манојло се појављује у песми о женидби Грује Новаковића. И најзад, иако се појављују само у једној песми, у срцу овог породично-хајдучког круга су и неверна Грујина жена Максимија, као и његов безазлени и нежни син Стеван. С једне стране, често је то круг патријархалног поретка, ведрине и честитости, али исто тако и гажења патријархалних и хајдучких норми; често је то свет тегобног хајдучког живота — али понекад морално озарен у својој муци и невољи, а понекад опет обасјан хумором који нуди ипак некакав излаз из историје. Но без обзира на то да ли га узимамо, по имену Старине Новака, као свет XVI века и значајних сукоба дуж румунских, бугароких и североисточних српских граница с Турцима, или пак као неки можда још ранији свет на који би упућивале асоцијације великог грчког јунака, или пак као свет хајдучије у XVII и XVIII веку у романијским просторима, то је свет велике историјске пометње и расула, односно „превирања”, како би рекли они који воле опојне метафоре.

У сваком случају, та пометња, односно „превирање”, огледа се у ферментацији хронологије и топографије у песмама овог епског простора. Ко зна који је романијски јунак, или који су све романијски и други хајдуци, изишли из своје забити и добили епски статус Баба Новака, војсковође који је учествовао, заједно с Михајлом Витезом, у европски значајним сукобима с Турцима током XVI века, сукобима који ће се наставити и у XVII веку и назначити почетак краја отоманске експанзије у Европи. И да ли се иза Баба Новака — код нас Старине Новака, јер „старац” је био нека врста патријархалне титуле коју су добијали само најмудрији и најплеменитији међу ста-

⁹ В. С. Карацић, „О хајдуцима”, *О српској народној поезији*, 212.

¹⁰ Исто.

рима — крије и неки Новак Дебелић, јунак који је бранио земљу заједно с Краљевићем Марком и о коме су неки страни путници слушали легенде још средином XVI века.¹¹ Но у сваком случају, као што је приметио Андрић у вези с Радетом Немамарем, који је „морао живети стотинама година да би изградио све што је лепо и трајно по српским земљама“, народ „не воли да много памти ни многима да дугује, чак ни у сећању“.¹² Поступак, уосталом, није изузетан: и иза епископског Марка крије се и неки други Марко који је тамновао код Турака, а у једном тренутку можда и византијски цар Маркијан над којим је доиста, на једној скулптури, орао ширио своја хагиографска и хералдичка крила.¹³ А с друге стране, ма како древног порекла, овај уметнички поступак није ни сасвим застарео — као што се може видети, на пример, у *Роману о Лондону* у којем се неки наш емигрантски дипломатоки службеник појављује, с добрим књижевним разлогом, у раскошној историјској одежди руског књаза.

Што се топографије тиче, занимљиво је да у песмама о Старици Новаку уместо Румуније налазимо Романију. Истина, једна од њих се збива и у просторима ближим Новаковом историјском кретању, негде око Старе планине — но да ли из разлога топографске поузданости или пак стога што би било баш згодно да Старица Новак војује по Старој планини. А ни то није, разуме се, епископ изузетно — сетимо се само Пирлиториског Дурмитора! Певач је историјски поуздан не зато што би то хтео или могао да буде, него када му се то деси или кад има неких посебних песничких разлога за то. Занимљиво је у овом смислу Банашевићево навођење једног историјског описа одеће турских делија, заточника, који су „носили одело од медвеће и курјачје коже, да изгледају страшнији“, а „на глави имали шубару од јагњећег крзна са два орлова крила“, као и његов закључак да „одело Старице Новака није дакле измишљено“.¹⁴ У вези с историјском поузданошћу Новакове одеће у „Женидби Грујице Новаковића“ ипак треба приметити да је ту један хајдук, у високом статусу значајног војсковође XVI века, одевен у одећу турског меџданџије. Поред тога, он на глави нема шубару он јагњећег крзна, него „капу вучетину“,¹⁵

¹¹ Вид. белешку Н. Банашевића уз песму „Старица Новак и кнез Богосав“, В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*, III, приредио Н. Банашевић, Београд 1958, 575.

¹² И. Андрић, *На Дрини Гурпија*, Сабрана дела, I, Београд 1976, 13.

¹³ Вид. С. Радојчић, „О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства“, *Зборник радова САН*, XXXVI (1953), Византолошки институт САН, II, 172—174.

¹⁴ Н. Банашевић, „Белешке и објашњења“, *Српске народне пјесме*, III, Београд 1958, 585.

¹⁵ „Женидба Грујице Новаковића“, *СНП*, III, бр. 6, стих 259.

која је за јуначке сврхе свакако прикладнија него шубара од јагњећег крена, јер је звук прикладнији од јагњета, без обзира на то која би шубара била топлија и уобичајенија. Но најзамљивије је да се у том опису за капом појављује „крило од лабуда“: зашто ли је певач овде изменио историјску појединост и уместо далеко прикладнијег „орловог крила“ увек „крило од лабуда“.¹⁶ Јер лабуд је, дакако, птица с разним идиличним, еротским и сексуалним митским асоцијацијама — али не баш нека нарочито ратоборна перад. И посматран у својој уметничкој функцији у овом контексту — „мебедине“, „вучетине“, трепавица које се виде као „од утине крило“,¹⁷ то јест као крило шумске сове ушаре која се вероватно не би могла убројити у неке орнитолошке лепотице, те „сабље староковке“¹⁸ која заокружује слику — чини се да је „крило од лабуда“ заправо једина неприкладна ставка у целом овом зоолошком инвентару. Но као да је то и певач осетио: кад Грчић Манојло утледа Старину Новака, он ће му се рутати говорећи да се није бојао ни жива „мебеда“, „вука“ и, наравно, „орла“, а камоли „коже од мебеда“, „мртве вучетине“ и „орла перушине“. Вуково мишљење да је овде замена „лабуда“ „орлом“ последица ритма и метра није сасвим уверљиво: ако је певач већ могао да каже да је виђао и „живога орла“, „а камоли орлу перушину“, онда је он могао и у првом набрајању да каже: „а за капом орла перушина“. Пре ће бити да се певачу у брзини усмене композиције у првом набрајању омакао лабуд, а онда је својим епским инстинктом осетио — и то вероватно не стога што би то било историјски поузданије — да би орао, као птица грабљивица, овде био прикладнији од лабуда, те је у понављању исправио своју грешку. Зашто, уосталом, у епској форми која је позната по својој ширини и широкогрудости, инсистирати на омашци?

Иако, разуме се, и она може у јуначком песничштву често и веома добро да дође: рецимо, као анахронистичко објашњење социјалне мотивације Новаковог одметања у хајдуке. Јер поред тога што Баба Новак, односно Старина Новак, није ни био романијски хајдук, мало је вероватно да је он отишао у хајдуке због проклете Јерине и кулука приликом градње Смедерева у првој половини петнаестог века. Али социјални терор и „намет на вилает“¹⁹ доиста су били у основи мотивације одметништва, као што то, уосталом, и Вук истиче.²⁰ Тако је један јунак из

¹⁶ Исто, стих 260.

¹⁷ Исто, стих 262.

¹⁸ Исто, стих 263.

¹⁹ „Старина Новак и кнез Богосав“, СНП, III, бр. 1, стих 30.

²⁰ „Да речемо да гдјекоји отиде у хајдуке и без невоље, да се наноси хаљина и оружја по својој вољи, или коме да се освети, али је и то цијела истина да што је год влада турска боља и човечнија, то је и хајдука у земљи мање, а што је гора и неправеднија, то их је више, и

XVI века објаснио помоћу историјске ситуације из XV века оно што је певача и његову публику почело да тишти тек у другој половини XVIII и у току XIX века: јер тада је заправо чудовишни турски порески систем постао велика европска политичка тема. Међутим, раскошна песничка слика, која живи од оваквих анахронизама, посебно је узбудљива и стога што указује и шта је све кандидат за хајдука морао да поднесе пре него што се реши да крене својим трновитим путем. Карактеристично је у том смислу колико ће Старица Новак отрпиети батина пре него што „потегне будак са рамена”²¹ и „растави с душом” обесног турског овата који га без икаква разлога бије. Није се, разуме се, по правилу, ишло у хајдучију од беса; али без обзира на то каква је мука и невоља љута терала људе на тај очајнички корак, вероватно да није далеко од историјске истине ни певачева претпоставка да потезање будака није баш увек било чисти морални чин осветничког заноса, него и добра прилика да се „вати” непријатељу „друком у цепове” и ужива у „кесама блага” кад се „луште себи у њедарце”.²² И с каквим заносом — иако можда с нешто мање нежности — Новак кличе о свом животу у стиховима у којима се и сам Господ Бог појављује на „страшном мјесту” хајдучког живовања оперваженог отимачином, сребром и златом, чохом и кадифом:

„Дочекујем Сарајлије младе,
Те отимам и сребро и злато
И лијепу чоху и кадифу,
Одијевам и себе и друштво,
А кадар сам стићи и утећи
И на страшну мјесту постајати,
Не бојим се никога до Бога!”²³

У ширем историјском и психолошком смислу вероватно нису далеко од стварности и хајдучког осећања света ни оне слике разигране јуначке обести која се огледа, на пример, у појави Грујице на „ломамну богату”:

Да је коме погледати било
Кад усједе баво на бавола:
Горски хајдук на б’јесна богата,²⁴

зато је међу хајдуцима бивало кашто најпоштенијих људи, а у почетку владе турске јамачно их је било и од прве господе и племића.” В. С. Караџић, „О хајдуцима”, *О српској народној поезији*, 212.

²¹ „Старица Новак и кнез Богосав”, стих 63.

²² Исто, стихови 70—72.

²³ Исто, стихови 86—92.

²⁴ „Новак и Радивоје продају Груицу”, *СНП*, III, бр. 2, стихови 142—144.

иако није баш претерано вероватно да су се такве ствари дешавале усред Сарајева на коњима беговских удовица жељних хајдучког секса. Па и кад се у *Ерлангенском рукопису* разлегне глас Старице Новака „канда громак пуче”,²⁵ или пак кад се хајдуци дозивају у гори опонашајући рику јелена и кошуте,²⁶ све је то историјски „истинито” утолико што се по шумама ни у оно време није дискретно шаптало, као и стога што су се хајдуци доиста дозивали опонашајући животињске гласове,²⁷ јер вероватно нису имали шифровану радио-телеграфију. Но да ли је истина да је баш „све са горе лишће отпадало” кад би Старица Новак позвао вилу посестриму?²⁸ Остављајући по страни питање црногорице, треба ипак рећи да ово питање можда и није толико промашено колико на први поглед изгледа, утолико што овај стих доиста на један карактеристичан, песнички, „неистинит” начин оживљава једну историјску „чињеницу”.

С друге стране, тренуци заноса и јуначке обести у овим песмама добијају често и сасвим пресан историјски призвук, нарочито у ликовану приликом погубљења противника. Немају ове песме, разуме се, монопол на ту врсту десетерачке злурадости, а можда Грујо само показује да му ништа људско није страно, кад се не задовољава што је сабљом „раздвојио” Хусеина слуту, па још и његово седло и дората, него нам се каже да је он том приликом:

И још земље мало заватио.²⁹

У том часу ће још и отац да се „јавне” сину:

„Бе аферим, дијете Груица”,³⁰

али певачу ни то неће бити доста:

Оста Хусо ногом копајући,
Оде Грујо брдом пјевајући.³¹

Тешан Подруговић — који је иначе, „мало као намрштен” радо „којешта весело и шаливо приповедао”³² — овде само „цитира”

²⁵ Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис*, Сремски Карловци 1925 (у даљим наводима *ЕР*), бр. 67, стих 54.

²⁶ „Новак и Радивоје продају Груицу”, стихови 157—162.

²⁷ У овом смислу говори Никола Банашевић наводећи мишљење Тихомира Борчевића у својој белешци уз ову песму (В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*, III, Београд 1958, 578).

²⁸ „Женидба Груице Новаковића”, *СНП*, III, бр. 6, стих 298.

²⁹ „Новак и Радивоје продају Груицу”, стих 181.

³⁰ *Исто*, стих 183.

³¹ *Исто*, стихови 186—187.

³² В. С. Караџић, „Предговор четвртој књизи народних песама тзв. „лајпцишког издања”, *О српској народној поезији*, 135.

формулу коју можемо наћи и при завршетку познате песме о „Марку Краљевићу и Филипу Мацарину”.³³ Као што и непознати певач песме „Старина Новак и дели-Радивоје” наводи толике своје савременике и претходнике када описује како је красно Старина Новак погодио Мехмед-Арапина:

Посред паса — укиде га с гласа,
Ни земља га жива не дочека.³⁴

Ова врста пресне шале у суровој ситуацији можда је исто толико историјски и „људски” разумљива колико је песнички промашена, али та врста ликованја исто је толико карактеристична и за многобројне друге, и не само наше, јуначке пеоме.

У песмама о Новаковом кругу налазимо, међутим, понегде у трагу, а понегде и у громадном облику, и нешто друго: сведочанства о огромном духовном узлету певача Вукових времена у поређењу с њиховим претходницима. Разлика је, пре свега, у чистоти наративних линија и песничком смислу за дистанцу, односно преображавање хајдучке стварности, смислу који се огледа колико у хумору толико и у моралним сновиђењима која потпуно излазе из оквира историје. Тако, на пример, код Вукових певача јунаци Новаковог круга јасно обележавају одређени епоки простор и ситуацију, док су они у песмама *Ерлангенског рукописа*, записиваним вероватно око 1720. у неком војном логору у Славонији, у знаку потпуног тематског и карактерног лутања. Они се појављују у врло шареном друштву, заједно са девет Југовића и старим Југ-Богданом, Краљевићем Марком, Сибињаним Јанком, те „курвићем” ускоком Радојицом и „арамбашом” Павлом, у сватовима сестре српског цара Стефана,³⁵ а затим — заједно с Милошем Обилићем, Краљевићем Марком, Секүлом, Јанком и петнаест ускока — у сватовима Иве Црнојевића,³⁶ те, најзад, у подруму неке крчмарице Маре која, у ствари, зна да су они страх и трепет за турску господу, те измишља њихово присуство у свом подруму да би одвратила неког бега од потере за одбеглим слугама.³⁷ Па чак и када се неки од њих појављује у улози главног јунака, његово име служи само као „чивилук” за неки лутајући мотив. Тако, на пример, у једној ерлангенској песми о братоубиству,³⁸ знатно скупченијој од оних које ће касније Вук забележити о тој теми,³⁹

³³ „Па отиде друмом пјевајући, / Оста Вилип ногом копајући”, *СНП*, II, бр. 59, стихови 192—193.

³⁴ „Новак и Радивоје продају Груицу”, стихови 142—144.

³⁵ Вид. *ЕР*, бр. 92, стихови 25—38.

³⁶ Вид. *ЕР*, бр. 188, стихови 13—21.

³⁷ Вид. *ЕР*, бр. 111, стихови 60—67.

³⁸ *ЕР*, бр. 112.

³⁹ „Милан-бег и Драгутин-бег”, „Мујо и Алија”, *СНП*, II, бр. 10, 11.

Грујица убија брата Татомира због сумње да му је обљубио жену, а затим, кад угледа два сокола која су орлу сломила крило и орла који проклиње мајку што му није родила брата, схвата шта је учинио и убија се. Па ни бугарштина, забележена половином XVIII века у околини Дубровника, не говори заправо ништа о Старици Новаку као хајдуку, него описује његово тро-струкс славље које ће вила, његова „љубовца“, искористити да му на превару побегне.⁴⁰

Но тек када је реч о песмама ранијих времена које се могу целовитије или бар у појединостима одређеније поредити с оним што је Вук записао од својих певача, разлике у имагинативном домету постају очигледније. Тако, на пример, када је у једној ерлангенској песми ухваћени Старица Новак суочен с избором смрти — „или хоћеш да те кон'ма тергам/или хоћеш да т' на ватру мећем“⁴¹ — не само што је аналогна прича потресније развијена у песми о Јуришићу Јанку који цвили из тамнице јер му је тама додијала,⁴² него чак ни те појединости ни издалека не достижу ону страшну моралну драму која се одвија на крају „Невјере љубе Грујичине“. Па и ерлангенска варијанта песме „Старица Новак и дели-Радивоје“ претежно епски муца о хајдучкој свађи приликом бирања харамбаше: Радивоје се залаже за демократску процедуру и већи број кандидата, а кад у духу тог предлога кандидати крену у три правца, дружина ће поћи за „дреморцем“ Алексом, Радивоје ће прихватити њен избор, а Новак ће остати сам са дететом Грујицом. У једином песнички артикулисаном тренутку Новак објашњава сињу да не може више бити харамбаша јер је „врло остарио“, а дете му узвраћа:

ако си ми бабо остарио врло
још твоја срећа није остарила.⁴³

Било би можда песнички занимљивије да те речи остану патетична утеха; али оне се показују буквално, пребуквално, тачним. Кад Турци одсеку Алексину главу и вежу руке Радивоју, Новак и Грујо ће их из бусије напасти, ослободити Радивоја и отети Алексину главу. На крају, док Новак, попут мајке Јутовића, „древрће главу и оврће“, мртва глава ће проговорити и открити нам да је „мало с новаком ишла/још би глава на алекси била“.⁴⁴

⁴⁰ „Како је Новаку утекла вила његова љубовца“, В. Богшић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Београд 1878 (у даљим наводима Богшић), бр. 39.

⁴¹ *ЕР*, бр. 67, стихови 12—13.

⁴² Вид. *СНП*, II, бр. 52, стихови 1—28.

⁴³ *ЕР*, бр. 66, стихови 33—34.

⁴⁴ *Исто*, стихови 54—55.

У Вуковој варијанти ове песме нема тог незграпног наративног и језичког лутања, него се суочавамо с епски чисто изведеном патријархалном драмом. Прво, од самог сликовитог почетка реч је о јасном кришењу елементарних патријархалних и хајдучких норми. Два брата хајдука, Новак и Радивоје, с оба Новакова сина, пију вино „у зеленој гори Романији“, а кад „у виноу ћенф задобише“, Радивој се обраћа старијем брату епски поузданим и потресним гласом:

„Чујеш мене, мој брате Новаче,
Хоћу тебе, брате, оставити,
Јер си, брате, остарио тешко,
Па не можеш више да четујеш.“⁶

Радивоје сместа затим скаче на ноге, хвата пушку и одлази, са тридесет хајдука, „дреко горе чарне“, а Новак остаје „под јелом зеленом“, „а са своја два нејака сина“.⁶ Радивоју ће, међутим, „лоша срећа прискочити“: Мехмед Арапин и његових тридесет делија побиће његову дружину и везати му „руке наспако“.⁷ До тога часа реч је о сликовитом и поузданом епском стандарду, али то је само епски оквир велике имажинативне и моралне драме која у том тренутку тек почиње. Турци, наиме, у победничкој обести, нагоне везаног харамбашу да им „допијева“, а он у песми о соколу, голубовима, лабуду и „тиги головраћу“ заправо шаље поруку о ономе што га је задесило.⁸ У изванредном драмском распореду „дијете Грујица“ — које тачно ни не схвата смисао те метафоричке поруке — обраћа се оцу наивним колико и потресним моралним гласом:

„Ја је чича задобио благо,
Јали нам је муче допануо;
Но хајдемо да му помогнемо“.⁹

У тим речима куца срце песме: психолошки говорећи, оваква дечија реакција је толико безазлена да је, можда, чак и највероватнија, но да ли са становишта етичких норми историјског понашања, о којима песма говори, Радивоје заслужује помоћ с обзиром на то да је он напустио свог харамбашу, уз то брата, и поврх свега старца с двоје нејачи? Али крајњи морални смисао живота не мери се по томе шта је ко, по људској процени, „заслужио“, него по томе шта ко коме, па и грешнику,

⁶ „Старина Новак и дели-Радивоје“, *СНП*, III, бр. 3, стихови 10—13.

⁷ *Исто*, стихови 17—22.

⁸ *Исто*, стихови 25, 36.

⁹ *Исто*, стихови 40—45.

¹⁰ *Исто*, стихови 54—56.

може да поклони. А поклон је овде већ посезање за немогућим: нема и извесно никад није било таквог остарелог харамбаше који би с двоје нејачи ударио на тридесет делија да би ослободио брата-издајника и опадника од елементарних хајдучких и људских норми живота. Али таквих управо и треба, иако остаје питање да ли својом спремношћу на такав гест Старина Новак и његова нејач крше етичке историјске норме, или пак потврђују у неком заумном облику хајдучку и патријархалну солидарност с ону страну било каквих историјских искушења и реалности? Управо у тој моралној светлости која зари са далеких песничких хоризоната и обасјава скучену, крваву и тешку историју, тврда и опора грађа људске стварности долази у бестежинско стање песничке поруке и загонетке. А то што ће у расплету песме Новак ослободити брата, заједно с њим и децом посећи Турке, навести Радивоја да схвати да је „тешко оном свакоме јунаку“ који „не слуша свога старијега“⁵⁰ — то је опет део оног наративно и епски поузданог и, природно, древног оквира средишње моралне драме и слике у којој историја гори у ватри песничке имажинације. Но у ерлангенској варијанти нема чак ни целовитости те древне епске драме.

Ова разлика између снаге песничког гласа најбољих Вукових певача и онога што се певало у широким просторима од оног војног логора у славонској крајини до околине Дубровника још јаче се огледа у две различите варијанте „Невјере љубе Грујичине“, можда управо зато што наративна окосница изгледа готово истоветна, а чак и понеки значајан детаљ има слично сликовно уобличење.⁵¹ Међутим, само у варијанти Вуковог певача сурова грађа издаје и страшне освете до краја је морално просветљена, и то пре свега стога што је нејакко и безазлено дете уведено у само песничко срце једне заумне моралне драме. Прво, само у тој варијанти, упркос мајчином напору да га обмане да се не приближују Турци него трговци, нејаки Стеван трчи да пробуди оца, а мајка га стиже пред шатором и тако удара да се дете три пута „преметнуло“, да су му три „здрава искочила зуба“, „а четири с места с' померила“.⁵²

⁵⁰ Исто, стихови 108—109.

⁵¹ Тако, на пример, у ерлангенској варијанти ове песме кад Стеван режући конопце, посече очеву руку, отац га теши: „ниси синко мене порезао/из литара церна крва сури“ (ЕР, бр. 117, стихови 82—83). На сличан начин, у аналогној ситуацији, у варијанти Вуковог певача Грујица се обраћа Стевану: „Крв не иде из бабине руке,/Него иде крва из конопца“ („Невјера љубе Грујичине“, СНП, III, бр. 7, стихови 216—217). Упореди ове две варијанте у овом раду нешто је сажетији извод из саопштења које сам поднео под насловом „Епски идиом и драмски контекст“ на научном скупу „Текст у контексту“ који је организовао Институт за књижевност и уметност 27. и 28. марта 1986. у Београду.

⁵² „Невјера љубе Грујичине“, стихови 28—30.

Друго, само у тој варијанти, као контраст мајчиној суровости, Грујичино заробљавање је развијено у мотив бескрајне отинске љубави према сину: отац би имао довољно снаге да се отме Турцима и Максимији, али он зна да би му у том случају дете потурчили:

„Па куда ће моја грешна душа?”
Кроз дете се предаје Турцима.⁵³

Треће, само у тој варијанти оучавамо се са сликама страшне дечије муке приликом путовања с Турцима, мајком и заробљеним оцем. Кад се дете пожали оцу да не може „с коња путовати”, да га Турци „камцијама бију по очију”,⁵⁴ а отац га посаветује да замоли мајку да га прими на свог коња, мајка ће их обојицу подсетити ко је и шта је:

Са коња га удара камцијом.⁵⁵

Управо на тим елементима мајчине суровости — којих у ерлангенској варијанти нема — почива целокупни морални парадокс и уметничко озарење ове патријархалне и хајдучке драме, укључујући и сву потресност њеног расплета. У ерлангенској варијанти Грујо на крају нуди жени да бира да ли ће му свећом светлети или га служити рујним вином (?), да би је затим намазао „прахом и сумпором”, ископао јој „јаму до појаса”, „ужегао” јој „косе на глави” и сео „лпти ладно вино”.⁵⁶ У „диначици” Вуковог певача, међутим, Грујо ће понудити жени у саркастичном смислу логичнији избор смрти, избор између свеће и сабље, а у завршној сцени спаливања, када он покаже да је његова суровост према жени достојна њене суровости према њему и сину, Стеван ће поново да изрони у крупни план песме и да као главни јунак на својим нејаким плећима изнесе сав терет ове сурове драме у просторе уметничког осмишљења и моралног озарења:

„Красни бабо, Новаковић-Грујо!
Изгореше мојој мајци дојке,
Које су ме одраниле, бабо,
Које су ме на ноге подигле.”⁵⁷

⁵³ Исто, стихови 93—94.

⁵⁴ Исто, стихови 102, 104.

⁵⁵ Исто, стих 118.

⁵⁶ ЕР, бр. 117, стихови 123, 125—127.

⁵⁷ „Невјера љубе Грујичине”, стихови 313—316.

У том часу — унутар веома традиционалних наративних схема и мотива хајдучије, издаје, неверне љубе, хајдука на мучама, освете, очинске и синовске љубави, с једним можда изузетним мотивом мајчинске суровости према сину — драмски ток добија тако необичан обрт да основна морална идеја подразумева опет тријумф патријархалне солидарности која је тако систематски подривана у песми, да чак и тај тријумф излази из свих оквира историјских и психолошких неминовности, те постаје, као и у песми „Старина Новак и дели-Радивоје“, израз сасвим јединственог и непоновљивог, етички „оностраног“ озарења историје.

Но као што трагични морални апсолутизам косовских песама — најочигледнији у Лазаревом одрицању од „земаљског“ и избору „небеоког“ царства⁵⁸ — налази извесну уметничку и људску противтежу у раскошном хумору који релативизује многе моралне дилеме у песмама о Марку, те две нити — трагичка и комичка, апсолутистичка и релативистичка — често се испреплетују и у хајдучким песмама, па и у песмама о хајдучком кругу Старице Новака. Тако, на пример, већ у уводној песми овога круга — у којој Старина Новак објашњава кнезу Богосаву шта га је натерало „врат ломити, по гори ходити, / по хајдуци, по лошу занату, / а под старост кад“ му „није време“⁵⁹ — он помиње, између осталог и „свијетло оружје“ с којим се одметнуо:

„Узех будак, с чим сам аргатов’о,
Па с будаком одох у хајдуке.“⁶⁰

Већ и та слика је у знаку опште европске комичке традиције припростог хероја с батином — који се и у нашим епским просторима јавља, рецимо, као Будалина Тале или пак у устаничким песмама као она „кука“ и „мотика“ која не обележава само одређени друштвени слој него и његов ратни арсенал.⁶¹ Карактеристично је у том погледу што се певач ни не растаје лако с будаком као својим основним средством за хумористичко растеривање тежине и мучнине свега онога о чему песма говори. Када Новак моли обесног свата, који га туче проструком канџијом, да га остави на миру, његово преклињање је и у знаку неког потмуло комичног говора, какав смо слушали, рецимо, од Краљевића Марка приликом његовог сусрета с Вилипом Мацарином:⁶²

⁵⁸ Вид. „Пропаост царства Српскога“, СНП, II, бр. 46.

⁵⁹ „Старина Новак и кнез Богосав“, стихови 10—13.

⁶⁰ Исто, стихови 37—38.

⁶¹ „Почетак буне против дахија“, СНП, бр. 24, стих 146.

⁶² Вид. „Марко Краљевић и Филип Мацарин“, СНП, II, бр. 59, стихови 165—168.

„Молим ти се, Туре младожења,
А тако ти среће и јунаштва!
И тако ти сретнога весела!
Проби ме се, хајде путем с миром,
Видиш, да сам човек сиромашан.“⁴³

Да ли је „човек сиромашан“ у исти мах и таква људска беда да га не вреди ни „ашћаре“ тући? Но како Туре и даље туче! Новака ће то ипак „мало забољети“, и тада ће се будак опет појавити на сцени. Шта ће јадан Новак него да „лутегне будак са рамена“ и тако свог противника „с душом растави“.⁴⁴ Но ни ту још није крај овом „будачком“ херојству: кад Новак „отпаше“ сабљу противнику и „припаше“ је себи, он каже:

„Оставих му будак више главе,
Да чим ће га закопати Турци.“⁴⁵

Да ли је то израз неког заумног милосрђа или пак драмска иронија, с обзиром на то да је јунак већ обезбедио „оруђе“ за свој нови занат и да више ни не намерава „аргатовати“?

Сличан хумор или бар комички призвук с којим се растерује мора историјског насиља огледа се и кад непријатељ, као рецимо Грчић Манојло, потера нашег страшног јунака одевеног у „вучетину“ и „мебедину“:

Како кроји капу вучетину,
Како ц'јепа сурџу мебедину,
А растура орлу перушину.“

Па и кад Старина Новак — уз помоћ посестриме виле која ће омађијати Грка тако што ће му „гурити“ „руке у њедарца“ — коначно савлада, као и Краљевић Марко, „од себе бољег“, то јуначко ликовање је опет дато у комичкој артикулацији. Не само што је јадан Грк немоћан према вилиним љубавним мађијама, него ни кад вика позове нашега јунака да потуги заслепљеног противника, ствари неће ни тада баш сасвим јуначки кренути:

Ал' се Новак тешко поплашио,
Те не смије приступити близу,
Већ се баца перним буздованом.“⁴⁶

⁴³ „Старина Новак и кнез Богосав“, стихови 55—58.

⁴⁴ Исто, стихови 63, 69.

⁴⁵ Исто, стихови 75—76.

⁴⁶ „Женидба Груње Новаковића“, стихови 290—292.

⁴⁷ Исто, стихови 335—337.

Комичка артикулација растерује, најзад, маглуштине хајдучког живовања и у низу слика разних подвала и прерушавања — стандардних елемената класичног језика комедије. Тако, на пример, у песми „Новак и Радивоје продају Грујицу” — коју дугујемо Тешану Подруговићу, највећем шерету нашег епског света — два брата јунака ће се сетити, када им понестане вина и дувана, да је „дијете Грујица” „љепши од Ђевојке”,⁶⁶ те да би се то могло добро уновчити у Сарајеву. Прерушени у трговце, они воде Грујицу, прерушена у рухо сиротињско, да га продају као роба. Када прва „Туркиња Ђевојка” оде да донесе „два товара блага”, појављује се, као наручена, „була удовица”, Цафербеговица, која сместа нуди три товара и још приде три коња која ће понети благо.⁶⁷ У знаку те комичне артикулације слушамо и љуту клетву изиране девојке, гледамо како удовица купа „дијете Грујицу”, „удара” на њега раскошно одело и доноси „господску вечеру” — иако она сама не може ни да вечера од нестрпљења и чежње за лепим робом и „меканом постељом”.⁶⁸ А већ следећег дана удовица се обраћа бившем хајдуку као мужу:

„Господару, робе Драгокупе”!⁶⁹

Да нису можда већ и неке формалности обављене или пак правни оквири „душека” и „мекане постеље” заправо нису ни важни?⁷⁰

Колико су све ово била општа места хајдучког увесељавања види се и по томе што се врло слични елементи налазе и у песми непознатог Вуковог певача о „Грујици и паша са Загорја”. Јер и ту ће се тридесет хајдука — од којих „сваки бјеше љепши од Ђевојке”⁷¹ — прерушити у девојке да би кнез

⁶⁶ „Новак и Радивоје продају Грујицу”, стихови 13—14.

⁶⁷ Исто, стихови 28—34.

⁶⁸ Исто, стихови 35—50.

⁶⁹ Исто, стих 91.

⁷⁰ Раскошни хумор и кристалну нарацију ове песме вредело би можда опет упоредити с једном штуром и трапавом варијантом забележеном око половине 18. века у околини Дубровника и сачуваном у рукопису *Попјевке словинске*. Та варијанта има свега 26 стихова и занимљива је као пример епског муцања о неким мотивима касније, зреле епске песме: о продаји хајдука, були удовици која даје за њега три хиљаде јаспри и хајдуковом бегу из лова. Међутим, довољно је навести Новакову реч Радивоју на почетку песме, па да све разлике у домету и квалитету епског идиома буду потпуно јасне: „Умријесмо од глад и од жеђе./А ведимо (?), драги Радивоју/Ка Мостару граду бијелому./Прода’мо га за које пинезе” („Новак продаје Радивоја”, *Богитић*, бр. 107, стихови 5—8). Ова језичка пометња — у којој се „га” односи на Радивоја! — само је илустрација карактеристичне разлике између времена епског муцања и Вуковог доба у коме је наша историја нашла свој пун песнички глас.

⁷¹ „Грујица и паша са Загорја”, *СНП*, III, бр. 5, стих 60.

Милутин могао достојно да дочека турског пашу, који, поред свега тога, тражи, за себе, и Милутинову кћерку. А та ће кћерка, „дилбер Иконија“, као и Џафербеговица, да „облачи дијете Грујицу“, у појединостима које укључују не само златом везену кошуљу него и „гаће сандалије“.⁷⁴ Ни у овој песми паша нема времена за вечеру:

Одмах Груја задиркиват' поће,
Завлачит' му руке у пазуке.⁷⁵

Сличан хумор — који по својој суптиности можда није далеко ни од ренесансне европске комедије — пробија као трачак радости у тешком хајдучком свету и у другим песмама. Рецимо, кад Новак прича деди-Радивоју како је црни Арапин скочио за Грујицом прерушеним у невесту „од наглости на гола коњица“, „фатио“ му се „руком у њедарца“ и открио да је невеста толико млада да нема „дојка ниједнога“.⁷⁶ Као да и необичност мушког рода ове именице повлачи комику онога што се пред нашим очима збива — и као да се тај комични призвук одржава све до краја, односно до тренутка када ће да „сине сабља испод пријевјесја“ ове необичне невесте.⁷⁷ И ко зна ко кога „цитира“ када старац Рашко „понавља“ оно што налазимо и у Подруговићевом комичком виђењу „Женидбе Марка Краљевића“ — стандардну патријархалну шалу која подразумева да чари које младић тражи код девојке тешко могу бити помирљиве са родитељском жељом да се син ожени девојком из часне породице. На тај начин Новак се правда пред сином што му већ није нашао жену:

„Бе гођ набох за тебе бевојку,
Ту не набох за ме пријатеља;
А ће набох за ме пријатеља,
Ту не набох за тебе бевојку.“⁷⁸

Занимљиво је да овде отац види ствари истим очима којим их је Марко гледао када је објашњавао мајци зашто се не жени.⁷⁹

Целовито гледано, песме о хајдучком кругу Старице Новака илуструју на изузетно оштар и раскошан начин, на релативно уском простору, основна обележја поезике нашег народ-

⁷⁴ Исто, стихови 86—94.

⁷⁵ Исто, стихови 142—143.

⁷⁶ „Груица и Арапин“, ССП, III, бр. 4, стихови 44—45.

⁷⁷ Исто, стих 55.

⁷⁸ „Женидба Груице Новаковића“, стихови 31—34.

⁷⁹ „Бе ја набох за мене бевојку,/Онће нема за те пријатеља,/Бе ја набох за те пријатеља,/Онће нема за мене бевојке“ („Женидба Марка Краљевића“, ССП, II, бр. 56, стихови 14—17).

ног песништва. Пре свега, главни јунаци су најчешће само номинално историјске личности — иако особине које им се приписују, као и догађаји у које су бачени, очигледно вуку корене из стварности, из карактеристичних ситуација и људског понашања у одређеном времену и простору. Но иако су имена јунака најчешће „civilуци“ о које се каче одређене теме и мотиви, ни то „качење“ није баш сасвим произвољно: високи историјски статус Баба Новака задовољавао је хајдучке снове о властитој величини на онај начин на који су цареви и принцезе задовољавали чобанске снове у бајкама. Но у том избору чак ни само име није безначајно: Баба Новак, Стари Новак, Стари-на Новак, већ у овом „етимолошком“ низу, сведочи о једном карактеристичном идеалу патријархалне културе, идеалном старцу као оличењу мудрости и часности. Но старац у хајдучији, као и Стари Вујадин, силно драматизује хајдучку историјску судбину и отвара управо она имагинативна поља у којима ће морално озарење превазићи норме личног и друштвеног понашања, а такав морални и имагинативни излаз из историје је основно обележје свих највећих тренутака нашег епског песништва. Друга врста излаза је хумор, вечно уточиште очајника — а у хуморним елементима песама о Новаковом хајдучком кругу огледају се многе црте и стихови који су повезани с другим комичким јунацима нашег јуначког епа, а нарочито с Краљевићем Марком. Наравно, то су већ и примери карактеристичне „контаминације“ разних ликова и мотива у нашој епизи, примери који илуструју, с једне стране, колико је епско осећање живота стамено и релативно једноставно, а с друге, колико усмена композиција дугује формулама. Но у сваком случају, крајњи песнички смисао наше јуначке епике не лежи у томе што је она често бивала одраз нешто што је — својим моралним зрењем и хумором — каткад нудила и излаз из историје. Тај излаз се, најзад, отварао у карактеристичној синхронизацији епског простора, у песничкој игри анахронизама и анатопизама који повезују различита времена и места у јединствено епско виђење које омогућује ону целовитост и стаменост погледа на историју, који је карактеристичан за патријархалну културу и херојско доба, а који нигде није нагрижен модерном моралном скепсом, илузијом о супериорности властитог тренутка или пак интелектуалним релативизмом у поимању прошлости. У том културном простору садашњост није мера и кључ прошлости него је епски осмишљена прошлост мера и кључ за разумевање садашњости, а то осмишљање није ништа друго до имагинативно задовољење елементарних потреба и чежњи човека и заједнице. Но наше епске песме, па и песме о хајдучком кругу Старице Новака, сведоче и о томе колико је изузетан био епски песнички тренутак првог српског устанка: у поређењу с раније забеле-

женим варијантама, без иједног јединог изузетка, песме Вукових певача показују неупоредиву срећеност нарације, сликовно просветљење, морално озарење или комичко осећање реалног живота. Но као да је праг слободе уједно означаио и лабудову песму наше епске речи преобразивши је у културно, митско и језичко благо, које ће и даље надахњивати највеће мајсторе српскохрватске уметничке речи, иако међу њима никада више нећемо наћи ниједног великог гуслара.

Svetozar Koljević

HISTOIRE ET POÉSIE DANS LES POÈMES DU CYCLE DE HAYDOUK CONSACRÉ A STARINA NOVAK

Résumé

Dans les sept premiers poèmes du troisième livre de Vuk — consacrés au cycle de Starina Novak — nous pouvons relever certains traits essentiels de la poésie héroïque orale yougoslave. Premièrement, plusieurs siècles d'histoire balkanique — depuis la construction de Smederevo en passant par les luttes de Baba Novak jusqu'aux violences turques at à la formation des bandes de haïdouks du XVIIème et XVIIIème siècle — sont regroupés dans une seule et même épopée unie par le temps dans laquelle les principaux événements historiques sont avant tout présentés dans le cadre du drame familial (rapport entre le père et le fils, deux frères ou deux pobratimes, le mari et la femme, la mère et le fils etc). Deuxièmement le territoire s'étendant de la Roumanie au massif de Stara Planina est traité comme une scène unique où se déroulent les actions des haïdouks lesquels ont reçu une dignité épique grâce au status historique élevé dont jouissait Baba Novak en tant que chef militaire. Troisièmement nous pouvons relever dans leurs actions les aspects caractéristiques des luttes au sein de la famille patriarcale et de l'affrontement des normes morales en notant cependant que le comportement des héros sort parfois du cadre de la réalité historique des peuples et de la morale pour atteindre dans les moments suprêmes les plus tragiques une force poétique des plus intense. Caractéristique en cela, le sauvetage de deli Radivoje par Starina Novak bien que celui-ci ait été abandonné dans la montagne, ainsi que de fils en bas âge, par le premier («Starina Novak et deli Radivoje»). Par ailleurs, à côté de ces exemples d'interprétation tragique de la dure réalité historique, tels qu'on les trouve

dans les meilleurs de ces poèmes («l'Infidélité de l'épouse de Gruzica»), la fuite hors de la réalité historique est d'autres fois atteinte grâce à une déformation comique et caractéristique de l'horreur et de la violence (apparition de héros muni d'une simple pioche, déguisement des héros en jeunes filles ou en marchands etc). Enfin comparées aux poèmes de ce cycle, leurs variations que l'on trouve dans le recueil de Vuk révèlent une maturité artistique et un caractère dramatique nettement supérieurs, ce qui est un témoignage supplémentaire montrant à quel point l'époque du premier soulèvement serbe fut une période d'or pour la poésie héroïque populaire en Yougoslavie.

Владимир БОВАН

ПРЕОБРАЖАЈ ИСТОРИЈСКОГ ХАЈДУКА НОВАКА У ПЕСНИЧКИ ЛИК СТАРИНЕ НОВАКА

У епским јуначким народним песмама увек је опеван реалан догађај, који је у основи и инспирисао народног певача да испева песму, а тако је и са личностима у првобитним верзијама тих песама. У јуначким народним песмама нових времена ти су догађаји и личности нама боље познати него у песмама средњих времена, а много више него у песмама старих времена, у којима су опеване личности и догађаји пре косовске битке 1389. године, битка и догађаји и личности после ње, углавном наш XV век. И јунак наших епских песама хајдук Новак је историјска личност старијег времена, заправо времена покосовског, и о њему су, ван сумње је, настале и јуначке песме још за његова живота. Но, старих записа тих песама о њему, које су певали његови савременици, ми немамо, као што немамо ни о свим осталим личностима XIV и XV века јер, као што је познато, први записи целовитих јуначких народних песама наших настају тек 1555. године,¹ ако се изузме фрагмент једне бугарштите о деспоту Бурђу Бранковићу и војводи Јанку, чији запис датира с краја XV века.² О историјском Новаку хајдуку први је од наших писаца записао податке његов савременик Константин Филозоф у *Животу деспота Стефана Лазаревића*, рекавши: „Беше неки муж по природи сличан лаву (тј. неки Новак), и тај (је био) од пресветлих из давнине, под руком истоименога

¹ Петар Хекторовић, *Рибање и рибарско приговарање*, Венеција 1568.

² Вид. Микрослав Пантић, *Непозната бугаршница о деспоту Бурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. XXV, св. 3/1977, 421—439.

(Стефана) пре овога, и он као хајдучки земљама потресе тј. узнемири) срца исмаилџанскога дела. И зато га (Новака) је тражио цар (Сулејман) да би га погубио. Одговор (Стефанов) беше, да он као разбојник у горама станује.”³ Из речи Константина Филозофа види се да је тај хајдучки вођа Новак био властелин пореклом, да је задавао велике јаде Турцима, да је био прво човек деспота Стефана Лазаревића, да је био велики јунак и имао велики број људи уза се.

Око средине XVI века путописци који су пролазили кроз Тракију и Бугарску оставили су записе о хајдуку Новаку Дебељи или Новаку Дебељаку, записујући како је поробио овај или онај град или овај или онај двор. Можда је овде, у ствари, реч о оном истом Новаку хајдуку о којем је писао Константин Филозоф, а који је већ био прешао у живу усмену народну легенду, створену још за живота и за хајдуковања тога Новака хајдука, па је легенда наставила да живи и да се преноси и даље кроз XVI век и шири у народу; али, исто тако, можда је реч о другој личности а не о оној коју описује Константин Филозоф, дакле, о сасвим новој историјској личности средине XVI века, која још у историјској науци није довољно осветљена. О Новаку Дебељи ни на овом научном скупу о Новаку хајдуку није било речи и он је остао неосветљен као историјска личност, мада је и у народној легенди неvezаног говора у XIX веку био још сачуван у сећању, као и у народној епизи, о чему сведоче још и епске народне песме.

Крајем XVI века појавио се трећи Новак хајдук, звани Баба Новак,⁴ чију су историјску личност одлично осветлили историчари на овом научном скупу. Тај Баба Новак је такође четовао у источној Србији. О њему знамо доста и из записа његових савременика као о великом ратнику који се борио против Турака, борећи се заједно са дели-Марком, који је четовао у Банату; али највише података о Баба Новаку оставили су његови савременици као о сараднику Михаила Храброг, код кога је био истакнути војсковођа. Но, ти подаци су углавном страних писаца и налазе се у страним изворима, румунским и мађарским. Код нас се тај Баба Новак сачувао у сећању једино у народној усменој легенди, најчешће у предањима у неvezаном говору, из кога је и народна песма црпила грађу, обликујући га ипак више као еписку, песничку личност, него као историјску. И ако историјски хајдук Новак има одјека у нашим епским песмама, његова слика је доста бледа.

³ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије, XV—XVII века, Београд 1936, 90.

⁴ Радован Самарџић, *Хајдуци*, Енциклопедија Југославије, 3. књига, 652—654.

Историјских сведочанстава о хајдучким војама под овим именом и о хајдучији у источној и јужној Србији све је више у научној публицистици у последње време, а посебно је детаљно говорено овде о Баба Новаку, тако да се питање о идентификацији Новака хајдука савременика Стефана Лазаревића и Баба Новака, више и не поставља, па је сасвим јасно да су те историјске личности и догађаји везани с њима и дале грађу и подстакле народне певаче да испевају велики број епских народних песама. Та грађа је временом прерађивана и прилагодљивана схватањима појединих времена и средина у песничкој усменој народној традицији месној и регионалној. И о првом Новаку хајдуку, племићу кога први помиње Константин Филозоф на почетку XV века, и о другом, Новаку Дебелјаку или Новаку Дебелих из средине XV века,⁵ и о трећем, Баба Новаку с краја XV века, певале су се народне песме које су опевале њихова јунаштва, борбе и победе над Турцима, али су се временом, нарочито од XVI века, мешале, спајале и стапале. Епски живот Новака хајдука није завршен овим трима историјским личностима и истакнутим хајдучким војама. Сва тројица су ратовала, углавном, у источним крајевима наше земље; Новак Дебелја и у делу Бугарске, а Баба Новак углавном у Румунији и у Подунављу. Када је касније, нарочито у XVII и XVIII веку планина Романија постала једно од главних стетишта хајдука, делатност епског јунака хајдука Новака пренесена је у Босну. Јуначке песме о хајдуку Новаку који четује у гори Романији су, без сумње, ушле у себе многу усмену народну традицију, у првом реду епску о овима ранијим хајдучима који су носили то име, можда и о песничким јунацима, хајдучким старешинама с тим или другим именом, али и о другим јунацима тадашње наше народне епике, који се и нису тако звали. Епска народна песма о хајдуку Новаку стварала је временом и ликове Новако-

⁵ Вук Караџић је уз песму *Новак и Радивоје продају Грујицу* још 1815. године у *Народној српској пјеснарици*, чији је наслов тада био *О Новаку, Радивоју и Грујици*, навео у белешци следеће: „Новак, Грујица и Радивој били су (по приповијеткама народним) разбојници у Босни и Гори Романији (близу Сарајева). Грујица је био рођени син Новаков, а Радивој побратим. Новак је био родом од Смедерева, пак је од некакве неправде утекао у Романију и одвео са собом Грујицу и Радивоја. Они су живели у Романији до превелике старости Новакове, но ни од кога нијесу ништа отимали разбојнички, нити су се скитали којекуда, него су понајвише пребивали више сарајевског пута под једном стијеном (која се и данас зове Новакова Стијена), а на путу су држали свагда прострту кабаницу и на њој велики нож или сабљу, те су тада пролазећи трговци бацали на кабаницу колико је који могао и хотјео. Кад је Новак врло остарио, онда су отишли сва тројица у Приморје Адриатическо к Риону и Перасту и тамо су, као на покајанију, живели поштено докле нијесу помрли. Новак је познат код народа српскога како год Краљевић Марко, и о њему пјесмама много има. Он има два презимена: Стари (или Старица) Новак и Дебелих Новак.”

вих најближих сарадника, чланова његове хајдучке дружине. Од чланова његове хајдучке дружине, у јуначким песмама о хајдучима, највише су опевани деди-Радивоје, Новаков побратим или брат, епска личност, разуме се, и Новакови еписки синови Грујица и Татомир. И деди-Радивоје, побратим Новаков или брат у неким песмама, и синови Грујица Новаковић и Татомир, који се каткад представља као син Радивојев, нису историјске личности, заправо нису били ни у каквом сродству са било којим хајдуком Новаком нити су били у његовој хајдучкој дружини. О раном преласку историјског хајдука Новака у усмену народну легенду сведоче и путописци XVI века, који помињу поједине топономастичке називе, а најчешће градишта, везане за хајдука Новака, било као Новака Дебелџака или Старину Новака. И у тим раним путописним записима већ се хајдук Новак везује и за гору Романију. Но, и у усменој народној традицији невезаног говора, а особито у епским народним јуначким песмама, све је чешће име за овога хајдука *Старина Новак*. Атрибут *Старина* се учвршћује и шири вероватно захваљујући и утицају турског језика, који полази од ранијег атрибута *баба*, чије је значење на турском: *отац, старији човек*, чему у нашем језику највише одговара реч *старина, стари, старац*. Тај назив *Старина Новак* постепено је временом потиснуо у заборав старија сећања на истоименог јунака Баба Новака, односно Дебелу или Дебелића Новака и учврстио се у епским јуначким народним песмама записаним у XIX веку. У народне песме о Новаку хајдуку народни певачи укомповали су и елементе о другим историјским и песничким личностима из хајдучког живота и приповедне и песничке народне традиције о хајдучима. О очувању континуитета епског народног певања и народних песама о Новаку хајдуку овакако да је најважнија околност што се неколико хајдука, историји познатих, звало именом Новак и што се хајдучија одржала за све време турске владавине као облик народног отпора. Песничка епска традиција о Новаку хајдуку, настала и негована у источним крајевима наше земље, пробила је просторне и временске границе; и када је центар хајдучије постајала све више Босна, а планина Романија место хајдучког окупљања и деловања, народни певачи су наставили да одржавају лик старог хајдука Новака, изграђен већ у епским јуначким народним песмама, али сада само као песнички лик, уопштен до краја, везујући га за гору Романију, додајући му и још понеку личност у хајдучкој дружини, која до тада можда ни у песмама није постојала. Песнички лик хајдука Новака, оформљен у лику *Старине Новака*, упио је у себе низ елемената старих, наслеђених песама о овоме хајдуку, од којих су неки потекли из историјске, а други из песничке традиције. Из историјске, на пример, сачувано је име

хајдука: Новак, Баба Новак, Новак Дебељак или Дебелић, Стари Новак, увек хајдук, али исто тако и неки социјални елементи као историјске реалије: сама хајдучија као појава, разлози одметања у хајдуке, ropство и бесправље под Турцима, начин хајдучког живота, итд. Колико је био изграђен песнички лик хајдука Новака у јуначким епским народним песмама у источним крајевима наше земље, тешко је тачно утврдити, али је сигурно да је епски, песнички лик овог нашег најопеванијег хајдука сасвим изграђен у јуначким песмама централног дела наше земље, а у првом реду у Романији и околним крајевима. Песнички лик је у записима из XIX века сасвим заокружен, са свим атрибутима, и чврсто везан за Романију, заправо просто срастао са овом планином, и са утврђеним именом *Старина Новак*. Најцеловитије је он песнички изграђен у јуначким народним песмама Вукове збирке *Српских народних пјесама*. Вукови певачи су заправо и дали његов завршни епски лик. У њиховим песмама *Старина Новак* је опеан као човек пун животног искуства. Најкарактеристичније песме о Старини Новаку у Вуковој збирци, у којима је приказан овај хајдук, као епска личност, јесу *Женидба Грујице Новаковића*,⁶ коју је Вук записао од Старица Рашка и *Старина Новак и кнез Богосав*,⁷ коју му је казивао Гаја Балаћ. Од песама које припадају кругу о Новаку хајдуку и његовој дружини требало би истаћи бар још две, које се издвајају својом лепотом, мада у њима Новак није главна личност, већ његов епски син Грујица Новаковић. Прва је *Новак и Радивоје продају Грујицу*,⁸ у којој је опеан мотив о продаји хајдука, и друга *Грујица и паша од Загорја*,⁹ у којој је опеан мотив о спасавању посестрима од насилника. За прву се зна да је Вук записао од Тешана Подруговића, а за другу би се исто тако могло рећи да је Подруговићева, јер је лик овога хајдука веома сличан ликовима хајдука у другим Подруговићевим песмама Вукове збирке; у овој песми има елемената који указују и на стилску сродност са осталим песмама које је Подруговић казивао Вуку, а постоји чак и једна географска појединост о Загорју, која указује на Загорје као песников завичај, на шта је скренуо пажњу Владан Недић.¹⁰

Спољашњи лик Старине Новака најлепше је оцртао Старица Рашко у *Женидби Грујице Новаковића*. Према овој песми, Новак хајдукује у Старој планини, а сватове Грчића Манојла сачекују хајдуци у Качаничкој клисури, што је анахронизам, али

⁶ Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, III, Беч, 1846, бр. 6.

⁷ Исто, бр. 1.

⁸ Исто, бр. 2.

⁹ Исто, бр. 5.

¹⁰ Владан Недић, *Тешан Подруговић*, у књизи Вукови певачи, Нови Сад 1981, 17—18.

ипак и као анахронизми — ови елементи указују на то да су новије песме о Новаку хајдуку још чувале старе елементе, елементе из старијих песама о овом хајдуку у којима је сачувано сећање на некадашње његово хајдуковање, као и елементе других песама о хајдуцима чији је центар деловања била Качаничка клисура на Косову. Спољашњи изглед Новаков у овој песми је класичан и захваљујући Рашковим стиховима, ми и замишљамо појаву Старине Новака према овој песми:

На њему је страшно одијело:
на њему је кожух од мебеда,
на глави му капа вучетина,
а за капом крило од лабуда,
очи су му двије купе вина,
трепавице од утине крило;
и он носи сабљу староковку...

Старац Рашко је у овој песми сликао судар два велика јунака и по својим основним контурама, песма доста подсећа на Подруговићеву песму о судару Марка Краљевића и Мусе Кесеџије, што је нарочито дошло до изражаја у завршници песме, у њеном епском решењу: да би заштитио свога јунака — певач је позвао у помоћ вилу. При крају песме има и хумора, а ово је посебно истакнуто у стиховима у којима се приказује како јунак Грчић „кроји“ својом сабљом чудно, застрашујуће одело Новаково:

Да је коме стати па гледати,
како кроји капу вучетину,
како ц'јепа суру мебедину,
а растура орлу перушину!

и како Новак бежи пред Грчићем јунаком:

Бјежи јадан Старина Новаче,
бјежи Новак кроз гору зелену,
нешто мало два пуна сахата,
подвикује из грла бијела,
бре колико Новак подвикује,
све са горе лишће отпадале,
а са земље трава полијеће.

Од великот страха за свој живот Новак, попут Марка Краљевића у Подруговићевој песми, позива вилу и уз њену помоћ побеђује јунака Грчића Манојла. Певач се просто поиграо осећањем слушаца, и тек у последњем тренутку вратио је овога јунака њиховим симпатијама као победника. Старац Рашко је био мо-

жда из Косовског Колашина и њега су се, као доброг епског певача, дотакле косовске песме о Новаку хајдуку, у којима је он везан баш за Качаничку клисуру, која је готово за све време турске владавине била стециште хајдука и најпознатији терен њиховог деловања у овим крајевима.

Песму *Старина Новак и кнез Богосав* Вуку је казивао Гајо Балаћ. Он је у песму унео и извесне црте социјалног карактера, чега је иначе врло мало у нашим јуначким епским народним песмама. Песму је Вук, не без разлога, ставио на почетак своје треће књиге *Српских народних пјесама*. Она садржи неколико изузетно занимљивих слика које убедљиво говоре о разлозима одметања у хајдуке и о привикавању, временом, на такав, необичан, хајдучки живот. Кроз песму је дато историјски тачно образложење појаве хајдучије, пре свега због социјалног и националног угњетавања. Песму је певач везао за време деспота Бурђа Бранковића и за подизање тврђаве града Смедерева. Тежак кулук се некако и може издржати када се зна његова сврха, његова неопходност и потреба одрицања за опште добро, за одбрану од Турака и очување слободе, али не и када је реч о кулучењу под тешким животним условима да би се Јерина разметала луксузом. Национално угњетавање овде је дато у слици зулума који наноси Новаку самовољни млади Турчин младожења, а који Новак не може да избегне. Дакле, социјални и национални разлози су и били увек главни у настанку хајдучије и одметању у хајдуке. Новак хајдукује, према овој песми, у гори Романији четрдесет година:

Романију гору обикнуо,
боље, брате, него моје дворе,
јер ја чувам друма кроз планину,

где дочекује Сарајлије трговце, отима им чоху и кадифу и облачи своју дружину; отима сребро и злато, а срастао је с планином:

А кадар сам стићи и утећи,
и на страшну мјесту постајати,
не бојим се никога до Бога!

Мотив о разлозима одметања у хајдуке није посебно опеван у нашој јуначкој народној епизи, осим у неколиким песмама, од којих су неке, највероватније, настале под утицајем песама из Вукове збирке.

Од чланова хајдучке дружине Старине Новака најживљи је лик Грујице Новаковића, Новаковог епског сина. Завршни лик

овога хајдука дао је, у ствари, Вуков певач Тешан Подруговић у двама песмама: *Новак и Радивоје продају Грујицу и Грујица и паши од Загорја*. У првој је опеван омиљени мотив хајдучких песама, како била удовица купује хајдука, јер је та тема допуштала народном певачу да се размахне елементима хумора са еротским асоцијацијама, а то је, несумњиво, одговарало хајдучкој средини у којој је жена била честа тема разговора. У другој је опевана тема, опет типично хајдучка, о хајдучима обученим у девојачка одела који сурово кажњавају насилнике и ослобађају посестримку хајдучког вође. Но, Грујица Новаковић је тек у песмама Вуковога времена, а посебно у овим двама песмама које је Вук записао од Тешана Подруговића, постао ведар хајдук, чак обешењак. У ранијим песмама, записаним пре Вука Караџића, лик овога хајдука био је сликан као суров и суморан. Као таквог наслеђеног у народним песмама, Подруговић је сасвим изменио и уобличио лик овога хајдука на други начин и усавршио његов лик до краја. Мотив о продаји хајдука удовици био је друкчије обрађен у старијим песмама. Сиже песме *Новак продаје Радивоја*, из збирке Валтазара Ботишића,¹¹ је неразвијен, песма има само тридесетак стихова и она је без икакве песничке вредности: продаје се стари хајдук који првом приликом, у лову, бежи у планину. У песми из Вукове збирке Подруговић је од песме каква је у Ботишићевој збирци, или сличне њој, начинио право уметничко дело: не продаје се стари хајдук Радивоје, већ млад и леп Грујица. Тако је певач учинио заплет живљим, занимљивим, сложенијим. Новак и Радивоје смишљају план како да добу до новца: они се преоблаче у рухо трговачко, а Грујицу облаче у рухо сиротињско, одводе га у Сарајево и продају. Заплет је учињен још драматичнијим када се око њега отимају девојка и удовица; удовица била назива роба *драгокупом*, води га кући, купа и облачи у ново и лепо одело и спрема му вечеру, а похотљива је до краја: Грујо вечера „Ал не може да вечера, / већ све гледа дијете Грујицу“; сутрадан му она даје све драгоцености и назива га „Господару, робе Драгокупе!“ и сада свака Грујичина жеља постаје наредба за булу: она га шаље у лов, даје му најбољег коња, даје му небројене дукате, а певач онда слика срећну жену Џафербеговицу:

Боже мили! чуда великога!
Сретња ли је Џафербеговица!
Бе задоби бољег господара,
Бољег, него старог Џафер-бег.

¹¹ Валтазар Ботишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, I, Београд 1878, бр. 107.

Крај песме је интересантан по стиховима у којима је сачувано и неколико елемената из стварног живота хајдука, као што је овде певање хајдука начин тајног споразумевања, када ловци стигну до планине Романије: „Рикну јелен, а рикну кошута” и то Сарајлије кажују Грујици, али он им се тада казује: то су Новак и Радивој, а он је дијете Грујица.

И у песми *Грујица и паша од Загорја* Подруговић је слика младога хајдука као лукава и храбра осветника због зулума који паша од Загорја хоће да учини његовој посестрими дилбер Иконији.

У јуначким народним епским песмама о Новаку хајдуку, записаним пре Вука Караџића, опевани су готово сви они мотиви који и у песмама које су забележили Вук Караџић и његови следбеници, како савременици тако и они који су записивали песме после њега. Чак би се могло рећи да су песме записане о хајдуку Новаку пре Вука сачувале и неке старије елементе, митолошке, којих нема толико у Вуковим и каснијим записима.

Први запис једне епске народне песме о Новаку хајдуку налазимо међу најстаријим записима наших епских народних песама из Приморја. То је епска песма дугога стиха, бутаристица, записана и сачувана у Дубровнику.¹² У њој се, истина, не помињу атрибути који би Новака карактерисали као хајдука, али сама чињеница да је и овде опеван тандем: отац и син, Грујица, заправо у овој се песми пева како је вила родила Новаку сина Грујицу, што је довољан доказ да је тај хајдучки тандем већ био сасвим изграђен у нашој народној епци и дугога и краткога стиха. Новак је, у ствари, изузетак у извесном смислу јер је то једини хајдук који је био опеван у нашим епским народним песмама дугога стиха. И то је доказ да је био најомиленији и најопеванији хајдук у нашој народној епци средњих времена, а можда и у епци старих времена, заправо покосовскога доба, када се и јавља у историји, а без сумње и у народној поезији, у народној епци. Мотив ове песме је општи: *женидба човека вилом*, иначе често опеван у нашим јуначким песмама о краљу Вукашину и Марку Краљевићу и у вези су с рођењем Марка Краљевића, чија је мајка вила, али има песама у којима је опевано порекло још неких наших епских јунака. Све те песме објашњавају порекло јунака, њиховог јунаштва и уопште натприродне особине тих јунака. Песма је и овде требало да објасни порекло Новаковог сина Грујице, иначе веома популарног нашег епског јунака хајдучке епике, и зато и њега раба вила према овој песми у народној усменој традицији шире узето.

И десетерачке епске јуначке народне песме о Новаку хајдуку биле су већ сасвим песнички изграђене још у XVIII веку.

¹² Исто, бр. 39.

О томе сведоче записи двеју десетерачких песама о Новаку хајдуку које је објавио Валтазар Богишић.¹³ У првој се пева о Новаку и Радивоју и њиховој хајдучкој дружини: они убију Ивана трговца и заплене његово благо, а затим се међу собом сукобе око поделе блага. Ова песма, у ствари, припада старијем слоју наше јуначке народне епике о хајдучима, у којој су чешће опевани међусобни сукоби хајдука, било око плена приликом поделе или око старешинства. Песма иначе не делује завршено, већ више фрагментарно, што не мора да значи да је и то последица припадности старијем слоју хајдучке епике, који је већ био и тада потиснут новијим песмама. У другој песми, о којој је већ било речи, опеван је мотив о продаји хајдука були удовици и о његовом бекству у гору својој дружини.

О изграђености епских народних песама краткога стиха о хајдуку Новаку већ на почетку XVIII века сведочи и неколико песама записаних у *Ерлангенском рукопису*.¹⁴ У првој од њих према бројевима којима су песме означене, пева се о свађи хајдука Новака, Радивоја и Приморца Алексе око тога ко ће бити харамбаша. И ова песма такође потврђује да је реч о старијем слоју јуначких песама о хајдуку Новаку. Приморац Алекса ће у песмама касније записаним углавном ишчезнути, о чему сведоче записи песама о Новаку хајдуку у Вуковој збирци *Српских народних пјесама*. Интересантне су у овој песми старе појединости о хајдучкој срећи, када се Новак јада да су га хајдуци оставили због његове старости и када Новак и Грујица ослободе Радивоја и отму Алексину главу — мртва глава говори, кајући се и прекоревајући се: „да си мало још с Новаком ишла,/још би, главо, на Алекси била!“ Хајдучка срећа је овде изнесена као неопходно својство и неизоставна потреба слушања старешине и покоривање старешини. У другој (67) се, пак, пева о заробљеном јунаку који се сам ослобађа уз помоћ посестриме виле: Новака су заробили и извели пред турског цара и овај га пита којом смрћу да га умори: разстрзавањем коњма на репове или сагоревањем у живој ватри; Новак му се моли да га умори јуначком смрћу — одсецањем главе, али га моли, исто тако, да на губилиште оде јуначки: на коњу, макар и ислуженом, са сабљом зарбалом, али везан; цар то одобрава и Новак се обраћа вили за помоћ, она га ослобађа окова и Новак погуби две јаничарске војске а трећу сатера у море; цар моли Новака да остане с њим и обећава му пола Цариграда, али Новак неће већ поново одлази у гору да и даље хајдукује. Да песма припада врло старом слоју наше народне епике сведоче митолошки елементи, најбоље сачувани у слици Новакове молбе вили и њеној

¹³ Исто, бр. 106, 107.

¹⁴ *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци 1925, бр. 66, 67, 92, 96, 111, 117, 150, 188.

помоћи јунаку побратиму. У трећој песми (92) Новак се само помиње као сват у оватовима војводе Војина; у четвртој (96) се такође само помиње, али као велики убојица; у петој (111) се помиње Новак и његова дружина и њом се застрашују Турци; у шестој (117) се пева о издаји љубе Грујичине па се и овде Новак само помиње; у седмој (150) пева се о Новаку хајдуку и девојци посестрими која наводи Новака на обљубу, али Новак се не да навести на то већ остаје присебан; и у овој песми такође има митолошких елемената, а они су најбоље истакнути у сликама како гора и трава листају и цветају куда праведник Новак пролази, док се, пак, суше куда прође његова необична посестрима. У осмој песми се само помиње Новак као сват у сватовима Ива Црнојевића.

Епске јуначке народне песме, записане пре Вука, већ својим бројем записа сведоче о томе колико је био омиљен као епска личност хајдук Новак у довуковској народној епизи. Вукови записи показују то исто, јер се у његовој збирци нашло више од двадесет епских песама о овој епској личности. Истина, у нешто мањем броју су песме у којима се Новак хајдук само помиње,¹⁵ а у већем броју песама је он главна епска личност.¹⁶ Но, и једне и друге песме у Вуковој збирци уверљиво показују да се наше епско народно певање о хајдуку Новаку било још одлично сачувало у народу српском у Вуково доба. То потврђују уосталом и многобројни записи епских народних песама других сакупљача, Вукових следбеника, како његових савременика,¹⁷ а нарочито настављача његовог записивачког рада.¹⁸ Без сумње је да је један, и то не мали број записа после Вука настао као плод утицаја Вукове збирке *Српских народних пјесама*, односно песама о Новаку хајдуку које је Вук објавио у тој збирци.¹⁹ Али је, исто тако, несумњиво да је појава Вукове књиге народних песама о Новаку хајдуку у његовој збирци оживеле локалну епску песничку усмену традицију у многим нашим крајевима у које су Вукове књиге допрле. У том, можемо рећи поновљеном певању народни певачи су као подстицај оживљавању локалне традиције прихватили Вукове књиге српских народних песама, али било је случајева када су народне песме из Вукових књига практично пренесене у средине где је епско певање било у ве-

¹⁵ Вук, књ. II, бр. 78; књ. III, бр. 5, 10; књ. VI, бр. 35, 37, 38, 39; књ. IX, бр. 16; САНУ, књ. II, бр. 17, 51; III, бр. 7.

¹⁶ Исто, књ. III, бр. 1, 2, 3, 4, 6; VII, бр. 33 и варијанта, 35 и варијанта; САНУ, књ. III, бр. 1, 2, 3.

¹⁷ Симо Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, Лајпциг 1837, бр. 66, 76, 149.

¹⁸ Вид. варијанте епских народних песама у књизи Бранислава Крстића *Индекс мотива народних песама балканских Словена*, САНУ, Београд 1984, 540—541.

¹⁹ Вид. Владан Недић, *нав. дело*, 20.

ликој кризи и са малим или никаквим изменама прихваћене, тако што су овлаш прилагођене језику и другим факторима простора и времена, или су, пак, народне песме локалне епске традиције, које су биле већ малаксале, освежене новом грађом и новим идејама из песама Вукове збирке и тако снажније оживеле локалну епску традицију. У оваквим срединама, где је епска народна традиција о појединим јунацима, у овом случају о Новаку хајдуку, постојала и негована, али ипак ослабила и чекала извесно освежење, без кога би стално слабила, били су и Косово и Метохија. Судаћи према сачуваној усменој традицији у народу о Новаку хајдуку на Косову и Метохији, али углавном на Косову, па и према епским јуначким народним песмама, да се закључити да је епска песничка народна традиција о овом нашем омиљеном епском јунаку била доста добро сачувана. Та традиција је везала Новака хајдука за своје пределе, за нове личности, али и за неке мотиве, рекли бисмо опште, који су већ били везани за друге наше епске јунаке у другим нашим крајевима. Но, постоје неколика примера у каснијим записима где се да уочити непосредан утицај песама о Новаку из Вукове збирке, а то су они записи чији су казивачи или певачи били писмени људи, углавном чиновници, који су научили песме из Вукове збирке.

На Косову и Метохији записано је десет епских јуначких народних песама о Новаку хајдуку. Ти записи су настали у времену од осамдесетих година прошлог века до нашега доба, тако да их имамо из времена Турске, затим између два рата и из времена после другог светског рата, и њихов број је готово подједнак по овим периодима. Како су за нас занимљиви, пре свега, старији записи, тј. како је битна старина записа, ми ћемо их навести хронолошки, како су настајали, без обзира на то да ли су тада и објављени или су остали у рукопису.

Први је записао једну епску јуначку народну песму о Новаку хајдуку Иван Степанович Јастребов, руски конзул у Призрену и објавио у збирци издатој у Петрограду 1886. године.²⁰ Она је записана у једном косовском селу као песма „свакодневна“, дакле не као пригодна. У њој се опева задуживање хајдука и продаја једног хајдука да би се дуг платио крчмару. Овде је сачувано једно старо сећање на тргове робљем, али је речено да се такав трг налази у Скопљу. Основни мотив је продаја хајдука и, по њему, ова је песма сродна и блиска песми *Новак и Радивој продају Грујицу* из Вукове збирке.²¹ Мотив продаје хајдука био је иначе омиљен у нашем епском песништву, што потврђују и варијанте тога мотива у записима дру-

²⁰ Иванъ Степановичъ Ястребовъ, *Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ*, С. Петербургъ 1886, 234.

²¹ Вук, III, бр. 2.

гих сакупљача.²² У Јастребовљевој варијанти се пева како хајдуци пију вино у качаничкој механи и задуже се за шест стотина дуката, а како немају новца да плате, моле ханцију да их пусти да оду и да их чека да се врате из Скопља. У Скопљу они продају Грујицу на пијаци робљем. Када телал објави да се продаје млад јунак, „Што до сада јоште није никад./није никад у Скопље дошао./нит је дош'а, нити ће пак доћи...“, долази Туркиња и купује роба, али како је он прелеп млад човек, била се збуњује па се заброји: даје седам стотина уместо шест стотина дуката. Туркиња затим у хитњи одводи свота роба двору и хоће да га потурчи. Грујица се, међутим, изговара да не може јер нема одговарајуће рухо, па му Туркиња купује ново рухо; затим се изговара да нема новаца, но и то добија, а онда да нема коња, па када и коња добије, он поседне коња и побегне пољем широкијем. Две варијанте ове песме записане су у Косовском Поморављу после другог светског рата.²³ Обе су, међутим, фрагментарне, али ипак сведоче о постојању песама с овим мотивом и у Морави.

Пред сам крај XIX века записао је једну песму у Липљану на Косову или неком суседном селу липљански учитељ Дена Дебељковић о укидању свадбарине²⁴ и она је варијанта песме *Марко Краљевић укида свадбарину* из Вукове збирке.²⁵ Мотив о укидању свадбарине такође је био омиљен у нашем народу па је записано више варијаната и у другим крајевима.²⁶ На Косову и Метохији записане су још две варијанте. Једну је забележио Миливој Павловић у Средској жупи,²⁷ а једну Татомир Вукановић на Рогозници.²⁸ У песми коју је записао Дена пева се о Арапину из Солуна који не дозвољава младићима да се жене а девојкама да се удају, па су момци толико остарели да *око уши брже увијаше*. Против те неправде устаје *Стари Новачина* из Качаника са своја три сина: дели-Татомиром, младим Радивојем и војводом Грујицом. Грујицу учине невестом тако што га обуку у невестинско одело и онда зурлама и точевима пролазе поред Арапиновог шатора, не би ли га изазвали. Чудне сватове прво угледа Арапинов слуга и јавља господару; Арапин поседне бедевију и да се у потеру за сватовима; сватови, „побегну“ оставаљајући „невесту“; Арапин прилази „невести“, дохвата је и пре-

²² Вид. *Индекс мотива*, 610, варијанте бр. 91.

²³ Владимир Бован, рукописна збирка, песме бр. 1532 и 1533.

²⁴ Дена Дебељковић, рукопис, II, бр. 22.

²⁵ Вук, II, 68. Вид. исто у Вука, III, бр. 4.

²⁶ Вид. *Индекс мотива*, варијанте о хајдучким сватовима бр. 93, стр. 610. — Вид. и варијанте песме *Марко Краљевић укида свадбарину* исто у *Индексу мотива*, 607, бр. 54.

²⁷ Миливој Павловић, *Говор Сретечке жупе*, Београд 1939, 276—278.

²⁸ Татомир Вукановић, *Српске народне епске пјесме*, Врање 1972, бр. 24.

корева како је младу удају, „девојка“ овако одговара Арапину: „Тако ни је нама од колена/док ми с драгим ноћем не ноћимо,/ ништа, каже, у недра немамо“. Арапин одводи девојку свом шатору, а Новак, нестрпљив, довикује из горе Грујицу и саветује да удари Арапина; Арапин се окрене да види ко то говори, а Грујица га умирује говорећи да је то неки козар. Пред шатором Грујица збади чизму с ноге и говори Арапину да је дода, а када се овај сагне — Грујица вади сабљу из потаје и удара Арапина. Арапин се једва исправи и говори како га је орце заболело; Грујица га удара и друти пут и убија га. Уто дотрчи и Новак са двојицом синова па Арапиновом сабљом одсецају Арапину главу и узимају његову бедевују, односе Арапинову главу и показују је народу: „Колика је да је бог убије,/по земљи се усница вукаше,/па он иде од града до града,/па ми већа те младе телале,/те да вичу редом по чаршије,/ те да виду Арапинову главу,/и да виду његову бедевују,/и да виду, кажу, остру сабљу,/те нека се свијет ослободи,/па куј има, каже, нек удава,/и куј има нека се ожени“. У Павловићевој варијанти пева се како вино пију Новак и Радивој, Татомир из служи а млади Грујица чува стражу. Новак говори своме брату како не могу да ухвате Арапина који пресреће сватове, отима младе невесте, љуби их по недељу дана, а онда их продаје као робље. Договоре се да Грујицу обуку у невестинско рухо не би ли намамили Арапина. Када ови „сватови“ пробу поред двора Арапинова, Арапину казују за њих, и даље се радња одвија као у Дениној варијанти. На крају песме Новак објављује: „Чујете ли момци за женидбу,/жените се јоткуд вама драго“. Он објављује и девојкама да више нема Арапина: „Погуби га Новаковић Грујо“. У Вукановићевој варијанти пева се о Усу Арапину из Пазара који отима девојке, љуби их, а затим продаје. То сазна Новак у гори Романији, опали две кубуре и сакупиља чету, а даље тече радња као у Павловићевој варијанти.

Дена Дебељковић је на Косову записао једну песму о женидби Грујице Новаковића, где је основа стари мотив о преотимању невесте из сватова.²⁹ Она је блиска варијанта песме из Вукове збирке *Женидба Грујице Новаковића*.³⁰ Записи других записивача ове песме нису бројни.³¹ На Косову је, међутим, записао две варијанте ове песме Татомир Вукановић.³² Друга Вукановићева варијанта је врло развијена песма и има 389 стихова, а њена садржина се знатније разликује од садржине осталих записаних варијаната. У њој се пева како Новак једнога јутра сусреће лепоту девојку, кћер Јајчанина Вука, Ружу, и како му

²⁹ Д. Дебељковић, *нав. дело*, I, 35.

³⁰ Вук, III, 6.

³¹ Вид. *Индекс мотива*, 610, варијанте бр. 92.

³² Т. Вукановић, *нав. дело*, бр. 25, 26.

она приповеда да бежи пред деспотом Јованом, који је погубио двојицу овојих супарника: Грујицу и Секулу Бановца, у суровом општем сукобу сватова. Новак сакупља дружину, удара на Јована и сватове, неке побије а неке растера, ухвати Јована живог, вежу га и онда га Новак кажњава тако што га пресеке палочином на два дела, а девојку Ружицу венча за свога сина Татомира.

После другог светског рата записана је и једна песма о невери љубе Новакове.³³ Она је блиска варијанта песме *Невјера љубе Грујичине* из Вукове збирке.³⁴ Мотив о невери хајдукове жене био је у прошлости омиљен, што потврђују и бројнији записи ове песме.³⁵ У односу на Вукову варијанту, ова косовска из Сирињџа доноси неке нове елементе: Новак куне мајку што му није родила ни брата ни сестру, да би му се нашли у невољи; љуба се јавља да ће она бити њихова замена; када Новак заспи, љуба иде у Призрен Танковић Осману и доведе га са тридесет другова на Голеш планину па заробе и вежу Новака. Осман хоће да га погубе, али Новак говори да ће сви Турци ослепети ако он то уради; Осман га затим веже за јелу у гори да га растргну вуци и медведи, а онда везана Новака воде; али његов двогодишњи син украде нож, пререже Новаку везе на рукама и Новак убија Османа и растера Турке. Новак хоће да погуби љубу, али син га моли да јој он суди и Новак му дозвољава да он одреже мајци десну дојку и обе руке, намаже је гасом и запали, она гори а они се греју на тој ватри.

Татомир Вукановић је записао једну песму с мотивом о подели хајдучке дружине хајдука Новака.³⁶ Она је, у ствари, варијанта песме *Старина Новак и дели-Радивоје* из Вукове збирке.³⁷ Мотив је био омиљен у старијим хајдучким песмама, што потврђују и многобројни записи варијаната с тим мотивом.³⁸ Косовска варијанта је врло блиска Вуковој. Разлика је међу њима у томе што је у Вуковој разлог раздвајању старост Новакова, а у Косовској што Новак неће да напада Мехмеда Арапина и тридесет његових момака. Но, Вукова је својом лепотом далеко одмакла овој косовској, иако је косовска можда и настала баш под утицајем песме из Вукове збирке. Све песме с мотивом о подели хајдучке дружине хајдука Новака показују да је у старијем слоју хајдучке народне епике тај мотив чешће опеван него у новијим и да су у њима често опевани и сукоби хајдука међу собом око места харамбаше. Песма је такође

³³ В. Бован, рукописна збирка, песма бр. 110.

³⁴ Вук, III, 7.

³⁵ Вид. *Индекс мотива*, 615—616, варијанте бр. 136.

³⁶ Т. Вукановић, *нав. дело*, бр. 23.

³⁷ Вук, III, 3.

³⁸ Вид. *Индекс мотива*, 610, варијанте бр. 89.

сачувала старину и у реалистичким сликама из хајдучког живота, што се овде огледа у стиховима о тајном споразумевању хајдука, о веровању у хајдучку срећу и у обавези покоравана старешини дружине.

Косовско-метохијске варијанте епских јуначких песама о хајдуку Новаку потврђују да је ова историјска личност била опевана и у народној епизици и овога подручја још у далекој прошлости и да су песме о њему и његовој дружини биле омиљене међу народним певачима. Иако у тим песмама има и регионалног и локалног, па и неких елемената којих нема у песмама о Новаку хајдуку које су записане у другим крајевима, може се рећи, ипак, да су песме о хајдуку Новаку на Косову и Метохији настале под утицајем народних песама из других наших крајева, у којима је сећање на историјског Новака хајдука било снажније и где су епске јуначке народне песме о њему живе не-прекидно и врло живо. Зато бисмо, ипак, могли рећи да су српске народне епске песме на Косову и Метохији о Новаку хајдуку посредно везане за историјску личност хајдука Новака. Посредник је била, у ствари, сама епска песма о овој историјској личности, као и усмено предање неvezаногa говора, што је пренешено из крајева у којима је он стварно деловао и где су предања и песме у свом првобитном облику и створене. А да је хајдук Новак био омиљена епска личност и на Косову и Метохији, сведоче и епске песме са општим мотивима, које су везане за Новака хајдука.

Vladimir Bovan

LA TRANSFORMATION DU PERSONNAGE HISTORIQUE DU HAIDOUK NOVAK PERSONNAGE POETIQUE DE STARINA NOVAK

Résumé

Le premier qui ait écrit sur le haidouk Novak, personnage historique, est son contemporain, Constantin le Philosophe, dans sa *Vie de Stevan Lazarević* (XVème siècle); par la suite, vers la fin du XVIe siècle les voyageurs parlent de Novak dans leurs récits; puis vers la fin de ce même siècle nous avons plusieurs témoignages écrits sur Baba Novak; La figure de ce personnage historique a été suffisamment éclairée par les historiens. Tous les héros, haidoucs, portant le nom de Novak, opéraient dans la partie orientale de la Yougoslavie.

La poésie populaire a cependant associé le haïdouc Novak à la montagne de Romanija, probablement lorsque cette région est devenue un lieu de rencontre pour les haïdoucs. Que les poèmes sur le haïdouc Novak aient été très répandus et populaires dans la poésie plus ancienne cela est confirmé par une élégie (bugarštica) où l'on voit Novak être abandonné par son épouse, celle-ci étant une fée. Cependant plus on avance dans le temps plus le côté historique de ces poèmes disparaît au profit du côté légendaire, de sorte que dans la première moitié du XIXème siècle, lorsque Vuk Karadžić, mis par écrit les plus beaux poèmes sur le haïdouc Novak et son clan, le côté légendaire dominait largement dans ces textes. La poésie a également créé le pobratime (frère d'élection) de Novak, Deli Radivoje et leurs fils épiques, Grujica Novaković et Tatomir. Grujica étant le personnage le plus vivant de la bande haïdocque de Novak.

Au Kosovo et dans la Metohija les premiers écrits des poèmes épiques sur le haïdouc Novak datent de la deuxième moitié du XIXème siècle... Ce fut d'abord I. S. Jastrebov, consul de Russie à Prizren qui commença à mettre par écrit ces poèmes épiques, suivi dans ce travail par un instituteur du Kosovo, Dena Debeljković. Par la suite apparurent de nombreux autres textes. On peut à l'étude des poèmes concernant le haïdouc Novak relevés au Kosovo et en Metohija tirer la conclusion que ceux-ci ont été composés sous l'influence d'anciens poèmes sur ce haïdouc, ainsi que sur les haïdoucs des différentes régions de Yougoslavie, en remarquant que ces poèmes ont été adaptés à la tradition épique locale. Au début du XIXème siècle ceux-ci sont apparus sous un nouveau jour grâce aux poèmes que l'on trouve dans le recueil de Vuk et qui concernent ce personnage épique très populaire et souvent chanté en Yougoslavie.

Новак КИЛИБАРДА

СЛИКА ХАЈДУШТВА У ВУКОВСКОЈ НАРОДНОЈ ЕПИЦИ

Карактеристике хајдука из предвуковске усмене епике продужиле су се у Вуков зборник српских народних пјесама. Ричју, у Вуковој епици, узроци одметања у хајдуке не прелазе оквира социјално-политичких невоља које погађају *појединца*, као што ни кодекс хајдучког морала не елаборира знаке народног отпора са идеолошко-слободарским смислом. Хајдук вуковске епике определијелио се за „гору зелену” као разбаштињени сељак, или сељак-трговац, који нема другог излаза да се одржи. Хајдучка етика значи постојаност одметника да и на мукама продужи пркос према сили која га је разбаштињила. Чин одметања, као и стабилност хајдучког аманета, у епици нијесу мотивисани концепцијом ослобођења и хришћанске дужности.

На психолошкој равни народне епике, култ јуначке опреме — рука и оружја, надомјешта обескућеном човјеку изгубљени друштвени живот и разрушени породични миље. У *Старом Вујадину*, пјесми аманетнику хајдучког јунаштва, и синтези хајдучког морала, нема призива *друштвеног стања* и односа хајдука према околностима у које се уклапа његово хајдуштво. Уздах дјевојке што је пропустила прилику да види „Вујадина са оба два сина”, кад су их проводили Турци, нема друге мотивације осим знатижеље да се осеири оно што се не срет свакодневно — јуначко обличје и сјајна ношња! Дјевојка се не пита ни како су се хајдучи упустили, ни шта их чека у Лијевну. Зна она хајдучку судбину; пропустила је само прилику да види чудо из пјесме и приче. Пјесма *Стари Вујадин* нуди истину о моралу коју су слиједили само протагонисти те истине. С друге стране, пјесма је нудила непохајдученом рајетину метафору јунаштва које му импонује, али које он не може да слиједи. Многи комен-

татори ове Вукове пјесме, удаљени од турског ропства и хајдуштва, чешће су тумачили себе поводом јуначке пјесме и хајдука него конкретни књижевни текст као хајдучку слику хајдуштва.

Зашто у хајдучким пјесмама нема друштвено-историјске и слободарско-хришћанске мотивације борбе против Турака која се освједочава на другим просторима српскохрватске усмене поезије; посебно у косовском циклусу и устаничким пјесмама Филипа Вишњића?

У написима о хајдуцима и хајдучким пјесмама Вук је истакао чињенице на основу којих се може закључити да су епску слику о хајдуцима створили, превасходно, хајдуци, као одметници који немају ни политичку ни вјерску концепцију борбе против Турака. Вук је гносеолошку емисију хајдучке епике поткријепио примјерима из савремене му хајдучије. Односно, у лично виђење хајдука предустаничког времена у Србији удахнуо је, као објективну идеју, епске истине о хајдуцима. Вукова запажања експресивно тумаче како епску тако и историјску истину о хајдуштву:

„Наш народ мисли и пјева да су у нас хајдуци постали од турске силе и неправде. Да речемо да гдјекоји отиде у хајдуке и без невоље, да се наноси хаљина и оружја по својој вољи, или коме да се освети, али је и то цијела истина да што је год влада турска боља и човечнија, то је и хајдука у земљи мање, а што је гора и неправеднија, то их ји више(...). Истина да многи људи не оду у хајдуке да чине зло, али кад се човек, особито прост, једанпут отпади од људскога друштва и опрости се сваке власти, он почне особито један уз другога и зло чинити(...). У стара су времена хајдуци, као што се и у пјесмама пјева, најрадије дочекивали Турке кад носе новце од дације, али је то у наше вријеме слабо бивало, него дочекују трговце и друге путнике, а кашто ударе и на кућу коме, за кога мисле да има новаца или лијепа руха и оружја, те га похарају. Кад коме ударе на кућу, па не нађу новаца, а мисле да их има, они га уцијене па му одведу сина или брата, и воде га са собом докле им год он уцјену не однесе. Прави хајдук неће никад убити човека који му ништа не чини, већ ако га наговори какав пријатељ или јатак (...). Предани хајдуци послјије понајвише бивају пандури, јер су се одучили од рада пољскога, само кнез не може бити онај који је био хајдук.”¹

„Ајдуци зими на јатаку дању леже у потаји, а по сву ноћ пију и пјевају уз гусле, и то највише пјесме од ајдука.”²

¹ Вуков *Српски рјечник*, Београд 1898, 826.

² Вуков предговор првој књизи *Српских народних пјесама*, Лајпциг 1823.

„Био је паметан (Тешан Подрутовић — Н. К.) и, као ајдук поштен човјек.”³

Чињеница да у устаничкој епизи Филипа Вишњића није нашла мјеста хајдучија, као вид ослободилачке борбе, могла је да опредијели Вука да о хајдучима не каже неку ријеч што би значила њихову значајнију историјску афирмацију. И том приликом Вук је поштовао Вишњићево виђење друштвено-историјских феномена, на исти начин како је усвојио његово мишљење о првом српском устанку. Како је усвојио ону карактеристику „буне на дахије” која је његовим посредством смјештена у *Српску револуцију* Леополда Ранкеа. Вук је закључио да историјске чињенице у народној епизи стоје онако како их је пјесник сагледао у овом тренутку, према могућностима својих са знања и својим потребама. Ту „објективност историје у њеном конкретном животу”, коју је Вук прихватио од Вишњића, прихватају и сви значајни историчари послје Вука.

Вишњић, просјак и путник, учесник Караборбеве устанка и пребјегалац у Аустрију, имао је велико и животно и пјесничко искуство кад је стварао спјев о Устанку. Знао је слијепи гуслар шта о хајдучима мисле и спахија и раја, и калуђери и кнезови, и Сријем и Босна. Као што је познато, Вишњић показује преглед не само првог српског устанка него и свеколикот историјског времена од Косова до Караборба. Знао је српски Хомер да учи историју кад слуша свјештеничку ријеч у цркви, кад, „рад комада хљеба бијелог”, увесељава пјесмом босанске бегове у рамазанским ноћима; кад богоради у порти док пролазе силни и убоги, кад се срета с царским људима на друмовима, и кад га отпадници од Бога и људи пресријећу на стазама и богазама. Слушао је наш аед и рапсод војводске распре на дринском ратишту и господску ријеч Лукијана Мушицког у Шипатовцу. Слијепи гуслар, који је „у стисци људи и стоке” с пребјезима прешао Дрину 1809. године, протурio је, изгледа, неку ријеч и са самим Вождом. Универзитети пјесника *Почетка буне против дахија* ширили су се од Дунава до Скадра, од Будима до Скопља.

Међутим, на огромном простору Вишњићева еписко-историјскога интересовања није нашла мјесто хајдучија као вид ослободилачке борбе против Турака. Чак ни Баја Пивљанина, у пјесми *Баја Пивљанин и бег Љубовић*, није опјевао као типичног хајдука. Вишњића интересује народна маса као судбинска снага која се пробудила, интересују га благородници као „српски учитељи”, интересују га кнезови, и као кочница устанка и као његови предводници. Укратко, слијепи пјесник једнако прати ударну снагу устанка и идеолошко-политичко усмјеравање те

³ Вуков предговор четвртој књизи *Српских народних пјесама*, Беч 1833.

снаге. За Вишњића су хајдуци, као и дахије, ирелевантна категорија у српској револуцији. Снага Вишњићеве раје није у њеној масовности, него у свијести раје да се пробудила. Зна Вишњић да хајдучки пркос, прије него што се преточи у устаничко кретање народних маса, није прелазио границе физичког отпора појединаца. И у најмасовнијим хајдучким дружинама испољавала се најпре хајдучка свијест па онда све остало. Једина историјска димензија хајдучије испољава се у приступању бунама и устанцима који нијесу планирани хајдучки. По Вишњићу и дахије заузимају маргинално мјесто у српској револуцији. Пјесник је отхутао њихову смрт, зато што је видио да њихова улога не прелази границе повода за устанак. Вук је извјесно оштетио Вишњића насловом *Почетак буне против дахија*, јер пјесма говори о револуционарном кретању које се не може зауставити! Као што хајдучки пркос никада не би довео српски народ до устанка против Турака, тако ни дахијска улога, и по Вишњићу и по историји, не сеже даље од повода за локалну буну која се диже против тренутног зулума. Хајдучки допринос физичкој снази устанка, и дахијска самовоља у поретку разбољене Турске Царевине, губе се у идеолошком елану српске ослободилачке револуције, односно у агонији расклиматане царевине, као речни дотоци у морској пучини. Историјску арматуру Вишњићева опјева чине координатне осе првог српског устанка, док у ткиво опјева нијесу уведене све тачке са равни датог историјског времена.

Понашање устаничког војводе алијас хајдука, Борћа Ђурчије, оличава, у Вишњићевој пјесми *Бој на Чокешици*, хајдучки карактер борбе током устанка. Јаков Ненадовић, „српски комедант“, ћесарски „обриштер“ и царски кнез, кољеновић и оцаковић, угледник који је, с братом Алексом, учинио код султана да се умори седам папа, нема поштовања за устаничког војводу Ђурчију који је до јуче био хајдук-пржибаба. Сукоб њих двојице управо је разлика између стратешке концепције конкретног обрачуна с Турцима и хајдучке тактике да се сачувају животи. Новопечени војвода Ђурчија цијеном живе главе правда своју ратничку позицију у датом тренутку:

Ти Јакове, српски комеданте,
оћеш, болан, више довест војске?
Ако л нећеш више довест војске,
ја се први с Турци бити нећу,
јер ја нисам дрво врбовина,
кад посјеку да с омладит могу,
па да будем врба ко и била,
већ Ђурчија, горски арамбапа,
кад посјеку, омладит се нећу.

Ненадовић, који је и на Караџорђа искоса гледао због Вождове хајдучке прошлости, не расправља с дојучерашњим хајдуком, него га директно вријеђа:

Ти, Ђурчија, један пржибабо.
ни стари ти четовали нису.
већ чували краве по Сријему,
Јасно ти је, море, бабе пржит
у поноћи кад нико не види,
ал је мучно мејдан дијелити
у по подне свјету на видикy!

Вишњић је у пјесми напоменуо да је Јаков Ненадовић „дошао главе” војводи Ђурчији, а Вук је детаљно описао ту смрт.⁴ Обрачун Јакова Ненадовића с војводом-хајдуком наглашава малу цијену хајдука и њихове борбе у очима устаничких првака. За кнеза и војводу Ненадовића Ђурчија је бивши разбојник који не заслужује ни пристојну смрт. Кад је Јаков Ненадовић на вјеру домамио Ђурчију, Јаковљеви људи осули су плотун на хајдука-војводу. Онда су га, онако израњављена, примлатили „пушкама кијачки”. Вели Вук да су „још онако са жива свукли и аљине и оружје”. Послије тако бруталног убиства, Ненадовић је наредио да се убије и Ђурчијин брат на Митровачкој скели „и више од тридесет Ђурчиноваца”.

Ђурчијина смрт подсећа на мученичко скончање хајдука Баба Новака 1601. године. Како сурови поступак Јакова Ненадовића тако и наредба грофа Иштвана Чакија да се хајдук, и генерал у војсци влашког војводе Михаила Храброг, Баба Новак, јавно жив пече, показују да погрдна боја хајдучког занимања није блиједјела ни кад би се хајдук помогао високих војничких части. Хајдуке су гледали из птичје перспективе како њихови противници тако и њихови пријатељи. Чак ниједна од највећих хајдучких акција и погибија, смрт Баја Пивљанина и више стотина његових хајдука, на Вртијељци 1685. године, није поменута у извјештају которског провидура Антонија Зена, нити у запису владике Висариона Бориловића-Бајице. И Провидур и Владика ожалили су млетачки и хришћански пораз на Вртијељци, али нијесу истакли хајдучке губитке у бици. Како вели Радован Самарцић, „хајдуци су, као одметници, мада у борби дуго најкориснији, унапред били отписани, и на њих се, чим су поражени, друкчије него на друге мислило”.⁵

Интересантна је ова чињеница коју Вук помиње у *Првој години српскога војевања на даије*. Кад се завихорио устанички

⁴ Вук, *Прва година српскога војевања на даије*, Београд, „Рад”, 1979, 92—94.

⁵ Радован Самарцић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад, 1978, 114.

барјак војводе Ђурчије, понеки се стари Турци „ухвате за браду говорећи: „Вала и била (бога ми и господо!), ево бијела брада, а барјака ајдучкога не виђесмо до данас”. Одиста, прожимање обичног хајдучког разбојништва и лупештва с хајдучким анти-турским акцијама условило је поступак и еписког пјесника и записивача-хроничара да не истичу историјско-борбени профил хајдуштва.

Историичност еписке истине о хајдуцима, односно објективност усмене историје коју је назначила свијест њених баштиника, наглашава се чињеницом да ју је Његош без остатка прихватио. У његовој пјесми *Мали Радојица* дефинисао је хајдуштво као „срамотно јунаштво”. У *Шћепану Малом*, на пријекор беглербега да су Црногорци „хајдуци да им пара нејма”, Теодосије Мркојевић одговара:

На хајдуштво и сва опачила
Турци су им учитељи били.

У *Горском вијенцу* Рицал Осман назива Вука Мићуновића „самовољним кавурским хајдуком”. Мићуновић признаје да је хајдук, али оправдање свога хајдуштва налази у поребењу себе с везиром којему служи Рацал:

Зар обадва нијесмо хајдуци?
Он је хајдук робља свезаног,
он је бољи е више уграби;
ја сам хајдук те гоним хајдуке,
гласнија је моја хајдучина!

На малу цијену хајдучке антитурске борбе указује и „спомен душама” који чини Игуман Стефан у тренуцима слава због срећно изведене истраге потурица. Уз најистакнутије „витезове нашега народа”, цара Душана, косовске јунаке и др. Игуман спомиње и Новака, али поради *халака*. Није у Игуманову „спомену” *халак* ради леонинске риме, него се том ријечју прецизно разлучује хајдучија од историјских и еписких јунака који су имали идеолошку концепцију борбе. Као да је Његош ослушнуо поред еписке истине о Старини Новаку, и Вукову напомену којом је пропратио једну хајдучку пјесму у *Пјеснарици* из 1815. године: „Новак, Грујица и Радивој били су (по приповијеткама народним) *разбојници* (подвучао Н. К.) у Босни, у гори Романији близу Сарајева.” Треба поменути и то да у Његошевој истрази потурица, тој идеолошкој претходници Караборбеве устанка, хајдуштво није нашло историјскога мјеста. Као што га није нашло ни у Вишњићевом спјеву о првом српском устанку.

Неке Андрићеве опсервације показују да се еписка слика хајдуштва продужила и у његово дјело. На том плану експре-

сиван је сљедећи детаљ из прве главе романа-хронике *На Дрини ћуприја*:

„Прича се да је Старина Новак, кад је изнемогао и морао да се повуче и напусти хајдуковање по Романији, овако учио Дијете Грујицу, кад је требало да га замијени:

— Кад сједиш у бусији, ти добро гледај путника који наиђе. Ако видиш да јордамли јаше и на њему црвен цемадан, сребрне токе и бијеле тозлуке, то је Фочак. Удри одмах, јер тај има и на себи и у бисагама. Ако видиш сиромашки одјевена путника: оборио главу и поклопио се по коњу као да је у пропњу пошао, удри слободно, то је Рогатичанин. Такви су сви: тврдице и тутумраци, а пуни пара као шипак. Али ако видиш неку диванију: прекрстио ноге на седлу, куца у шаркију и зјева иза гласа, не ударај и не каљај руке узалуд, него пусти трице нек пробе; то је Вишеграђанин, и тај ништа нема, јер се у њих пара не држи.”

Није било ни идеолошких ни психолошких услова да се у пјесме, које су према својим могућностима и потребама осмислили хајдучи, накнадно уинтегрише слободарски и хришћански сјај. Конкретније, ни црква, ни рајетин који се стулио уз текуће прилике и чувао вјеру, ни устаничко вријеме, као ни енклаве нашега народа на територијама Венеције и Аустрије, нијесу били заинтересовани да се бљештави сјај хајдучког јунаштва оплемени идеолошким садржајима. Пјесме су се прихватале као легенда о јунаштву, али они који су вољели да слушају ту легенду нијесу били идеолошки поравнати с њеним творцима. Има тренутака хришћанске смјерности у хајдучким пјесмама, као што је страх Старице Новака од Бога и признање Старца Вујадина да су га очи „на зло наводиле”, али, уопште узевши, у хајдучким пјесмама хајдучки се размишља о проблемима ropства и слободе. Чак и у комплексно сложеној пјесми, *Старина Новак и кнез Богосав*, коју је Вуку саопштио слијепи Гајо Балаћ „из Личке регименте”, примјетно је хајдучко поимање хајдучтва. Да ли је слијепи Балаћ, кога је Вук као гуслара-просјака срео у Србији, и сам некада био хајдук — не зна се. Сва је прилика да одлично познавање хајдучтва, које се показује у Балаћевим пјесмама *Мали Радојица* и *Старина Новак и кнез Богосав*, може да постигне пјесник који је имао блиске додире с хајдучима, или који добро познаје усмену лектиру о њима.

У умјетничкој уобличености пјесме *Старина Новак и кнез Богосав* усклађени су сви профили хајдучке тематике: узрок одметања, начин одласка у „гору зелену”, карактер хајдуковања, идеолошки ниво и психолошки профил датог хајдука. Тако овај текст постиже умјетничку синтезу тематских детаља који су расути у многобројним пјесмама хајдучког циклуса; боље рећи

— у виђењима разних пјесника-пјевача који су се бавили хајдушством.

Социјалне неприлике наглашене су у овој пјесми као магистрални узрок похајдучења сељака. Старина Новак се похајдучује у српској држави, у деспотовини Бурба Бранковића, а његово касније хајдуковање у турској Босни нема ни трага од вјерског и рајетинског ресентимента према Турцима, невјерницима и окупаторима. Тако исто у реченој пјесми нема ни трага од класног и идеолошког одређења које би се исказивало према феудалном господару. Новак је кулучио „уз своја кола и волове“, али није роптао на трогодишње бесплатно аргатовање на смедеревском граду. Знао је да је господарево право да наређује, као што је осјећао кметовску дужност да извршава наређења. Није се Новак одлучио на хајдуковање зато што је увидио моралну несувислост господарева „намета на вилајет“. Он то није могао увидјети, као што није могао да оцијени сврху подизања утврђених градова. И тај чин он „опрашта“, али не може материјално да удовољи господаревом захтјеву. Новак се похајдучује стога што није могао да смотне „три литре“ дуката које је тражила Проклета Јерина кад је одлучила да позлађује смедеревска „врата и пенцере“. Иде, дакле, епски Новак у хајдуке зато што му другог излаза нема да одржи голу егзистенцију. Разбаштињује се он, али у његовој се свијести не замеће осуда експлоатације. Он је доживљава као од Бога дату непогоду коју треба тријети док се то физички може. Као да Новак завиди својим сапатницима-кулучарима који су могли да исплате наложеној дажбини и да остану на баштини и у породици:

Ко имаде и предаде благо;
ко предаде, онај и остаде.
Ја сам био човек сиромашан,
не имадох да предадем благо,
узех будак с чим сам аргатовао,
па с будаком одох у хајдуке.

Изнијансиран је, идеолошки и психолошки, колико се то у епници постиже, и однос Старине Новака према Турцима. Пошто се ријешио првог напасника Турчина, кроз своје четрдесетогодишње хајдуковање, Старина Новак се није *свјетио* него *отимао* да би опстао:

Дочекујем Сарајлије младе,
те отимам и сребро и злато
и лијепу чоху и кадифу,
одијевам и себе и друштво;
а кадар сам стићи и утећи
и на страшну мјесту постајати.

Сви Новакови хајдучки потези не прелазе оквири надомјештања разрушене баштине и породице. Систем тих поступака у пјесми подразумијева анализу процеса претварања сељака у хајдука. Новак се лако не одлучује на убиство Турчина! Између декларативног одређења за хајдучију и првог хајдучког потеза развија се психолошка драма човјека који се похајдучује. Све док је носио будак на рамену, Новак је мислио као кулчар и аргат. Турском напаснику не обећава никакав отпор, но моли и преклиње као и сваки сиромах који је навикао да моли. Јесте да је пошао на хајдучки пут, али Новак кметовски богоради пред троструком камцијом:

Молим ти се, Туре младожења,
а тако ти среће и јунаштва!
и тако ти оретнога весеља,
проћи ме се, хајде путем с миром —
видиш да сам човјек сиромашан.

Чин убијања напасника значи прелаз границе између два психолошка стања, између два вида живљења, између сељака-кулчара и хајдука-горског цара. Чим убије најахалца, „вата“ му се „руком за џепове“, налази „три кесе дуката“ и „душта их себи у њедарца“. Хајдучки занат је положен, Романија се отвара као једина судбина! Међутим, Новак будак замјењује сабљом као алатком за привређивање, а не сабљом оружјем које уз замаха има и идеју. Исто би Новак тако потеглао будак и на српског младожењу који би га камцијао на друму, онако из обијести, пред младом и сватовима. Напасник на царском друму није господар који има право да тлачи, него диванија од које се треба бранити. Новак се не пита ни које су вјере „Сарајлије младе“, њега интересује оно што је на њима и у њиховим кесама. Дах дивље слободе и сјај отетога руха и оружја само заваравaju кулчара да је постао нешто друго. Новак настоји да новим ријечима крсти своје ново стање, али у дубљој семантици тих ријечи препознаје се сељак који жали за оним што је изгубио. Послије четрдесет година хајдуковања сјећа се Новак своје сељачке куће, коју, сад као цар планине, назива *дворима*:

Романију гору обикнуо,
боље, брате, него моје дворе,
јер ја чувам друма низ планину.

Новак је навикао да служи, он и као горски хајдук „чува друма низ планину“. За кога то он чува! Признаје Новак да *отима*, хајдучка је то ријеч; цаба хајдуку и све благо цара од Стамбола, не уздиже се он изнад почетне намјере: оптимати да би се преживјело. Дочекује Старица Новак и обијесне Турке и

богате трговце, пласти се силна чоха и кадиџа, сасипа се на сносове благо — али све то не служи ничем другом осим хајдучком трајању од данас до сјутра! Новак отимачином само „одијева и себе и друштво“. Нема вишега циља, гола је то пустиш хајдучка. Узвикивање „не бојим се никога до Бога“ такође одаје похајдученог сељака-кулучара. Ето и послје четрдесет година дивље слободе не зачиње му се мисао која би означила простор какве његове ингеренције; сва слобода његова је у чињеници да се никога не боји. Исказ „не бојим се“ звучи хајдучком студени; не припада одметник никоме, не постоје друштвене норме и обзир који би га на било шта обавезивали.

Горски витез који се „не боји никога до Бога“ лако је доведен у позицију да брани своју четрдесетогодишњу част хајдуковања, и то да брани пред човјеком који није ни цар ни витез. Кнез Богосав, на овојој кући у Босни, уз вино, пита Старину Новака шта га је отјерало да ломи врат „по хајдуци, по лошу занату“. Кулучар и аргат који је на све друштвене структуре гледао из жабље перспективе, хајдук који не припада никоме, и човјек који живи од отимачине, не умије да опонира ни српском сеоском кнезу у турској Босни. Новак признаје да је у хајдуке пошао „од невоље луте“ и прећутно се слаже да је хајдучки занат лош. Ни апсолутна слобода, ни све благо и сјај, ни гора Романија, ни ништа што је његово и што му је доступно, не уздижу га изнад некаквога рајетинског кнеза који пије вино на својој кући. Новак истиче сјај руха и оружја, али не може да истакне сврху тога руха и оружја на меџанима гдје би се доказивало етички верификовано јунаштво. Тако сви Новакови замаси на царском друму, који он чува, практично су усмјерени и потрошно унижени; из овакога вири „будак с чим је аргатово“ на Смедереву. Идеологија Новакова јунаштва стала је у двије ријече: *стићи* и *утећи*. Ваља стићи гдје треба, отети што ваља, и утећи с плијеном на вријеме. На „страшном мјесту“ може се постојати ако се усаврши стизање и бјежање. Хајдук живи од јунаштва и за јунаштво, али то јунаштво бљешти само физичким сјајем. Моралну профилацију тога сјаја домишљају читаоци Вукових пјесама који су романтичарски наклонени јуначким временима. Уосталом, и сваки читалац који је временски удаљен од хајдука и јуначке поезије приличан је да у легенди о хајдуцима проналази и оно чега у њој нема.

Симетрија хајдучког јунаштва не да се замислити не само у косовским и устаничким него ни у ускочким пјесмама Вукова зборника. Иако је и ускок био разбастињен, иако је биваковао на туђој земљи, опет му се некакав барјак вихорио над главом. Хајдук је човјек без породичног и друштвеног прибијештва.

Укратко, умјетнички разуђене пјесме хајдучког циклуса, у Вуковом зборнику српских народних пјесама, не пројектирају

вјерско-идеолошки пркос хајдука према Турцима. Онај пркос који зрачи из косовског циклуса, из Вишњићева устаничког спјева, и из пјесама о црногорским бојевима за слободу. У томе се огледа дубока историчност хајдучке усмене епике Вукова зборника.

Novak Kilibarda

L'IMAGE DES HAÏDOUKS DANS LA POESIE EPIQUE POPULAIRE A L'EPOQUE DE VUK

Résumé

Les causes amenant la révolte des haïdouks apparaissent identiques dans la poésie épique orale antérieure ou contemporaine à Vuk. Ces raisons ne sortent pas du cadre des difficultés sociopolitiques qui frappent l'*individu*, de même que la morale des haïdouks ne présente pas les signes d'une résistance populaire animée d'un esprit idéologique et libéral. Le haïdouk se décidait pour la forêt tel un paysan privé de ses terres, ou un paysan commerçant, qui n'a pas d'autre solution pour subsister. L'éthique du haïdouk s'exprime par cette résolution du rebelle qui en dépit des souffrances persiste dans son opiniâtreté face à la force qui s'est appropriés ses biens. L'acte de rébellion, ainsi que la stabilité de la vocation de haïdouk, ne sont pas dans la poésie épique populaire motivés par la conception d'une lutte de libération ou d'un devoir chrétien. Le culte de l'équipement du héros — les habits et les armes, remplace chez l'homme sans foyer la vie sociale perdue et le milieu familial détruit.

Dans ses écrits sur les haïdouks et les chansons de haïdouks, Vuk a mis en valeur certains faits sur la base desquels nous pouvons conclure que l'image épique des haïdouks a été créée avant tout par les haïdouks eux-mêmes, rebelles qui n'avaient pas de conceptions politique ni religieuse de la lutte contre les Turcs. Vuk a renforcé la poésie épique consacrée aux haïdouks qu'il avait pu recueillir avec des récits contemporains sur ces rebelles provenant de Serbie et de Bosnie. Les remarques de Vuk sont ainsi des interprétations expressives de la vérité historique aussi bien qu'épique sur les haïdouks. Le fait que les haïdouks n'aient pas trouvé place dans la poésie épique de Filip Višnjić (Vich'gnitch) a peut-être amené Vuk à ne pas prendre en compte leurs actions en tant qu'éléments de la lutte pour la libération. Ainsi Vuk a approuvé la façon dont Višnjić voyait les haïdouks de même qu'il a adopté son opinion sur le soulèvement serbe.

Момчило Д. САВИЋ

РУМУНИЈА — РОМАНИЈА (НЕОСНОВАНOST ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ ДВАЈУ ТОПОНИМА У ПРОХУЈАЛИМ ВЕКОВИМА)

Овај рад нема за циљ да се бави историјношћу или неисторијношћу личности које се налазе у српскохрватским и румунским народним песмама везаним за Старину Новака и за Баба Новака, од којих је први — колико нам је до данас познато — легендарна личност, док други представља добро познату личност у војсци румунског кнеза Михаила Храброг, са којим је исте, 1601. године, мученички изгубио живот, борећи се за вековне идеале румунског народа, идеале који ће се остварити тек после првог светског рата, 1. децембра 1918, прогласом уједињења свих Румуна и стварањем тзв. *România Mare* у Алба Јулији. Можда се под именом двојице јунака крију и друге личности са сличним именима, што је ствар историчара, књижевних истраживача и филолога, чија је дужност да баце више светла на појаву коју пратимо. Ако се историјски осврнемо на две личности, видећемо да смо много боље обавештени о Баба Новаку, чије је деловање падало — како смо већ нагласили — у половину и другу половину XVI века, док је деловање Старине Новака — бар судећи по појединостима које нам пружају народне песме о њему — историјски везано за средину XV века, тј. за раздобље после зидања Смедерева. Но треба такође знати да народни певачи, водећи рачуна о самој радњи која им је у центру пажње, имају обичај да не полажу много на хронологију.

Уосталом, ми желимо једино да докажемо да до идентификације топонима *Романија*, планине у којој је хајдуковао Старица Новак, и топонима *Румунија*, у којој је дошла до пуног изражаја акција Баба Новака, није могло да дође у ранијим вековима, дакле, у столећима у којима су настале и наше и ру-

мунске народне песме, па, према томе, на овој страни не треба аналогно тражити ни идентификацију Старине Новака и Баба Новака.

Своје тврђење ћемо одмах и доказати остајући чврсто на чисто лингвистичким позицијама.

У лингвистици је општепознато да у свим променама које наступају у језику делују егзогене, дакле спољне, и ендogene, дакле, унутрашње силе. Једна од тих ендогених сила, која нас на овом месту интересује, каже да се језичке иновације најчешће дешавају у средишњом делу једног језика или једне језичке групе, па се одатле постепено шире према периферији, док се архаизми најупорније чувају баш на периферији, иако су ту запахнути утицајем из других, суседних језика.

Па ако ствари стоје тако, у шта ниједног тренутка не сумњамо, задржаћемо се само на терминима којима себе означава словенски и романски свет, имајући у виду да се, у вези с питањем које данас разматрамо, налазимо на прожимању двају народа, припадника двеју различитих језичких група.

Сходно ономе што смо рекли, задржавајући се на заједничком имену које је себи дао словенски свет, видећемо да словенског имена нема у средишту словенства. Оно се сачувало — на пример — као *Словенија*, *Словачка*, *Славонија*, увек на периферији, док га у средишту словенства нема. Томе, несумњиво, треба додати и један број *Склавинија* које се, са сеобом Словена, помињу у раном средњем веку, од којих је једна била и на територији коју данас чине Олтенија и Мунтенија, дакле између Карпата и Дунава.

Ако смо утврдили да се словенско име сачувало једино на периферији, видећемо да се исто догодило и са заједничким романским именом. Но, да не би дошло до забуне, овде је потребно једно претходно објашњење.

Донашњи, у науци врло распрострањен термин *Романија*, с нагласком на *a*, тј. на трећем слогу од краја, ученог је порекла. Он означава све територије на којима се данас говори или се некада говорило романски. Према томе, он означава све европске земље у којима се говори романски, као садашњу Романију, затим као стару Романију оне земље у којима се некада говорио романски, али га је нестало захваљујући доласку Словена и Германа, и, напослетку, нову Романију, тј. области у које су унети романски језици током прекоморских освајања и колонизације. И — разуме се — у оквиру свога излагања ми нећемо имати у виду ову Романију, која се јавља као неологизам, односно као потреба учене терминологије.

А шта је било с општом ознаком за романски свет?

На Западу, где је романска свест била јака, односно где није била у положају да се мора бранити, и поред бројчано не много јаких германских племена, термин *Романија* среће се пе-

риферно, и то ретко. Тако се, на пример, једна административна област на Сардинији зове *Romània* (или *Romàngia*), као што се и у Италији једна област назива *Romagna*, несумњиво услед тога што је дуже била у саставу Византије. Међутим, на Истоку, где је ово име било изложено непосредном удару других језика, оно се боље очувало. Њиме је своју државу означавала Византија, прећутно истичући да представља наследницу Римске Имперije, иако је већ почетком VII века потпуно грецизирана. Дакле, грчко *Romania* (док су се Византици називали *Romei*) преузето је и од Турака, тако да је једна област, северно од Цариграда названа *Rumeli* (грчки *Rumelia*). Даље треба знати да су и западни народи, у првом реду Венецијанци, који су дуго имали своја ујоришта на Истоку, читаву некадашњу територију Византије називали *Romania*, преносећи исто име и када се ова територија нашла под турском влашћу. Биће да је из тог времена настало и име наше планине *Романија*, што несумњиво говори о настојању дошљака Словена да укажу на једно несловенско подручје преносећи опште име као парцијално.

Дакле, име планине о којој говоримо је архаично. С друге стране, то се не може потврдити кад је реч о званичном имену *Румуније*.

Истина, на доњем Дунаву, на коме ће се током средњег века образовати румунска нација од некадашњих Дачана које је Трајан присајединио својој држави 106. године наше ере и од досељеног становништва из разних римских покрајина, римско име ће се очувати као *român* или у нешто измењеном фонетском руху, што зависи од дијалекта у коме га налазимо или од века у коме га региструјемо. Очување тога имена на доњем Дунаву, односно на периферији романског света, најбоље показује оправданост научне поставке о чувању архаизама на периферији. Не упуштајући се у многобројна значења овог термина, који је, између осталог, означавао и 'кмета', 'селяка везаног за земљу феудалним обавезама', остаје чињеница да је римско име сачувано на североисточној периферији.

Међутим, ако постоји име за ознаку припадника народа, то не значи да у исти мах постоји, изведено из њега, и име за ознаку земље. У својим хроникама и записима на румунском језику (а који су апсолутно касног датума) Румуни своју земљу називају *Țara Românească*, што ће рећи 'Румунска Држава', одакле се види да су латинској речи *terra* са значењем 'земља' променили семантику, давши јој значење 'држава'. То је било омогућено тиме што је за ознаку 'земље', 'земљишта' узето *pământ*, рефлекс латинске речи *pavimentum* која означава 'под'. Овај лингвистички процес унеколико објашњава и велики румунски историчар Николаје Јорга, наводећи да су Румуни и Албанци у средњем веку касно образовали своје државе, јер су

исту стално видели у Цариграду и сматрали се њеним делом, што се слаже и са сачуваним терминима *împărat* у румунском и *mbret* у албанском, оба из латинске речи *imperator*, која се на Западу појавила тек касније, с Карлом Великим и обновом Империје.

Термина Румунија још увек нема. Истина, већ од XVII века јавља се термин *românie* који означава искључиво 'румунски народ као скупину' или 'румунски (књижевни) језик'.

Па како се називала румунска земља у ранијим вековима?

У словенским и другим записима она је *Valahia* или *Vlahia*, *Walachei* или и *Ugrovlahia*, при чему се мисли и на Трансилванију (Ердел). Не заборавимо — што је општепознато — да реч *Влах*, *Влашка* потиче од имена келтског племена *Volcae* које је живело у суседству Германа и које су Германи назвали *Walach*, преносећи то име на све странце, у првом реду на Романе, тако да се оно — ако не поведемо рачуна и о његовој врло широкој употреби и на другим странама — очувало првенствено као ознака за Румуне, и то у руским хроникама као *Volohi* или *Vlohi*, код Мађара као *Olah*, код Турака као *Iflak*, код Монгола као *Ulag*, код нас као *Влах* итд.

Традиционални назив за Румунију је у нашем народу *Влашка* или *Каравлашка* за оно што Румуни називају *Tara Românească*, односно *Мала Влашка* за оно што је код наших суседа *Oltenia*, Карабогданска за Молдавију (румунски *Moldova*).

Па одакле онда име Румунија?

Оно је настало тек средином прошлог века, дакле у време када се конституише румунска држава и када се све више развија румунска национална свест.

Кажу да је назив Румунија, мислећи на све земље које говоре румунски, први употребио Француз Jean A. Vaillant (1804—1886), који је једанаест година живео у Букурешту као професор француског језика у Гимназији Св. Сава, одакле је 1840. протеран због пружања подршке домаћим револуционарима. Он је објавио 1844. године у Паризу у три тома дело под насловом *La Romanie ou histoire, langue, littérature, orthographe, statistique des peuples de la langue d'or Ardaliens, Vallaques et Moldaves résumé sous le nom de Romans*. Не хотећи, међутим да даду првенство странцима у откривању заједничког имена њихове домовине, Румуни су изнашли да се први помен Румунија јавља још 1838. код књижевника, лингвисте и политичара Јона Хелиаде Радулескуа (1802—1872). А ово име ће бити уведено као службено тек 1862, значи после уједињења Влашке и Молдавије, да би дошло до пуног изражаја тек у нашем веку.

Тако смо — надамо се — доказали да је идентификација топонима Романија и Румунија немогућна у ранијим столећима, узев да је први топоним традиционалан, док је други творевина

тек средине прошлог века. Према томе, у овом контексту је немогућно аналогно идентификовати Старину Новака и Баба Новака.

ЛИТЕРАТУРА

- Петар Скок, *Основи романске лингвистике*, св. 1, Загреб 1940.
Dizionario etimologico italiano, Roma 1959, vol. X, sub voce *România*, 544; sub voce *Romagna*, 540.
Раду Флора, *Din relațiile străbo-române (privire de ansamblu)*, Панчево 1964.
Раду Флора, *Relații iugoslavo-române*, у *Lumina*, год XXII, бр. 6/1966, Панчево.
Адолф Армбрустер, *La Romanité des Roumains, histoire d'une idée*, București 1977.
Ion Georgescu, *Baba Novac, legendă și realitate istorică*, București 1980.
Василе Арвинте, *Român, românesc, România*, București 1983.
Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Istoria critică a Românilor*, București 1984.
Noi Tracii, Roma, februarie 1986, anul XV, no 135.

Momčilo D. Savić

ROUMANIE ET ROMANIE (ABSENCE NE DONNEES POUR L'IDENTIFICATION DES DEUX TOPONYMES DANS LES SIÈCLES PRÉCEDENTS

Résumé

Tenant compte des particularités que nous offrent les données linguistiques, l'auteur constate l'impossibilité d'identification des termes *Romanie* et *Roumanie*, vu que le premier est traditionnel, tandis que l'autre n'apparaît qu'à partir de la moitié du siècle passé.

Бурница КРСТИЋ

ОБИЧАЈНЕ НОРМЕ У ХАЈДУЧКИМ ДРУЖИНАМА

Тему о обичајним, неписаним нормама понашања у области правних односа — у хајдучким дружинама и у епохи о којој се расправља на овом научном скупу — несумњиво није било лако обрадити, па чак и у релативно скромним размерама једног саопштења. Разлог је једноставан и свима нама познат. Из овог специфичног и, рекао бих, необичног угла, хајдуци до сада у нашој научној литератури готово да и нису били посматрани ни изучавани.

Међутим, за историчара права, а посебно за онога који се бави питањима неписаног или обичајног права, оваква једна тема истовремено је представљала и одређени изазов. Пре свега, у самом приступу обраде теме о обичајним нормама у хајдучким дружинама, обрађивач се нужно креће по граничним областима и залази у више научних дисциплина. Штавише, о неким нормама са мање или више правном садржином готово да се, у контексту хајдука — тих бораца против зулума страног освајача и подјармљивача — не може ни говорити у традиционалним, правничким па, чак, и историјско-правним категоријама.

Интензивније изучавајући последњих година проблематику неписаног права на Балканском полуострву и, шире, у југоисточној Европи и у свету уопште, путем компаративног метода, посебно су ме заинтересовале и те граничне области између права, социологије, морала, историје, народне књижевности, митологије, симболике. Још код великог сакупљача народних правних обичаја на Балкану, с краја деветнаестог века, Валтазара Богишића, било је могућно уочити и његова изванредна трагања за правом, за правним понашањем и правним обичајима не само у класично познатим изворима права већ и далеко шире, у свему ономе што обичан народ ствара, што живот сам по себи на-

меће као потребу, што народна пракса изнедрева. Тако смо у свом изучавању неписаног права на Балкану наишли на многе, свима нама познате, пословице са правном садржином, које су, у ствари, представљале скраћени, језгровити израз неког одређеног правног односа, коме није била потребна спољна, односно формална регулатива да би живео и да би се примењивао у свакодневном стварном животу. Такви су, великим делом, и били путеви стварања тог великог корипуса обичајног права, ослоњеног на локалне самоуправе, у многоме карактеристичног за Балканско полуострво.

Наведимо само неколико примера оваквих народних пословица са правном садржином: „тешко ти кући ће нема домаћина; колико је села толико је закона; добар дужник туђег тоболца господар; дужан, на Божић тужан; обећање тешко дуговање; обећај а не дај луду срце контентај; ко хоће часно не може ласно; ко за част не зна, за срамоту и не хаје; куда крава куда и теле; уздржи ријеч колико и решето воду; вола се веже за роге а човјека за ријеч; сједи криво — реци право; језик нема костију али ломе кости; ни у гори зло не говори; што је право и Богу је драго; јаче право него мач; све пролази само правда остаје; правда народе подигне, а неправда их потре; на ком влада, на том правда; зао обичај добар закон чини; свако село своју пјесму пјева; колико је села толико је навичаја; нужда закон измјењује”.

Ове и многе друге, сличне, народне изреке најбоље показују права народна схватања о свакодневном понашању које у себи има и доста примесе правног елемента, иако то, често, на први поглед није уочљиво. У склопу таквог комплекса квазиправних феномена једино је и било могућно посматрати и утврђивати евентуално постојање неких норми понашања са правном садржином, које се сугеришу у наслову овог нашег саопштења.

Прва теза, тако, била би да у свакој друштвеној организацији, у свакој целини која има више од једног члана, па, дакле, и у хајдучкој дружини, чети, мора постојати одређени — условно речено — систем норми понашања којим се регулишу, иако на неформалан начин и без одређеног, строгог поступка (мада се и у обичајном праву, често, јављају и веома строге процедуре, као, на пример, код крвне освете и умира ради спречавања даљег крвопролића међу завађеним братствима), свакодневни односи чланова групе, али којима се, исто тако, предвиђају и неки виши циљеви којима је таква група подређена и на које је, у крајњој линији, њена активност усмерена. Другим речима, систем норми које се уклапају и у општи историјско-друштвени комплекс датог времена.

Према томе, могућно је закључити да је и почетком седамнаестог века, па и, пре тога, крајем шеснаестог, дакле, и у доба

непрестане и дуге, мање или више интензивне, борбе и отпора против завојевача, постојао неки неписани кодекс понашања правног садржаја, који је нужно био традиционалан, и по суштини и по форми, јер је био испуњен и прожет патријархалним моралом и понашањем које је такав морал захтевао. Овај и овакав кодекс понашања постојао је, на одређени начин, и у хајдучким дружинама тога доба.

Даље, у оваквим хајдучким дружинама одсликавао се и патријархални систем породичних односа, негативно интензиван, разуме се, далеко суровијим условима живота, у којима се много више него у нормалним условима морао слушати глас старешине, најстаријег, дакле, заповест харамбаше, вође дружине. То лепо илуструју, на пример, стихови из познате песме „Новак и Радивоје продају Гружицу“, у којима се потенцира и значај господара, мужа:

„Сретња ти је Цафербеговица
Бе задоби бољег *господара*,
Бољег него старог Цафер-бега!”

Речити су у истом смислу и завршни стихови из такође познате народне песме „Старина Новак и дели-Радивоје“, у којима непослушни Радивоје, кога, после многих недаћа кроз које је пролазио, избавља из турских руку Старина Новак, каже:

„Тешко оном свакоме јунаку
Што не слуша свога старијега!”

У краткој реченици овог десетерца садржано је начело општег карактера о понашању, и о хијерархији, која је, сасвим сигурно, владала, и морала владати, у хајдучким дружинама онога времена, ако се желело успешно борити и, штавише, преживети у суровим условима борбе и немаштине. То исто начело владало је, и морало бити доминантно и у оквирима породице, а и ширих друштвених заједница на балканским просторима — братству, задрузи, племену, селу.

Још један закључак који се у вези с темом намеће, готово сам по себи, своди се, према томе, на одређену врсту продужења унутрашњих породичних и сеоских односа у гори, у хајдучији, у непрестаној борби и несигурности за главу и живот, где је, опет, најважнију и последњу реч имао харамбаша, поред тога што је, разуме се, имао и многе одговорности за своје људе, појединачно, и као групу, а и за припрему њихових акција против завојевача.

Исто тако, може се извести општи закључак да су се и хајдучи онога времена уклапали у шире, општепостојеће правне норме које су биле неписане и преношене с колена на колена

кроз праксу тешког живота под страним завојевачем, уколико им је то било у интересу и ако је било потребно да би остварили своје подухвате. Пример за овакав закључак налазимо у стиховима песме „Виде Даничић“, из којих се види како хајдуци, односно Митар харамбаша, даје налог, наручује, своме Лази барјактару:

„Да отиде у Лијевна града,
Да сакује токе триесторе
На мојијех тридесет хајдука
И начини тридест челенака
На нашијех тридесет калпака...” и тако даље.

Кроз стихове наших епских песама такође се посредно уочавају, сагледано пажљивим очима историчара права и, посебно, проучаваоца обичајног, неписаног права на Балкану, и обичаји као што су, на пример, они и веридби, даровању, склапању брака, раскиду веридбе, раскиду брака и слично. У великој мери, ти обичаји нису нимало специфични за хајдуковање; али се у одређеним ситуацијама и тренуцима у које их натерују невоља и потреба изненадне борбе против душманина, те норме и свесно крше, зарад неког вишег, већег, узвишенијег циља. Овакво држање хајдука у кризним ситуацијама свакако је давало подлоге за негативна мишљења о карактеру њихове борбе и сврставало их у отимаче туђег добра, који су тај свој положај користили на недозвољен начин. Међутим, свакако да је позитивна страна хајдучког (у савременом смислу, рекло би се, герилског) начина ратовања далеко претежнија, о чему, уосталом, сведочи и читав опус епских песама о хајдуцима и, тиме, и народно схватање о њима и њиховим јуначким делима.

Хајдуци се у песмама, исто тако, често изражавају у симболима, а симболи су, као што је познато још из правне преисторије, били и први облици испољавања правног понашања, регула и идеја о ономе „што треба да се ради” и „шта не сме да се чини”.

У закључку овог кратког саопштења које, можда, чак и излази из строго схваћеног оквира овог нашег научног скупа о Старини Новаку и његовом добу, а у сваком случају је од маргиналног интереса за општа излагања о томе добу, може се рећи да је то доба живота једног угњетеног европског народа који је своје јавне, па, дакле, и правне активности морао да сведе на минимум, и чији је правни и обичајноправни систем, који је вукао своје корене још из старе српске средњовековне државе и византијског права, укључујући и наше велике законске споменике, као што је Душанов законик, готово потпуно потиснуто правни режим и, још више, правно нерегулисана, самовољна пракса турских освајача и зулумџара.

Као што у свом реферату истиче професор Радован Самарџић, то је било и доба када ни оквирне и начелне норме међународног јавног права још нису ни на ширем плану биле развијене, а у њиховим глобалним оквирима су се једино и могли, иоле успешније, одвијати сви напори хришћанских земаља уперени против Отоманског Царства.

Носиоци покрета отпора против Османлија, или једног његовог специфичног вида какав су били хајдуци, као што је био Старина Новак, нису, према томе, уживали никакву правну заштиту. Они су били стављени ван — туђинског — закона, што је било последица и општег става завојевача онога времена.

Препуштени сами себи, хајдуци су стога живели и борили се по неким својим унутрашњим, неписаним нормама — о чијој правој садржини и форми можемо само да наслућујемо данас — и по обичајима који су се преносили с генерације на генерацију и који су се, ван сваке сумње, у оним тешким условима, о којима смо овде детаљно слушали, једино такви могли опирати туђинском начину живота, то јест туђинском утјетавању.

Đurica Krstić

CUSTOMARY NORMS IN HAIDUK GROUPS

Summary

The topic of customary, namely unwritten rule and norms of behaviour in the sphere of legal relations within the haiduk groups in the times treated at this Conference was not easy to elaborate, since there was not necessary literature. However, the historian of law dealing with customary law in the Balkans could find in it specific challenge.

Research pointed out at different branches which were interested in norms of behaviour at haiduks, namely at sociology, ethics, history in general, literature. Thus, a great protagonist of customary law of nineteenth century Valtazar Bogišić collected proverbs and other forms of folk expression where legal behaviour, too, could be found, so that in such and similar sources, including the epic poetry describing the deeds of haiduks, one had to direct the research on customary norms in haiduk groups at the end of sixteenth and at the beginning of the seventeenth century.

Each and every social group and entirety has to have its own rules of conduct, including the legal ones, in the times of permanent and latent struggle against the Ottoman invaders in central Balkan

regions, which applies also to the groups of haiduks. These rules were but an expression of the patriarchal morals, which was characteristic for the society in general at the time, and which was visible in characteristic verses, quoted in the report.

The leader of the haiduk group (*družina*), namely the harambasha was the one to be respected and the one being an arbiter in conflicts. His word has always been the last, as is the case in patriarchal large families (*zadruga*) of the entire patriarchal community, especially in mountainous regions in the Balkans. Here again, the examples from the verses are quoted witnessing to the fact of parallel existence of norms of unwritten law »in the woods« and in villages under the Turks. There were sometimes the cases of deliberate violation of such norms, in order to achieve higher goals of struggle against the invaders.

This has been the time of lack of existence even of more general norms of international law, so that the haiduks were left to themselves to regulate their activity, their life, and most of all their struggle.

Павле ВАСИЋ

ОПИС СТАРИНЕ НОВАКА У НАРОДНИМ ПЕСМАМА

Одувек ме је интересовао проблем хронологије у народним песмама с обзиром на описе одевања. Пошто у историји наше ношње ранијих времена постоје извесне празнине, могло се очекивати да ће у песмама које приказују догађаје ранијих периода бити и неких података или трагова о одевању нашег народа, особито после 1459, када је тај хронолошки континуитет слободне државе био прекинут. Тај проблем је сложен јер су се народне песме мењале у своме развоју од бутаршница до десетерца, поготово када су у питању најстарији циклуси, Косовски, Бранковића, Јакшића и др. Скуп о Старици Новаку пружио ми је прилику да нешто од својих интересовања у тој области усмерим на једну малу тему: Опис Старине Новака. Она неће пружити одговоре ширег значаја али ће, можда, делимично задовољити питање: да ли се у народним песмама налазе неки аутентични подаци о изгледу наших људи у ранијим временима, у XVIII, XVII, XVI или XV веку?

Изглед Старине Новака и његових савременика и противника, мислим условно, оставио је трага у песмама његовог циклуса, где је приказан различито. У вези с тим узео сам неке песме које нас уводе у средиште проблема. На првом месту је најлепша од њих: *Старина Новак и кнез Богосав*. У њој је заступљено јединство садржаја и јединство времена. Кад је реч о одевању, он сажето износи своје „одевање“, тј. хајдуковање.

Дочекујем Сарајлије младе,
те отимам и сребро и злато
и лијепу чоху и кадифу
одијевам и себе и друштво.¹

¹ *Српске народне песме*, Београд 1922, 147.

У другој песми *Женидба Грујице Новаковића* налази се низ описа личности и њихових занимања, датим с неким посебним обележјима која подстичу питање: да ли ти описи садрже и неке историјске елементе или су само плод маште народног песника? У овој песми постоји временско јединство као најизразитија вредност која се може контролисати и по ликовним изворима. У уводном делу поменутог песме Новак шаље Грујицу да уходи Грчића Манојла, који припрема своју свадбу, са одређеним питањима:

Какве свате Грчићу сабира,
 ако бере Грке и Бугаре
 и терзије своје рувелије
 који носе свилу и кадиву,
 и цепове с обадвије стране
 у цепове све дукати жути
 то ће бити шићар за ајдуке.
 Ако л' бере љуте мартолозе
 који носе струке на рамену
 о појасу маче оковане,
 ту ће бити мука за хајдуке.

Да ли у овом опису терзија и мартолоза постоје неке историјске индиције или су то произвољни описи које песнику диктира *Licentia poetica*? То исто питање поставља се и код описа Старине Новака који се налази касније у истој песми:

Но ето ти Старине Новака
 на њему је страшно одијело;
 на њему је кожух од мебеда,
 на глави му капа вучетина,
 а за капом крило од лабуда;
 очи су му двије купе вина.
 Трепавице од утине крило,
 и он носи сабљу староковку.²

Међутим, овај опис Новака има неког основа у стварности одређеног раздобља и *пружа* ширу обавештеност. Неки елементи тог раздобља нашли су одјека и у народним песмама.

У XVI веку Турци су представљали непосредну опасност за Европу. Њихов освајачки налет стигао је 1529. до Беча, а у том столећу објављен је велики број дела о Турцима, историјских, географских, а особито путописа. Објављена су и друга дела историјско-географског карактера, где су приказани сви делови света, сви народи, али и ту су Турци заузимали важно

² Исто, 163, 166.

место. Приказани су низом фигура свих њихових занимања од султана до гласника и водоноша, а посебно разни родови турске војске која је нарочито интересовала политичаре, војнике, а ништа мање ни остале, особито становнике оних земаља које су биле најближе Турцима.³ У гравирама, бакрорезима и дрворезима, које су често радили солидни уметници, налазе се по правилу и разни родови турске војске међу којима се истичу делије, род коњице, које су приказане готово у свим делима те врсте. Реч делија значи „смели лудак”. Један од тих писаца прича како је у Једрену сусрео једног коњаника који је имао одело од крзна, капу, доламу и шалваре, а на капи и штиту орлова крила, док му је аша била од пантеровог крзна. Од оружја је имао сабљу, буздован, копље и палаш. Ови коњаници се називају *zataznizi*, то јест „заточници”, јер им је дужност да противника изазивају на мегдан. Тај делија је рекао још да је родом из Србије, хришћанин, и да га боље увери, прочитао му је *Оче наш*, *Богородице дјево* и *Вјерују*. Казао му је још да тако мора да се облачи због Турака.⁴

Како у поменутој песми Новак узима улогу мегданџије, то му је и народни песник дао изглед и опрему мегданџије. У то време, чини се, та улога је искључиво припадала делији. У другим песмама Новак делује из заседе као стрелац и хајдук, или пак као господар и племић који има свој двор и јаше добре коње. Још једном у песми *Женидба од Јанока Бана* Новак излази на мегдан троглавом Арапину слично опремљен:

Облачи се Старина Новаче,
он обуче девет кожушина,
све окрете чупе наопако,
а на главу капу од три вука,
па појаша дебела кулаша.⁵

Међутим, ова опрема и наоружање нису били својствени Турцима. Италијански путописац Пигафета приказао је сусрет са мађарском војском из времена битке код Сигета: „*Iz Ugarske je bilo 4.500 konjanika koji su imali štitove, kacige, koplja i šiljaste mačeve a vrh toga i železnu košulju. Međutim, bilo ih je (po starom skitskom običaju ili po oponašanju Turaka) koji su imali na plećih najveća orlova krila a preko ramena kao oklop od kože*”

³ *Nicolas de Nicolay, Quatre livres de peregrinations et de navigations orientales*, Lyon 1568 / на немачком 1572, на италијанском 1576; Cesare Vecellio, *Habiti antichi e moderni di tutto il mondo*, Venezia 1590; Die Weltberühmten Herrn Melchior Lorichs Flensburgensis, Wohlgerissene und geschittene Figuren zu Ross und Fuss samt schönene Türkischen Gebauden etc. jetzt zum ersten Mahl an der Tag gegeben, Хофбург 1626.

⁴ Nicolay, op cit., „Delly che significa pazzo audace.”

⁵ *Старина Новак у народним песмама*, Издање браће Јовановић, Панчево 1912, 51.

međeda ili druge zvijeradi da se pretvore u što užasnije strašilo. Ovakve zovu Turci 'deli' tj. luđaci.⁶ Поједини писци тврде да су делије регрутоване из Србије или Босне.⁷ По томе се види да ова опрема није била само турска него да су је носили и Маџари. Постоје многобројне представе маџарских коњаника са штитовима ромбоидног облика као код Турака, украшеним крилима птица или перјаницом.⁸

Та врста опреме или украшавања морала је бити својствена и лакој коњици последњег деспота Павла Бакића која је јахала „мале рацке коње“, а познато је да је Павле Бакић био „Capitaneus generalis huzaronum regiae majestatis“⁹ Да ли је таква била и опрема Срба у то доба? То је вероватно. Постоји још један сличан извор. Грб Лазаревића и Бранковића на коме се налази шлем са роговима као и на цркви Лазарици. По неким подацима, војници деспота Стефана имали су шлемове са роговима,¹⁰ можда и као симбол земљорадње, народа који је ретко полазио у освајања, поготово после маричке битке. Рогови су заменили главе разних звери којима је требало угушити противника. То каже и народни песник кад истиче да је Новак имао „страшно одијело“. Реч „заточници“ не оставља никакву сумњу о пореклу мегданџија, односно делија које спомињу страни писци. Али није само народни певач био импресиониран појавом делија. То је био случај и са монахом-штампаром Теодором Љубовићем кад је бележио неку врсту хронике или кратког летописа у *Псалтиру са часловцем*, штампаном у Горажду о паду Београду и освајању „дивне земље деспотове“ 1521. године: „Године 7029 = 1521. Ове године пада султан Сулејман на реку Саву с мноштвом Измаилџана, и прелажаху реку Саву као по суху, тј. по мосту на обалу Срема, и друти на лабама пловећи да не беше могуће ни рекама тим силним Измаилџане задржати, као што Угрин имаше наду на те силне реке Саву и Дунав, и опколише одасвуд гласовити Београд и друге околне градове, и лежаху као змајеви крилати, села и градове палећи...“¹¹

Ово сликовито поређење могле су инспирисати само делије својом опремом, крилима на копљу, капи и штиту, свуда, сасвим

⁶ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb knj. II, 1890, 65.

⁷ „Noch zu denen Türkischen Kriegsleuten sind zu zehlen die Dely oder Zatazuzi, diese kommen aus Bosnia und Servia, heutiges Zags werden sie Servianer oder Crobaten genannt“... Neue und vollständige Beschreibung der Ottomanischen oder Türkischen Reichs. Nürnberg. Vom Verlag des Jacob Seitzischen Buchhandlung, 1763, 145.

⁸ Mohacsi emlekkonyo 1526, Budapest 1926.

⁹ Душан Поповић, *Војводина II*, Нови Сад 1941, 89.

¹⁰ Буда Илић, *Историја Крушевца 1371—1941*, Крушевац 1971, 49.

¹¹ Борбе Сп. Радојчић, *Гораждански Штампар*, Библиотекар бр. 4, Београд 1958, 290.

слични змајевима који су доносили само огањ, густош и смрт. Да ли ова опрема има неке везе са именом Змај деспота Вука?

Други опис у наведеној песми односи се само на мартолозе. Познато је да су мартолози највећим делом били Срби. Чак има података да су носили црно одело а на једној паради и високе црвене капе.¹² Али народни песник их је описао на сажет начин, по ономе што је у њиховој појави било најкарактеристичније, а то су „струке на рамену” и „мачи оковани” о појасу. Оружје свих родова турске пешадије, акинџија, азапа и јаничара је сабља, само мартолози носе мачеве који су хришћанско, односно српско оружје. Д. Поповић описује хајдуке, Србе пешаке у мађарској служби. Њихова опрема је била капа, долама, чакшире, кабаница, мач и „мађарско ћебе”, ако то није била струка? По томе се хајдуци нису много разликовали од мартолоза.¹³ И једни и други били су Срби.

Међутим, занимљив је однос народног певача према мартолозима. То се огледа у песми бр. 83 *Ерлангенског рукописа*.

Ту пију вино „триес мартолоза, у лиелом шеру Сметереву”, а међу њима је и Каица Радоња. Њима долази Бали-бег који моли да неки јунак оде у „врушке планине” где је „табор краља Матијажа” и „Шатор Змај деспота Вука”, да ослободи сина Бали-бега.¹⁴

Пада у очи да овде певач стаје на турску страну, као да не зборава да је Змај деспот Вук доскоро служио Турцима. У тој песми је приказана једна могућна историјска клима а не анахронични скуп свих јунака, колико их има, у народним песмама. Та песма може да послужи као извесно мерило за однос народног певача према историјској истини у једној уметничкој творевини. Овде се може говорити о јединству времена и садржаја.

За однос народног певача према мартолозима важне су неке историјске чињенице. У Смедереву је било 1516. године преко 400 мартолоза, а међу њима се налазио и буљубаша Радонја Предић.¹⁵ Можда Радоња нема никакве везе са Каицом Радоњом, али је симптоматично да се неки Каица, вођа мартолоза, налазио у Смедереву почетком XVI века. После пада Београда у турске руке 1521. заповедник београдских шајкаша Петар Овчаре-

¹² Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Djela knjiga XXIX Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1967, 69.

¹³ П. Васић, *Градска ношња Срба од XVI до XIX века*, Зборник Градска култура на Балкану (XV—XIX века), Балканолошки институт САНУ, књ. 20, Београд 1984, 260.

¹⁴ *Ерлангенски рукопис старих српских-хрватских народних песама*, издао др Герхард Геземан, Сремски Карловци 1925, 117. Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XII.

¹⁵ М. Васић, *нав. дело*, 148.

вић ступио је у турску службу. Другим речима, то је била прелазна епоха у којој су Срби подједнако били на једној и на другој страни. Тај период је код нас мало познат. Ипак, ови елементи говоре о некој истини која се само фрагментарно пробија понегде, али се као целина може само нагађати.

Исту климу дочарава и једна песма на коју је, са овог гледишта, мање обраћана пажња. То је песма *Јакшићи кушају љубе*.

Богдан Јакшић говори својој жени:

Вукосава моја вјерна љубо
краљ будимски жени свога сина,
брата Митра зове у сватове,
Митар иште коња и оружје
а и наше турско одијело
и он иште седло оковано,
хоћу л' дати моја душо драга.¹⁶

Димитрије Јакшић је био у служби Матије Корвина, ратовао за њ и погинуо 1486. године. К. Јиречек је констатовао да су се турски утицаји јавили у Србији већ тридесетих година, у језику, у опреми, у намештају. „Турско одијело“ у овој народној песми је сасвим логично тако да је она временски јединствена, без обзира на остали садржај (цар Стјепане, кушање љуба), а позив на свадбу у Будим хронолошки се уклапа. То је било једно прелазно доба у коме су се турски утицаји, већ добро устали у Србији, сукобили с мађарским. Турска култура и служба Турцима нису биле стране народном песнику, уколико му нису биле ирелевантне, биле су му важне само као мотив, јер се народна песма заснивала на неким чињеницама. Уосталом, Срби су 1459. били подељени: једни за Мађаре а други за Турке.

Међутим, у питању је један други моменат: све те песме посвећене Бранковићима, Јакшићима или Смедереву, изгледа, као да сачињавају део једног великог циклуса чији се почетак налази у бугарштини о робовању Јанка Сибињанина коју је објавио проф. Мирослав Пантић.¹⁷ Оне живо описују поједине догађаје или личности, историјски и тематски кохерентне, тако да се може претпоставити да су биле инспирисане непосредним догађајима или казивањима. Да ли су оне имале облик бугарштина у своме првобитном саставу, то је питање хронологије: постанка

¹⁶ *Епске народне песме. Црнојевци, Бранковићи и Јакшићи*, Народна књига, Београд 1959, 126.

¹⁷ Мирослав Пантић, *Непозната бугарштина о деспоту Бурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XXV, св. 3 (1977), 421—439.

десетерца. Међутим, *Ерлангенски рукопис*, са својом богатом и разноврсном садржином без бугарштица, био би доказ да је бугарштина у XVII веку већ увелико почела уступати место десетерцу или осмерцу. Осим ако ови облици нису и старијег датума? На основу наведених песама (*Старина Новак и кнез Богосав*, *Вино пију триест мартолоза*, *Јакшићи кушају љубе*), због њиховог јединства времена и садржаја, због извесне повезаности и непосредности, добија се утисак да је то могао бити и њихов оригинални, првобитни облик.

Трећи опис у првој поменутој песми односи се на Грке и Бугаре, „терзије и руветлије”. Они су као и сви варошки становници за време Турака носили антерије, димлије и јеменије, управо онако како и Вук описује становнике градова у Србији за време револуције 1804. Николас де Николе је приказао Грке, племиће, трговце и сељаке, такође и Јевреје.¹⁸ Сви су носили дугачка одела као и Турци из истих друштвених слојева. Бенедикт Курипешки то каже изречно за Босанце хришћане који се носе као Турци али се познају по дужој коси. У ствари, у овом опису терзија и руветлија песник је ишао за оним што је видео око себе, и то је казао језгровито и ефектно, налазећи за опис истиниту и праву реч. Због тога се и овде сусрећемо с једном појавом која је везана за време у коме је настала, а то време подудара се у сва три наведена описа: делија, мартолоза и грађана или трговаца. Сви ови друштвени слојеви заступљени су код Николеа, што би значило да је та песма настала у XVI веку. У њој нема анахронизма јер постоји јединство времена и садржаја којим је народни песник био непосредно инспирисан.

Слично обележје има и песма *Вино пију триест мартолоза* (бр. 83 EP), која се може сместити у сасвим одређени временски период: Змај деспот Вук је напустио турску службу 1465, према томе, у питању су године пре његове смрти 1485. Иста обележја има и песма *Јакшићи кушају љубе*, јер припада истом временском периоду у коме особито зачуђује податак да они носе „турско одијело”. Песма је могла настати само у тренутку када је певач морао бити непосредно заинтересован том поентом која је касније сасвим ишчезла из сећања. Сличан је случај и са Каицом Радоњом који је од буљубаше мартолоза постао син деспота Бурђа који се, међутим, опет бори и гине у сукобу с Маџарима. Ова песма објављена је само у *Ерлангенском рукопису*. У бугарштинама се налазе каткада списи и термини који су касније изашли из употребе. Али када се у десетерцу појаве подаци који потичу искључиво из ранијих времена, онда је пореди неодоумица: да ли воде порекло из десетерца или из бугарштица. Постоји бугарштина *Како планинкиња вила завади*

¹⁸ Nicolay, *op. cit.*, „Gentilhuomo”, „Mercantante Greco”, „Contadina Greca”, „Mercante Ebreo” и др. затим: „Nobile Donzella” (Macedonica), „Matrona Macedonica”, „Donna di Macedonia” и др.

два брата Јакшића, али мотив заваде је друкчији иако су у питању жене. Карактеристично је да Митар убија себе и брата „златним ханџаром” — турским оружјем које се спомиње и у десетерцу.¹⁹

У бугарштинама такође било је анахронизама који подсећају на однос некадашњих сликара према историјским мотивима из прошлости које су они, по правилу, све до ренесансе, посматрали кроз призму стварности у којој су сами живели, значи свога доба. То важи и за мистерије, играње пред црквама, којима су се сликари инспирисали за библијске мотиве, особито на Северу, у Фландрији и Холандији, где није било античких споменика или таквих традиција. Сличан случај постоји и код нас са фрескама на којима су приказане сцене и Старог и Новог завета. Богатство народних песама морало је подстаћи радознале духове из појединих струка да у садржини ових песама потраже могућности за нова сазнања. У томе погледу ношња је била — или изгледала — привлачно поље, чак и историчарима, али не без ризика. Међутим, уочено је да се поједини описи односе на личности из разних временских периода, на пример: Грујица Новаковић је обучен исто као и Јанковић Стојан или Каица Радоња, који уз то има и перчин, индиција да је та песма могла настати у XVIII веку, када се и у Србији носио перчин. Због тога је истраживачима на томе пољу предстојала могућност да такве описе упореде с ликовним материјалом (фреске, слике, гравире) којим могу да контролишу континуитет развоја одећних облика. У наведеном примеру који је често приказиван у ликовној уметности, на пример у делу опата Фортиса *Путовање по Далмацији* (1774), постоји срећним случајем, и аутентични костим, а то је ношња сивњских алкара, коју су они имали 1715. године и задржали је до данашњег дана.²⁰ То је одело које најчешће описују народне песме, а приказали су га у својим сликама и Урош Предић и Паја Јовановић. Калпак, долама, чакшире и чизме који су у народној песми често: „калпак свиле беле”, зелена долама и плаве чакшире, или чизме: „жуте му се ноге до колена”. Али мимо тих описа који се понављају, има изузетних описа, оригиналних у којима се осећа дах времена или локалне боје, онога што се у италијанској терминологији назива *il costume*.

На крају навешћу још једну песму из циклуса Бранковића, изузетну по композицији, по јединству времена и садржаја, која се изврсно уклапа у овај сложени поступак, а то је *Смрт Деспотовића Јова*.²¹ Када је она постала или испевана?

¹⁹ *Епске народне песме. Бугарштинце*, Народна књига, Београд 1959, 79.

²⁰ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1968, 82—83.

²¹ *Епске народне песме. Црнојевићи, Бранковићи и Јакшићи, Смрт Јова Деспотовића*, Народна књига, Београд 1959, 100.

Pavle Vasić

DESCRIPTION DE STARINA NOVAK DANS LES
CHANSONS POPULAIRES

Résumé

L'auteur a toujours été intéressé par les problème de la chronologie dans les chansons populaires, la date de leur apparition et le caractère historique de leur contenu. A ce sujet son attention a particulièrement été retenue par les chants populaires »bulgares« (bugarštice) et les cycles écrits en décasyllabes les plus anciens: cycles de Kosovo, de Branković et de Jakšić. De même certains poèmes du cycle de Starina Novak dans lesquels sont décrites diverses professions, se révèlent particulièrement intéressants. On trouve notamment ces descriptions dans le poème *Starina Novak et le prince (knez) Bogosav*, et surtout dans le poème *Mariage de Gruje Novaković* où sont décrits les marchands grecs et bulgares, les gens d'armes (martolos), ainsi que la tenue de combat et les armes de Starina Novak. Ce dernier type de description apparaît également pour les héros turcs, les Hongrois et les Serbes. Il est ainsi possible de déterminer l'époque et le lieu où est situé un guerrier en se basant sur ces descriptions et notamment son équipement. Celui-ci n'est pas uniquement décrit par les dessinateurs — illustrateurs de certains ouvrages consacrés aux habits, où les Turcs sont grandement représentés, mais aussi par les chroniqueurs serbes. Pour cette raison, la question se pose de savoir si »les dragons ailés« — les Turcs lors de la conquête de la Syrmie (Srem), ou l'appellation »le despote Vuk le Dragon« ne sont pas en relation avec ce type d'équipement des héros.

De ce point de vue le poème intitulé *Trente martolos boivent du vin dans la belle ville de Smeterevo* se trouvant dans le *Manuscrit d'Erlangen* est également très significatif. Il présente une logique historique, sans anachronismes, et est particulièrement intéressant en raison de la mention qui y est faite de Kaica Radonja en tant qu'auteur d'un exploit héroïque exceptionnel. Or, le chef de gens d'armes (buljubaša martologa) Radonja Predić se trouvait en 1516 à Smederevo. Bien sûr cela ne signifie pas qu'il s'agisse du même personnage, mais il est cependant symptomatique de constater cette coïncidence. Cela peut être un indice amenant à penser que ce poème a été inspiré par quelque événement semblable.

Mais une seconde question s'impose. Le poème relate un événement qui a pu avoir lieu vers la fin du XVIème ou le début du XVIIème siècle. Comment est-il arrivé jusqu'au *Manuscrit d'Erlangen*, est-ce indirectement — par l'intermédiaire d'un poème épique »bulgare« ayant un sujet semblable, ou directement, étant issu d'un poème en décasyllabes? Ce qui signifierait que ce dernier soit apparu plus tôt, certainement

avant le XVIIIème siècle, date à laquelle il a été par écrit pour la première fois, probablement au XVIIème voir même au XVIème siècle? Cette conclusion semble confirmée par un autre poème du cycle de Jakšić: *Jakšić met à l'épreuve son aimée*. Celui-ci y demande à son épouse s'il doit donner à son frère Mitar »un cheval et des armes ainsi que nos habits turcs« et »une selle incrustée« à l'occasion des noces du »roi de Budim«. Si ce poème s'avérait plus récent, comment le poète aurait-il eu connaissance du fait que les Serbes du XVème siècle, vivant dans le despotat de Syrmie et se trouvant ainsi au contact des Turcs et des Hongrois, portaient des vêtements turcs? Ceci étant tout à fait probable puisque le despote Vuk le Dragon n'est passé aux Hongrois qu'en 1465, et qu'en Serbie même, à Smederevo, il existait en 1459 deux tendances: l'une favorable aux Turcs, l'autre aux Hongrois. Une telle information ne pouvait être connue que d'une personne ayant vécu à cette époque.

Il est logique de supposé que tous les poèmes présentant une forte couleur locale ainsi que des traits caractéristiques de l'époque et du climat ont pris naissance à partir des poèmes »bulgares«, tandis que d'un autre côté la beauté et la force de certains, par exemple *Starina Novak* et *le prince Bogosav*, ne peuvent être concues que comme le résultat de créations originelles et non indirectes.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ

ТЕМАТСКА И ХРОНОЛОШКА СТРАТИГРАФИЈА У ПЕСМАМА О СТАРИНИ НОВАКУ И НОВАКОВИЋИМА

У новије време неретко поетизоване и претежно теоријске и структуралне студије о усменом народном стваралаштву као да занемарују неке дијахроне методолошке приступе И. Руварца,¹ Ст. Новаковића² и Ј. Н. Томића³ код нас, односно А. Грегора,⁴ Ст. Кириакидеса,⁵ А. Лорда⁶ и Б. Путилова⁷ у светској науци о народном духовном наслеђу. Помињемо само њих с обзиром на то да су нека њихова виђења и закључци о старости и континуитету народног певања за нашу тему од изузетног значаја. Наиме, упоредо пратећи историјско и поетско у песми, пре свега епској, они су најдаље досегли у прошлост народног памћења и усмене народне хронике у стиху.

Три су основна методска приступа, имплиците или експлицитно, одређивала њихова истраживања народне културе. Најпре, кадгод је то било могуће, одлазили су *ad fontes*, дакле, полазили су са извора, од архивске праће, од најстаријих

¹ И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, Гласник Српског ученог друштва, XLIX, Београд 1881, 41—45.

² Ст. Новаковић, *Историја и традиција. Изабрани радови* (приредио Сима Ђирковић), Београд 1982 (СКЗ, коло LXXV, књ. 496), 79—120.

³ Јов. Н. Томић, *О српским народним епским песмама*, Београд 1907.

⁴ H. Grégoire, *Etudes sur l'épopée byzantine*, Revue des Etudes Grecques, 1933, 46, pp. 29—66; H. Grégoire, *Digenis Akritas. The byzantine epic in history and poetry*, New York 1942.

⁵ St. Kyriakides, 'Ο Διγενής Ἀκρίτας, Ἀκρῑτικὰ ἐπη. Ἀκρῑτικὰ τραγούδια. Ἀκρῑτικὰ ζῶη. Атина 1926.

⁶ A. Lord, *Notes on Digenis Akritas and Serbocroatian epic*, Harvard Slavic Studies, I, Cambridge 1954, pp. 375—383.

⁷ Б. Н. Путилов, *О уметничкој многостраности народног епа*, Књижевност и језик, 1969, бр. 4, 354—359.

њима познатих историјских и књижевних писаних података. Ако њих није било, онда су преко текста песме, односно њеног „епског подтекста“, како га је назвао Б. Путилов, настојали да нешто више сазнају и кажу о старости народног певања. Отуда проистиче да су своју радозналост научника усмеравали *in medias res*, у срж појава и догађаја, песама и ликова у њима. А онда, вођени таквом научном акрибијом, они су с разлогом предочавали старину и континуитет у нашем народном певању. Нису при томе посебно истицали чињеницу — *fuertunt et ante Homerum poetae*, али су знали да је било песника и пре Хомера. Пренесено у наше песничко поднебље, сасвим је извесно да је и код нас било народних песника много пре Вукових певача. Неки од њих су и сами били хајдуци.

Синкретички песнички лик Новака хајдука у српском, односно српскохрватском, румунском, бугарском и македонском усменом стваралаштву и данас је једна од најзагонетнијих поетских креација. На двојство овога лика први је указао И. Руварац у једном од својих прилога — *Дебелић Новак и Старина Новак*. „Зна се данас историјски, примећује он, да су постојала два Новака хајдука, као год и два Мијата. . . Први је *Дебелић Новак* или *Новак Дебеляк*. . . Други је *Старина Новак*, хајдук друге половине XVI века, који, кад се родио, већ се најачко певало о *Дебелић Новаку*. Поставши и сам хајдук, чувен и славан, народ је у песми помешао оба Новака, саставивши их у једну личност”.⁴

По истраживањима Јована Н. Томића, до појаве *Старине Новака* у другој половини XVI века, *Новак Дебелић* у народној песми је витез и ратник средњег века. Наиме, у певању хајдучком и о хајдуцима процес уопштавања најпотпуније је захватио песме о *Новаку хајдуку*. Стога су оне и те како подесне за проучавање процеса уношења историјских елемената о *Старини Новаку* у већ уопштене песме о *Новаку Дебелићу*. Историјски елементи у њима доцније су примесе својствене слојевитости нашег епског певања. Отуда данас познате песме о хајдуку *Новаку* и посебно сачувани стихови о *Новаку Дебелићу*, за основу најчешће имају старе догађаје и мотиве.⁵ Њихово уопштавање и трансформација припадају старијем слоју нашег народног певања и стиховања. Овде посебно мислимо на одјеке давнашње традиције везане за неке области Византијског Царства, за Стримон и Тракију, у време када су Словени овде војевали у оквиру тематског уређења Ромејског Царства против арабљанске и бугарске инвазије (VII—IX века). На то указује и путописна белешка Антуна Вранчића, према којој је *Новак*

⁴ И. Руварац, *нав. дело*, 41.

⁵ Јов. Н. Томић, *нав. дело*, 56—58.

Дебеляк у народном предању запамћен још и као *regulus Graeciae*.¹⁰ Он је то могао бити само у области Клисуре, коју неки називају Клисуром Новака Дебелића. Али, то име није понео неки обичан теснац, дервен, већ област коју је он, по предању, основао и штитио. У томе се традиција слаже са историјом, са податком у писца-владара Константина VII Порфирогенита (*De themtibus*, с. 3, 1—5), по коме се Стримон веома рано убраја у ранг клисура. Иако се, напиме, о клисури као појави тематског уређења може говорити тек од IX века, клисура Стримон је настала још крајем VII века, око 689. године, када је Јустинијан Ринотмет у стримонским кланцима населио Словене да би спречио упаде Бугара са севера.¹¹

За изграђивање новог војног и управног система у Византији од битног значаја било је насељавање војника-стратиота по новоствореним темама. Уместо најамничке војске, сада долазе војници-сељаци. Били су то углавном Словени од којих настаје јака класа независних сељака и ствара се нова војска стратиота.¹²

Ти нови византијски ратници били су, сасвим извесно, организовани по узору на војно уређење позног Римског Царства. Нови стратиота, барем у тек основаним балканским темама Тракији и Стримону, понео је свакако и римски назив — *bellator novus*. Тај нови византијски ратник словенског порекла истакао се у борбама Византинаца са Бугарима и Арабљанима, па је тако могао стећи и ласкаву титулу *debellator* — победник, односно *debellicus* — победоносни, ратнички. У народној машти и предању се одржало сећање на тај лик новог победника, у балканском латинитету средњег века свакако познатијег под именом *novus debellator* (*novus debellicus*), које је додичије успемљено као хомофона народна персонификација *Новак Дебел* (*Дебеляк*) и *Новак Дебелић*.¹³ На то нас упућују народно предање и одједи оновремене традиције која је сачувала само „комаде песама” или прозно казивање о том и таквом ратнику, крајишнику, граничару.

Новаково и Гружијино име у хајдучким песмама повезано је најчешће са мотивом женидбе. Како је женидба стари песнич-

¹⁰ *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ad A. Verantio XXXIV—XXXV* (објављено у књизи А. Fortis, *Viaggio in Dalmazia I—II*, München — Sarajevo 1974); P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI века. Putovanje A. Vrančića g. 1553 u Carigrad*, Rad JAZU, LXXI, 1884, 35.

¹¹ Б. Ферјанчић, *Византиски извори за историју народа Југославије*, II, Београд 1959, 74; Ј. Ферлуга, *Наше војно-административне јединице тематског уређења од VII до X века*, Зборник радова Византолошког института, 2, 1953, 77.

¹² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Саб. дела, VI, 147.

¹³ М. Стојановић, *Хајдуци и клефти у народном песништву*, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 18, Београд 1984, 152.

ки мотив, отуда и предмет у таквим песмама, приметно је Ст. Новаковић, „тече од некуд из старијих традиција и из давнашњих обичаја живота народног“.¹⁴ Занимљиво је, међутим, да је у овим нашим песмама, у румунском и бугарском усменом песништву исто тако, лик Грујице Новаковића развијенији у односу на Новака и друге чланове његове друштине. Некада су то претски састави у којима се лако открива слојевитост старог и новог у народном певању о хајдучима. Посебно је загонетно откуда у сећању нашег певача топоними области које су некада припадале византијској теми Тракији (Романији) и клисури (теми) Стримуњу; нпр. песма „Невјера љубе Грујичине“ (Вук III, 7) почиње стиховима: „Шатор пење Новаковић Грујо/у планини више Дренопоља“, дакле у Тракији. Новак проси невесту за сина Грујицу „у Пладину граду бијеломе,/у онога краља Пладинскога“ (Вук III, 6, 38—39), а то је управо народно памћење старијег облика имена града Пловдива, иначе трачког назива *Пултудев*.

Пошто је Старина Новак сватове саставио од самих хајдука, све их је распоредио, „да отиде у Клисуру тврду,/у Клисуру тврда Качаника“. У то време девојку је запросио и „љута гуја Грчићу Манојло/од Софије града бијелота“, и зашао у исту клисуру, водећи сватове и девојку. Како се, међутим, качанички кланац простира западно и доста далеко од правца кретања Манојлових сватова, то се ова клисура не може узети као место стварног догађаја, односно као поприште међусобног сукоба и обрачуна Манојлових и Грујичиних сватова. Та „тврда клисура“, по некој старијој верзији ове песме, могла је да буде само јужно од Старе планине, у области стримонског кланца. На те крајеве односи се народно сећање у овој песми. А најранији облик песме и време њеног настанка може се датирати у другу половину XII века, када је Манојло Комнен, „Грчић Манојло“ у песми, водио дуготрајне и љуте борбе са Србима.¹⁵

О песмама из тога времена сведочи Ана Комнина. Она говори о песмици коју је о Алекси I Комнену сложила „гомила на свом језику“ и сматра потребним да је преведе на књижевни језик.¹⁶ Занимљиво је да се у песми Алекса назива „соколом“; слично је и у једном Вуковом запису из I књиге песама. Бог је услишио девојачку молитву да види Грчића Манојла коме стоји „соко на рамену“. Исти извор у Ане Комнине доноси још како се маса народа веселила и певала хумористичку песму на свом народном језику.¹⁷

¹⁴ Ст. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде 1413—1435*, Гласник Српског ученог друштва, L, Београд 1881, 140.

¹⁵ М. Стојановић, *нав. дело*, 155.

¹⁶ Anna Comn., t. I, 755 sq. — ἐξ ἰδιώτιδος μὲν συγκεκμημένον γλώττης; цф. А. Я. Сыркин, *Поэма о Дигенисе Акрите*, Москва 1964, 199.

¹⁷ Anna Comn., t. III, 73, sq. — λέξει μὲν ἰδιώτιδι.

Али то је већ XII век, када и песник Теодор Продром посвећује стихове Манојлу Комнену, називајући га *новим Акритом*.¹⁸ Ово поређење само потврђује популарност lika Дигениса Акрите у то време. Иначе, такво поређење могло се с подједнаком вероватноћом ослонити како на неке акритске народне песме тако и на саму поему о Дигенису, која се већ тада јавља у више варијаната.

Новотрчка лаографија, наука о фолклору, сматра да многе акритске песме носе трагове дотађаја и ликова савремених Дигенису Акрити. Сагласно већини истраживача, грчки лаограф Стилијон Кириакидис сматра да спев о византијском средњовековном јунаку Дигенису потиче из народних акритских песама, које су настајале у стратиотским редовима у IX и X веку.¹⁹ Данас се зна да више од 1.300 песама акритског циклуса, иако је, наравно, број основних варијаната знатно мањи. Најчешћи мотив им је отмица невесте и борба да се она врати, а то је у хајдучким песмама мотив женидбе, пресретање сватова и презимање невесте.

Кругу акритских песама са мотивом женидбе припадају и две грчке народне песме у којима се чува сећање на Србе. Обе песме су забележене на Криту. Једна од њих је под насловом *Дигенис*, са мотивом непозивања пневног јунака на свадбу, јунака који преотима девојку. Управо то песник и наглашава у уводним стиховима ионако невелике песме:

То Срби и Сарацени, и Маври свадбу праве,
Па цео свет позивају, све живо они зову,
Не зову пак Дигениса, због нарави му тешке,
Јер он убија кумове и невесте још граби.²⁰

Друга песма је забележена под насловом *Син Сервојаниса*, син Јаниса Србина. Сервојанисов син тражи Дигенисову кћи. Дигенис му је не даје, већ захтева велику прћију. Тражи два-даест млинова и с њима помеларе; тражи винотраде и с њима берачице. И море тражи са свим бродовима; тражи му и Северац да их покреће. Тада мајка пита кћер, да ли она то жели? — Христе боже, само да ме не узме Сервојанисов син!²¹ — одговара кћер.

Сличне појединости и паралеле сврсисходније се могу објашњавати сродним општекултурним условима у животу народа

¹⁸ G. Destunis, *Разыскания о греческих богатырских былинах средневекового периода*, СПб, 1883, 63; St. Kyriakides, *Forschungsbericht zum Akritas-Epos*, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß München 1958, S. 22, 25.

¹⁹ Исто, 19; H. Grégoire, *Nouvelles chansons épiques des IXe et Xe siècles*, Byzantion 1939, XIV, pp. 235—249.

у саставу Византијског Царства. Наравно, нипошто се не искључује и могућност позајмљивања, али оно најважније при томе није у позајмљивању, него у сродним и готово истоветним социјалним и културним приликама које су условиле такву могућност.

Опште је прихваћено мишљење да новотрчка књижевност почиње акритским песмама, стиховима о византијским граничарима. Њихова најважнија дужност била је да чувају и бране границе РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА од напада Персијанаца, најпре, а онда и од налета Арапа, Сарацена.

Друга мисија акрита била је разбијање апелата, потграничних разбојника. Крумбахер за њих изричито каже: „Апелати су у Византији били исто што и разбојници на Западу у средњем веку и клефти у Грчкој под турском влашћу.”²² Они су били организовани у бројне групе-чете војничког карактера, са вођом, старешином. Живели су по строгим неписаним законима. Окупљали су их и организовали омеони људи, па се често у акритским песмама и у епу о Дигенису Акрити помињу као равноправни противници акрита. Неретко се догађало и то да апелати пређу у редове акрита. Иначе не постоји нека строга разлика између апелата и акрита, као што ни доцније у Грчкој за време туркократије није било разлике између арматола и клефта, грчких хајдука.²³

Из акритских редова произишли су велики војсковође Византијског Царства: Андроник, Дуке, Комнени и други. Они су често ликови многих акритских песама о сукобима са Сараценима. Песме о тим сукобима сведоче о настанку споменика епског стваралаштва у време византијско-арапских сукоба. Најкарактеристичнија у том кругу је песма „О сину Армуриса”, према којој је настала и новотрчка народна песма „О сину Андроника”. У једном налету Сарацени одводе Андроникову бремениту жену и она у затвору рађа сина. Када је детету била година дана, оно се дохвата мача; у другој години дете потеже кошље, а са три године постаје јунак, паликари.

Таквом поређењу близак је и детаљ из наше песме *Невјера љубе Грујичине*, када мали Стеван краде ножеве од матере Максиме:

„Ножи тешки а дете нејако,
Ал је дете колена ајдучка,
А јуначка срца слободнога...”

²² A. Ieannarakis, "Ἀσμάτα κρητικά μετὰ διστιχῶν καὶ ποιμῶν. Kretas Volkslieder nebst Distichen und Sprichwörtern, Leipzig 1876, № 83.

²¹ Θέρος "Ἀγίς, Τὰ τραγούδια τῶν Ἑλλήνων. Ἀκριτικά..., Ατῖνα 1951, 154, № 72.

²² К. Крумбахер, III, св. 1, 85, ил., превод Г. Сотириаду 1900.

²³ М. Стојановић, *нав. дело*, 39—47.

За интерпретацију и реконструкцију текста ове песме, властито име Максимија, како се зове Грујичина љуба, значајније је од чисто сижејне, фолклористичке аргументације. Под тим именом или у деминутивном облику јавља се амазонка Максимо у епу о Дигенису Акрити, у свим његовим верзијама — гротафератској, оксфордској, трапезунтској, ескуријалској, потодинској и другим грчким и словенским варијантама насталим од X до XIV века. У гротафератској верзији Дигенис, потоген издајом (неверством) жене, сусстиже Максимо и убија је. У трапезунтској верзији јавља се фолклорни детаљ — Дигенис спаљује отету девојку на великом камену. И Грујица спаљује своју неверну љубу, само што је најпре укопа „земљи до појаса“. Епизода Дигенисовог сукоба с Максимо постоји и у словенским варијантама византијског епоса, како су показали Анри Грегоар²⁴ и В. Ентвистл.²⁵ Посебно је значајно то што се у руској верзији *Дигенисово дело*²⁶ амазонка зове Максимијана, па је с њом у непосредној вези име невернице у нашој песми.

Полазећи од Грегоаровог чланка *Руски Дигенис*, А. Лорд доноси неколико запажања у прилогу *Белешке о Дигенису Акрити у српскохрватској епизи*. И док Грегоар расправља о односу грчког и словенског текста епа о Дигенису, Лорд се позабавио неким заједничким орнаменталним детаљима у стиховима о Дигенису Акрити и српскохрватској епизи. Тако налази да су орнаменти као боја одеће, одело са извеженим рукавима, крагне и дугмад у нашим стиховима упесмљени као византијско наслеђе. Сви ови орнаменти су од сухога или од чистога злата у српској песми дословно према грчком *καδαρού χρυσού*. Већ то, сматра Лорд, довољно показује колико има узајамности између ових двеју епика — византијско-грчке и српске.²⁷

Лорд потом разматра и неке посебне паралеле у приповедним елементима и њиховој структури. Песме о уграбљеној невести и њено ослобађање из ропства су основа и потка највећег дела епске традиције византијске и словенске. Многобројне су такве епизоде и у епу о Дигенису. Нешто мало скривене свадбене теме су у сукобима између Дигениса и амазонке Максимо. Паралелу о томе Лорд налази у песми *Женидба Чејвановић Мехи* и неким другим сродним варијантама из своје и Паријеве збирке.²⁸

²⁴ H. Grégoire, *Le Digenise russe*, Russian Epic Studies, edd. Roman Jakobson and Ernest J. Simmons (Memoirs of the American Folklore Society, № 42, 1949), 142.

²⁵ W. Entwistle, *Bride-snatching and the „Deeds of Digenis“*, Oxford slavonic papers, 1953, V, 1—16.

²⁶ Б. Д. Кызимня, *Дегенешово деяние*, Москва 1962.

²⁷ А. Лорд, *нав. дело*, 375—383.

²⁸ Исто.

Лорду је било довољно само ових неколико бележака да изведе закључак да би била веома плодносна компаративна истраживања византијске и српске, односно српскохрватске усмене епске традиције. С тим у вези, без обзира на одсуство било каквог поузданог фолклорног и књижевног предлошка — византијског или словенског — по коме би се видео непосредни изворник песничкој традицији о Новаку хајдуку, мишљења смо, и по оном што сада знамо, да је таква традиција присутна и да је била веома распрострањена у византијским областима настањеним Словенима. Настанак хајдучких и клефтских песама једним делом и треба тражити у историји граничарске тематике византијских и новогрчких акритских песама. Овакве песме и детаљи у њима из старијег слоја народног певања стижу до нас не као живо сведочанство о јуначима IX, X и нама ближњих векова, већ као резултат хиљадугодишњег усменог предања — непрекинуте епске традиције настале у симбиози Византинаца, Словена и других народа ромејског поднебља.

Miodrag Stojanović

STRATIGRAPHIE THEMATIQUE ET CHRONOLOGIQUE DANS LES POEMES SUR STARINA NOVAK ET SUR LES NOVAKOVIC

Résumé

En comparant les éléments poétiques et historiques dans la poésie consacrée aux haïdouks, l'auteur essaie de déterminer l'ancienneté et de suivre l'évolution de la poésie populaire. Dans ce contexte la figure syncrétique et poétique du haïdouk Novak, aussi bien dans la création orale slave ou non-slave, est particulièrement intéressante. La duplicité de ce personnage — Debelić Novak et Starina Novak — laisse entrevoir que la poésie concernant Debelić Novak n'occupait pas une place très importante lorsqu'est né Starina Novak, haïdouk de la seconde moitié du XVIème siècle. Les populations sont ainsi par la suite confondu ces deux Novak en une seule et même personne dans les poèmes de création postérieure. Les éléments historiques que l'on y trouve sont caractéristiques de la complexité des emprunts et des sources de la poésie épique yougoslave. Cette constatation s'imposant d'après la connaissance des légendes populaires et des échos des traditions de cette époque. Un de ces échos est le souvenir de la figure d'un guerrier slave dans l'armée byzantine (IXème — XIème siècle) dans le monde latin des Balkans connu sous le nom de *novus*

debellator (novus debellicus), qui par la suite à été chanté, apparaissant sous le nom populaire homophone de *Novak Debeljak* ou de *Novak Debeljić*.

Par rapport à Novak et aux membres de son clan, le personnage de Grujica Novaković est nettement plus complexe et varié sur le plan poétique. Dans les poèmes dont il est le héros, tels que *Le mariage de Gruica Novaković* (Vuk, III, 6) et *L'infidélité de l'épouse de Gruica* (Vuk, III, 7), on remarque très facilement les éléments de la couche ancienne (toponymie byzantine pour les régions, souvenir du héros byzantin Diogènes Akritas et du souverain Manuel Comnène) et ceux de la nouvelle poésie populaire consacrée aux haïdouks.

Le motif le plus fréquent dans les poèmes consacrés à Akritas ou aux haïdouks est l'enlèvement de la fiancée et les luttes qui s'en suivent pour la délivrer. Le mariage est, par conséquent, un ancien motif poétique; d'où sa présence dans de tels poèmes »découlant des anciennes traditions et des antiques habitudes de la vie populaire«.

Pour l'interprétation et la reconstruction du texte du poème *l'infidélité de l'épouse de Gruica* le nom de Maksimija, que porte l'héroïne, est plus significatif que l'argumentation purement folklorique ou limitée au niveau du sujet. Il s'agit en fait de l'amazone Maxima que l'on trouve dans l'épopée de Diogènes Akritas. L'épisode du combat opposant Maxima à Diogènes Akritas est également présent dans les versions slaves de cette épopée byzantine. Dans la version russe l'amazone s'appelle Maximijana et l'héroïne infidèle du poème yougoslave est directement liée à cette dernière. De tels détails ou parallèles peuvent être expliqués d'une façon plus appropriée par les conditions culturelles générales similaires qui existaient dans la vie des peuples faisant partie de l'Empire byzantin. En relation avec ceci, et en dépit de l'absence de toute source folklorique ou littéraire sure — byzantine ou slave — qui permettrait de mettre en évidence un modèle oriental direct pour la poésie consacrée au haïdouk Novak et à son clan, l'auteur considère, notamment par ce que nous connaissons à présent, qu'une telle tradition existait et qu'elle était particulièrement répandue dans les régions de l'Empire où vivaient les Slaves.

Ненад ЛЈУБИНКОВИЋ

СЛОЈЕВИТОСТ И СПЕЦИФИЧНА ПОЕТИКА
ХАЈДУЧКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

Проблем класификације народних песама, посебно епских, јуначких — веома је сложен. Први сакупљач и издавач наших народних песама, Вук Стефановић Караџић, након дугог размишљања и лутања, предложио је у првој књизи бечкога издања одребену класификацију лирских народних песама.¹ Проблем класификације епских песама, и посебно јуначких песама² оста-

¹ Hatidža Krnjević, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*, Beograd 1986, 256—279 (Лирску народну поезију у првој књизи *Српских народних пјесама* лајпцишкога издања (1824), Вук дели на седам кругова (вид. *нав. дело*, 261), а у првој књизи бечкога издања (1841) утврђује двадесет скупина лирских народних песама (*нав. дело*, 277).

² Вид. Radosav Medenica, *Prilog pitanju klasifikacije i terminologije narodnih pesama*, Zbornik XII kongresa folklorista jugoslavije u Celju 1965, Ljubljana 1968, 347—351; (прештампано у књизи *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika*, Sarajevo 1974, 215—219. Састављачи Бенана Бутуровић и Влајко Палавестра.

Испитивачи народне поезије па и Радосав Меденица, често не праве разлику између појмова *епска* песма и *јуначка* песма. Ту разлику, уосталом, није правио ни сам Вук Караџић — епске песме је увек називао *јуначким*. Мислим да разлику ипак треба правити, а нужно је и да оба термина остану. Сматрам одреднице: *епска* (у појму *епска песма*) и *јуначка* (у појму *јуначка песма*) припадају сасвим различитим категоријама. Одредница *епска* у појму *епска песма* упућује на одребене стилске одлике. Указује да одребена песма припада великој групи песама-прича (условно речено). Појмом *епска песма* обухваћене су и митолошке и религиозне и приповедне и бајковите и *јуначке песме*. Појам *јуначка песма* јесте ужи, заснован на садржају песме. Познате песме из Вукове збирке: *Јован и дивски старјешина*, *Огњена Марија у паклу*, *Наход Симеун или Змија младожења* јесу *епске песме*, али нису *јуначке песме* (вид. о томе опширније у предговору антологији *Јуначке народне песме*, Београд („Рад“), 1979, 15 и даље).

вио је практично отвореним. У три књиге бечкога издања одређено се за прубу хронолошку и псеудохронолошку деобу песама у зависности од старине историјског догађаја и личности које песме опевају, односно у зависности од *претпостављене* старине „историјских“ догађаја и „личности“. У другој књизи бечкога издања нашле су се „пјесме јуначке најстарије“, у трећој књизи — „пјесме јуначке средњијех времена“, а у четвртој — „пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу“. У духу оваквог Вуковог решења, а свакако у складу с практичним потребама наставе, извршена је касније „подела на циклусе, хронолошким редом и према историјским периодима, односно личностима“.³ Тако је установљено и постојање циклуса хајдучких и ускочких народних песама. У Вуковој подели, песме које опевају живот и борбу хајдука и ускока припадају „пјесмама јуначким средњијех времена“.

Недостаци класификације народних песама епских (и међу њима и јуначких) са позиција хронологије збивања, речју са позиција — историје — многобројни су. Давно је утврђено и данас општепознато да се поједини јунаци епских народних песама везују за историјска збивања међусобно, временски, веома удаљена: Марко Краљевић, Старина Новак итд. Такође је добро позната теза (која је у науци и прихваћена) да одређене еписке (и историјске) личности у себи сажимају неколике историјске личности — временски и просторно удаљене. Иза имена Старина Новак, на пример, стоје историјске личности Дебелић Новака (XV в.) и Бабе Новака (+1601). Мислим да овим двома историјским инспирацијама епскога Старине Новака треба придодати и великог војводу Новака Гребострека који је, између осталог, предводио српске чете које су помагале Византинцима у успешном задржавању почетних турских продора.⁴ Да би епска, јуначка, народна песма створила новог епског јунака, неопходно је да се одређена личност издваја из своје историјске средине. Међутим, да би епски јунак живео у песми деценијама или, чак, столећима, нужно је да постоји увек нови потицај, нови узор, нова асоцијација. Нису само поједини јунаци народне песме сажели у својој епској личности јунаке из различитих времена и са различитих простора. И поједини историјски догађаји у народној песми више нису оно што су били и што историјски јесу. Најпознатији циклус српских народних песама — круг песама о косовском боју — сажео је у себи не само две велике, судбоносне битке на Косову (из 1389. и 1448) већ, свакако и све оне бојеве и сукобе који су се одиграли на Косову у раздобљу од 1389. до 1448. Дакле, реч је у тим песмама

³ Радосав Меденица, *нав. дело*, 217.

⁴ Вид. Јиречек—Радонић, *Историја Срба*, трећа свеска, Београд 1923, 124.

и о бојевима код Грачанице и борбама око Новог Брда.⁵ Мислим да су те песме асимиловале и некоје песме о потоњим смутњама и збивањима на истом подручју — коначни пад Новог Брда, на пример.

Сматрам да ова узредна „примеченија“ несумњиво назначују битан проблем историјске класификације епских и јуначких народних песама. Ако именовање историјскога догађаја, ако номиновање историји познате личности није довољна гаранција да односна песма припада одређеноме историјском раздобљу, односно једноме од утврђених циклуса народних песама — класификација је бесмислена. Евентуалну оправданост за своје даље постојање, она може да тражи у специфичности потреба педагошке праксе. У извесној мери, али крајње условно прихваћена, може да користи и у проучавањима народне поезије. Но, то само ако се има у виду и њена суштинска неодрживост.

За утврђивање старине односне народне песме, за одређивање њене припадности старијем епском духу, старијем поетском поступку (или, пак, обрнуто), потребно је проникнути у саму песму, у њену структуру, у њену поетику. Међутим, испитивања усмерена тим правцем сусрећу се већ у полазишту са многобројним тешкоћама. Највећи број епских и јуначких народних песама забележен је тек у деветнаестом веку. Спорадични, малобројни записи из ранијих времена (Ботишићева збирка, *Ерлангенски рукопис*) дозвољавају и омогућују да се каткад разматрају особености варијаната некојих песама. Но, и тада је тешко изрећи далекосежније судове. Наиме, Ботишићева збирка, највећим делом, потиче из околине Дубровника и из Боке Которске. *Ерлангенски рукопис* садржи песме настале у области Војне границе. Вукова збирка, пак, показује стање епскога певања у Херцеговини, обреновићевској Србији и Срему. Остали крајеви заступљени су мање (чак и Црна Гора). Нисмо у могућности да упоредимо неколико записа исте песме, са истога простора, а из различитих временских периода. Да Ботишићева збирка (углавном с краја XVII и првих деценија XVIII века), *Ерлангенски рукопис* (прве деценије XVIII века) и Вукова збирка садрже песме са истога подручја могло би се штошта урадити, а минуциозне анализе довеле би неминовно до врло занимљивих закључака. Међутим, поменуће збирке нису са истога подручја. Користећи се њима, као и крајње неправедно запостављеном *Пјеванијом* (будимска и лајпцишка

⁵ Вид. Драгутин Костић, *Два косовска циклуса*, Прилози проучавању народне поезије, књига VI, св. 1—2, Београд 1939, 1—18; вид. у књизи *Усмена књижевност југословенских народа* (предговор и приређивање Н. Љубинковић), одељак *Јунаци усмених епских песама — историјске личности* — и текст о Југ Богдану и Јутовићима (Београд, „Просвета“, 1979, 256—257).

верзија) Симе Милутиновића која садржи песме из Црне Горе и Старе Херцеговине, можемо само поћи од претпоставке да је епски дух у одређеним временима био релативно заједнички, па да су се епска и јуначка песма (у њеном склопу) градиле на приближно исти начин, у духу приближно исте поетике.

Сложености проблема доприноси и чињеница да је Вук Караџић, на пример, у исто време, на истоме месту и од истог певача бележио песме које ће потом разврстати: неке међу „дјесме јуначке најстарије“, неке међу „јуначке пјесме средњијех времена“, неке међу „пјесме јуначке новијих времена“. Један певач је, дакле, имао у своме репертоару песме различите старине (бар условно речено), па и донекле различите особне поетике. Међутим, сваки певач и казивач, посебно они најобдаренији, најбољи, поседује и извесну сопствену поетику коју као печат утискује у песме које преноси.

Мада је проблем класификације епских народних песама оставио практично отвореним и у бечком издању *Српских народних пјесама*, Вук Караџић је, као много пута раније, интуицијом генијално наслутио да постоје:

1. „пјесме јуначке најстарије“
2. „пјесме јуначке средњијех времена“
3. „пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу“

Познији испитивачи народне поезије били су уверени да је Вук деобу, односно разврставање епских народних песама извршио искључиво у духу хронологије или претпостављене хронологије догађаја и личности које песме опевају. Склон сам да верујем да је и сам Вук био убеђен да поступа на тај начин. Међутим, Вук песме, у оквиру појединих књига бечкога издања, није груписао у специфичне скупине везане за одређени историјски догађај, или за одређену епску личност. Довољно је погледати, на пример, само прву књигу епских песама, односно другу књигу бечкога издања па да ова констатација буде потпуно очигледна и несумњива. Вук *јесте* интуитивно наслућивао (и осећао) да се његове три велике скупине песама међусобно разликују и у још по нечему, а не само у именима јунака и старијим догађаја које опевају. Да га је здравље послужило, извесно је да би он у некоме наредном издању и епске песме разделио даље како је то учинио са лирским. Мислим да је такође несумњиво да би том приликом проговорио много шта о особеној структури различитих скупина народних песама, о особеној поетици.

Изучавање слојевитости епских песама и епских јуначких песама, разматрање и утврђивање њихове особене поетике свакојакo није тема овога текста. Међутим, некоје претходно изречене напомене биле су неопходне. Њихов је смисао да упозоре да све песме у којима се помињу имена познатих хајдука, у којима се номинује хајдучка чета, хајдучки харамбаша итд.

— не морају бити хајдучке народне песме, не морају припадати особеној скупуни тзв. „дјесаме јуначких средњијех времена“. Затим, мора се имати у виду да хајдучија и на Балкану уопште, и у нас посебно, има дугу традицију. Епска јуначка песма је прати већ од XV века надаље. Узроци одласка у хајдуке нису исти ни у различитим временима, нити у истим. Општи епски дух није једнак у XV веку, у XVI, у XVII, и XVIII ... Начин организовања, а тиме и понашања хајдука, није исти у свим крајевима. Оно што се често назива класичним хајдуковањем подразумева одлазак у хајдучку чету о Бурђеву-дне, хајдуковање, напуштање чете о Митрову-дне, презимљавање код јатака или блиских рођака. Међутим, у Црној Гори хајдуковање подразумева окупљање чете *по потреби* и њено распуштање када одређена потреба прође. Класична хајдучка чета подразумева стални састав, чета у Црној Гори то никако не подразумева. Ускоци су несумњиво у одређеноме смислу хајдуци, само што они не воде герилску, партизанску борбу на сопственој територији, на матичном подручју, већ „диверзантски“ ускачу у област непријатеља и након планираних акција враћају се.

И сама етимологија речи *хајдук* упозорава на крајњу сложеност читавог проблема. По Петру Скоку, реч *хајдук* је „балкански турцизам мађарског подријетла“, а „првобитно је значење мађарске ријечи — плаћени војник на турској граници против Турака“. Сигурно је да је реч *хајдук* дуго времена и значила управо оно што је етимолошки и била — дакле *граничара*. Временом се основно значење делимично проширило, па се хајдуком називао и герилски борац против турског зулума, а делимично је добило и друго значење. Народ у одређеним областима, који је у метежима пограничним највише страдавао, свакако је на основу свог мучног и личног искуства у хајдучима често препознавао обичне разбојнике, силедије, сецикесе, пљачкаше и отимаче.

Народна песма је на свој особен начин све запамтила. Међутим, не подједнако. Песме о хајдучима — борцима против зулума, борцима за социјалну правду, за националну и верску слободу биле су значајне ширем кругу слушалаца. Певачи и казивачи су их више неговали, памтили, учили. Песме о хајдучима који су се тукли искључиво због личних интереса, који су доносили невоље подједнако и своме и туђину — могле су да се стварају, негују искључиво у оквирима одређене хајдучке чете и оних који су од таквога хајдуковања имали непосредне користи. Крах чете је истовремено и крај епскога певања о њеном постојању.

* Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva (A—J), Zagreb 1971, s. v. *hajduk*.

Песме о хајдуцима трају у нас од XV века (заправо већ од краја XIV века, од турскога продора). Некоје од њих настају у временима које бисмо назвали „старим“, друге, бројне, у временима „средњим“, а подоста их припада и „новијим временима војевања за слободу“. Из те чињенице произлазило би да се песме које помињу хајдуке, опевају догађаје из хајдучког живота, међусобно разликују у смислу особене поетике. Тако суштински и јесте.

Н. Л. Ручкина је у врло занимљивом чланку о генетичким везама акритскога епа и клефтских песама⁷ указивала на подударност у стилскоме исказу између песама старог акритскога епа и новијих песама о грчким хајдуцима, клефтима. Указивала је и на заједничка „типична места“ итд. Тиме је несумњиво показала да је стара епска песма утицала на обликовање новијих песама, а осим тога и да традиција (а она се исказује у „типичним местима“) траје, негује се, тешко мења, а још ређе потпуно напушта. Утврдила је и да се неки односи мењају у клефтским песмама. Пре свега, мислим да је одлично уочила промену улоге природе и пејзажа. У акритским песмама природа и пејзаж практично немају значаја, у клефтским песмама природа је или савезник, или противник. Помаже или одмаже клефту у борби да преживи, у борби да победи.

Аналитички поступак Ручкине може се применити и у случају наших тзв. хајдучких песама. Мислим на принцип поступка, јер разлике између наше старије епике и акритскога епског круга и између наших хајдучких и клефтских песама⁸ јесу тако велике да би преузимање шаблона, којим ради Ручкина, довело до правог и, вероватно, потпуног хаоса.

Ако се посматра однос према народној песми у нас — уочиће се да су народне епске песме од стране и певача, односно казивача, и од стране самих слушалаца дељене на две велике групе. У једној су биле оне епске песме, посебно оне спске јуначке песме које су чврсто чувале „народну историју“, све оно што је вредно помена и памћења, све оно што се утрађује у традицију, све оно од чега треба, као од полазишта свога, кренути даље.⁹ Догађаји опевани у тим песмама су значајни, судбоносни за „народну историју“ (косовски бој, на пример). Јунаци опевани у тим песмама јесу узорити борци, угледни носиоци оних одлика које народ сматра врлинама. Њихово пона-

⁷ *Генетические связи акритского эпоса и клефтских песен*, Славянский и балканский фольклор. Обряд текст, Москва 1981, 189—223.

⁸ Вид. Мнудраг Стојановић, *Хајдуци и клефти у народном песништву*, Посебна издања Балканолошког института, књ. 18, Београд 1984.

⁹ Вид. Н. Љубинковић, *Народне песме дугог стиха* (III). Одељак: *Народне песме дугог стиха и историја*, Књижевна историја, књ. 19, Београд 1973, 453—458.

шање у свакој прилици јесте пример и за углед и за опонашање. Јунак у таквим песмама сукобљава се, по правилу, са себи достојним противницима. Величина, снага, одважност епскога противника — подиже углед епскоме јунаку (*Марко Краљевић и Муса Кесеџија*, на пример). Победа над мање врсним (али зато на свој начин опасним, или бар по поступцима карактеристичним) епским противником има за сврху успостављање исцрпне јунакове епске биографије (*Марко Краљевић и Филип Маџарин*, *Марко Краљевић и Бемо Брђанин*). Природна сценографија се у песмама тога типа само назначује, јер је мање важна, чак и неважна у односу на опевани догађај или опеваног јунака. Те песме, памћења достојне, заступају и пропагирају особену етику: борбе до краја, остајања на бојном пољу до сопствене смрти.

Песме о хајдучима, или тзв. хајдучке песме показују другачије одлике. Пре свега, из њиховог круга треба издвојити оне које номинују одређене познате хајдуке, али при том опевају тзв. интернационалне мотиве (*Ропство Јанковић Стојана*, *Невјера љубе Грујичине*, на пример). Затим, мислим да треба означити песме које припадају старијем слоју тзв. хајдучких песама, односно песме које су се у поступку преношења смешале и готово стопиле с песмама старијег слоја и у тренутку бележења показују све особине старијег начина епског уобличавања. У томе смислу поменуо бих песме *Женидба Душанова*, *Марко Краљевић и Мина од Костура*. У првој песми епски јунак Милош Војновић јесте јунак, носи се и понаша као хајдук. Поводом друге песме упозорио бих да познатој Вуковој песми (десетерачкој) о Марку и Мини претходи песма под бр. 66 — *Два калуђера у Милутиновићевој лајпцишкој Пјеванији*. У тој песми двојица хајдука, преобучени у калуђере, свете свога друга кога је јатак на превару, током зимовања, убио. Разлог што сматрам да јесте у питању тзв. хајдучка песма лежи и у следећим одликама које мислим да показују тзв. хајдучке песме:

1. Епски јунак у хајдучкој чети стапа се с њом, постаје њен неразлучиви део. Епски јунак се истиче у оквиру чете, али само у оквиру чете.
2. Епски противник, односно епски противници епских јунака, тзв. хајдучких песама не морају бити, а по правилу и нису — изузетни.
3. Значај хајдучке акције, величина успеха чете зависна је од обима пљачке, од величине задобијеног плена (одсечене главе непријатеља тек су у другом плану).
4. Природа у тзв. хајдучким песмама има активнију улогу и доживљенија је. Осећа се да хајдук живи у природи и с њом. У њој тражи и уточиште и бусију и место за заслужен одмор и провод. Неодређена *гора* из песама

старијега слоја постаје конкретна скупина дрвета која пружају некад заклон, некад хлад, али увек имају „душу“. Исти је однос и према камену и према води.

5. Тзв. хајдучке песме заступају јуначки морал који дозвољава и повлачење, па и бежање, али уз жељу да се започета борба касније настави у повољнијим условима.
6. Догађај који опева тзв. хајдучка песма није ни по чем изузетан, посебне пажње вредан. Чини се да су ове песме имале у новијим, нашем добу ближим временима, улогу новинских вести. Саопштавале су где је акција извршена, успех акције, задобијени плен.
7. Тзв. хајдучка песма неговала је (у скромном броју) и песме које су илустровале кодекс хајдучкога понашања (положај харамбаше у чети, одговорност хајдука-појединца према чети, неопходност поштовања институције јатака, истрајање приликом мучења и сл.).

Ове одлике (а мислим да то јесу одлике) тзв. хајдучких народних песама сматрам првенствено радним, оперативним. Циљ овога текста и није да утврди поетику у тзв. хајдучких народних песама, већ само да укаже на многобројне проблеме који захтевају одговор пре него што се утврђивању поетике уопште приступи.¹⁰

¹⁰ Подвучимо на крају да је значајан посао у томе смислу обавила Радмила Пешић у студији *Старији слој песама о ускоцима*, *Анали Филолошког факултета*, св. 7, Београд 1967, 49—65, као и Салко Назечић у књизи: *Iz naše narodne epike. I dio. Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma (prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike)*, Сарајево 1959.

Nenad Ljubinković

**DIFFERENTES ET INFLUENCES DE LA POÉTIQUE SPÉCIFIQUE
LES CHANSONS POPULAIRES DITES DES HAÏDOUKS**

Résumé

Le mot haïdouk désignait à l'origine un frontalier en poste face à la frontière de l'Empire ottoman. Par la suite ce mot, c'est à dire l'idée qui lui est attachée, a pris une signification plus large et quelque peu différente. Il désignait alors aussi bien l'homme qui combat contre les Turcs que le brigand, le voleur. Ce sont ces deux conceptions du *haïdouk* que l'on trouve présentes dans les chansons populaires.

Les chansons sur les haïdouks commencent avec le début de la lutte contre les Turcs, vers la fin du XIVème et le début du XVème siècle, et es perpétuent à travers le XVIème, XVIIème XVIIIème et les premières décennie du XIXème siècle. En comparant les chansons datant d'époques différentes on constate un certain nombre de variation dans les modes employés pour la mise en forme épique.

Une esquisse affirmée des traits grâce à laquelle les chansons dites de haïdouks diffèrent par rapport aux chansons de l'ancienne couche épique.

старијега слоја постаје конкретна скупина дрвета која пружају некад заклон, некад хлад, али увек имају „душу“. Исти је однос и према камену и према води.

5. Тзв. хајдучке песме заступају јуначки морал који дозвољава и повлачење, па и бежање, али уз жељу да се започета борба касније настави у повољнијим условима.
6. Догађај који опева тзв. хајдучка песма није ни по чем изузетан, посебне пажње вредан. Чини се да су ове песме имале у новијим, нашем добу ближим временима, улогу новинских вести. Саопштавале су где је акција извршена, успех акције, задобијени плен.
7. Тзв. хајдучка песма неговала је (у скромном броју) и песме које су илустровале кодекс хајдучкога понашања (положај харамбаше у чети, одговорност хајдука-појединца према чети, неопходност поштовања институције јатака, истрајање приликом мучења и сл.).

Ове одлике (а мислим да то јесу одлике) тзв. хајдучких народних песама сматрам првенствено радним, оперативним. Циљ овога текста и није да утврди поетику у тзв. хајдучких народних песама, већ само да укаже на многобројне проблеме који захтевају одговор пре него што се утврђивању поетике уопште приступи.¹⁰

¹⁰ Подвучимо на крају да је значајан посао у томе смислу от Радмила Пешић у студији *Старији слој песама о ускоцима*, Антропошког факултета, св. 7, Београд 1967, 49—65, као и Салко Немањин књизи: *Iz naše narodne epike. I dio. Hajdučke borbe oko Ploče*, *naša narodna pjesma (prilog proučavanju postanka i razvoja narodne epike)*, Сарајево 1959.

Владимир ЦВЕТАНОВИЋ

НЕКИ ЕЛЕМЕНТИ МИТСКОГ У ЛИКУ СТАРИНЕ НОВАКА КОД СРБА

Основна особеност хајдучког циклуса је да своје полазиште и исходиште црпи из познатог народног самопотврђивања, његове животне потребе и права да брани и одбрани свој национални идентитет. Народ је скоро увек, као по правилу, китио, својом имагинацијом ушлепшавао и допуњавао слику хајдучког јунаштва. Отуда, када се пажљиво анализује циклус о хајдуцима, јасно се може закључити да, и поред историјски могућних ситуација из њиховог живота и сталне и беспощедне борбе са Турцима, има и примера да се истичу и неке од особина које нису реално, ни објективно могуће.

За обичног човека, а посебно народног певача, у времену турског ропства природно је што јунак (савременик и човек из најширих народних слојева), хајдук поготову, поседује изузетну способност, јер је само тако могуће бити победник над силом, над многоструко бројнијим и јачим непријатељем. Маштарски је изаткана слика о хајдуцима као о људима који у многу чему не само да прерастају обичног човека него све више представљају оно што је немогуће, недостижно, скоро потпуно нестварно.

Од свих ликова хајдука, лик Старине Новака се у српској епизи посебно издваја. Он је као хајдук најцеловитије истакнут и песнички осмишљен. Сјединио је истовремено и многе врлине, али и мане: храбар је, самосвестан, стамен, одважан, непоколебљив, способен „стићи и утећи и на страшном мјесту постајати”, али и прзница, сналажљив, гневан, па и насртљив. Да би народни певач могао да оствари овако сложени и доста противуречно конципирани приступ у грађењу овог лика, морао је да до краја изоштри своју машту и скоро несвесно нека разре-

шења потражи у митском. Посебност песничког исказивања наметнула је сложеност књижевне грађе али и жеља народног певача да се идентификује у необичном митском свету. То трагање за *праизвором*, то често посезање за елементима митског уочава се само пажљивим прочитавањем српске народне песме о Старини Новаку.

Ми смо се одлучили да укажемо на неке елементе митског у лику Старине Новака код Срба и да том приликом истражимо како је народни певач градио овај лик, који је и историјска личност.¹

*
* *
*

Старина Новак је типичан пример историјске личности из релативно новије историје и редак пример из хајдучког циклуса кога народни певач често прекрива митским плаштом. Чини то у реалним историјским околностима, када је епски јунак, како тачно примећује Радован Самарџић, приморан „да се одметне у борбу, потраживши ради ње простор још пуст, или земљиште другог господара, и да се тамо искључи од друштва и одвоји од средине, од њених закона и реда”.² Полазиште је, значи реалност, стварни живот и мукотрина борба. Али, народни певач вешто преплиће реално и нереално и често потапа у митску маглу овог хајдука, тако да се у песмама и не примећују шавови којима је спојено митско и стварно. То стварно понекад се скоро до ситница подудара с историјским документима,³ док се митско појављује изузетном исконском свежином.

Оваквим поступком народни геније је, сетимо се, насликао још популарније личности нашег народног предања, историјског Марка Краљевића и митског Љутицу Богдана. Њима, као и Старини Новаку, народна машта је дала по нешто од особина пеганског врховног бога *Дабога* (*Дајбога*), који се за Србе током тамо скривених векова јавља „творцем и родоначелником целог живота, који је, тим самим што је створио један народ, дужан да га материјално и морално подиже”.⁴ Има ту доста и наслеђених својстава и словенског врховног бога *Световида*⁵ чије је трагове у нашем народном предању уочио Натко Нодило и на основу њих реконструисао слику тог бога ратника и заштитника, онако како су је замишљали наши преци.⁶

¹ Миодраг Стојановић, *Хајдуци и клефти у народном песништву*, Београд 1984. — Харамбаша Новак Дебелић — народна персонификација византијског стратега, 146—158.

² Радован Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад 1978, 10.

³ Исто, 12.

⁴ Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1970, 275.

⁵ Луј Леже, *Словенска митологија*, Београд 1984, 73—74.

⁶ Натко Нодило, *Стара вјера Срба и Хрвата*, Сплит 1981, 43.

За врховног бога у претхришћанским временима било је везано доста снажно народно предање; „о Дабогу постојали су, за време паганизма, и божански митови; он је био главна личност у читавим циклусима народних епских песама”.⁷ У тим песмама он је „задржао функцију бога спасиоца”, а један део тих прастарих божјих функција, сачуваних до петнаестог века, приписан је затим Старици Новаку.

Да је Старица Новак преузео део функција *старинског бога* најбоље потврђује апелатив *старина* који се јавља уз његово име. Додајмо да се, поред тога, уместо старина понекад употребљава турцизам *баба* (Баба Новак) са истим значењем. Оно старина уз Новаково име није само одредница за човека у поодмаклим годинама, него представља митског многобожачког претка, родоначелника који непрестано штити своје потомке.⁸ То да се Дабог јавља и у лику старца, Новака није усамљен пример. Тога у нашој народној традицији има доста. Као неутледан старац и просјак јавља се и Свети Сава који је у нашем народном предању често заузимао место Дабога и преузео већину његових функција. Та појава прерушавања, теофанија, настаје када се „божанство или демон јавља обично као незнатан и неутледан човек, најчешће као путник или просјак”.¹⁰ Тако прерушено божанство ставља на пробу људску доброту и милосрђе.¹¹

Најтипичнији пример прерушеног божанства у нас представља Јован Косовац који јаше Косовом на некаквој кљусини што се једва вуче, а он сам је оронуо старац кога су седе „попануле власи, ветар дува па му браду љуља, нема у глави бавољега зуба”.¹² Тако замаскиран, како је приметио Јован Цвијић, он је „витез Божје правде, који се често прерушава и допушта лакоумним и силним људима да чине зло, да би их затим казнио”.¹³ Сличну снагу у реалнијим околностима, када на највећим мукама не пушта глас од себе, исказао је и Стари Вујадин.¹⁴ Тако прерушено божанство показује и натприродну снагу када ступи у дејство. Својом божанском снагом, неутледни путник, Свети Сава кажњава сељане једног села на Дурмитору, који га

⁷ Веселин Чајкановић, *нав. дело*, 449.

⁸ Исто, 439.

⁹ III. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 250.

¹⁰ Веселин Чајкановић, *нав. дело*, 141.

¹¹ Владимир Ђоровић, *Свети Сава у народном предању*, Београд 1927, стр. XVIII—XIX.

¹² Митар С. Влаховић, *Косовац Јован*, Гласник Етнографског музеја, Београд 1954, књига XVII, 114, 115.

¹³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, књига II, 378.

¹⁴ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књига III, (*Стари Вујадин*), Београд 1969, 254—255.

прогласише крадљивцем тако што на том месту створи Црно језеро.¹⁵ Сличну митску снагу и моћ показује и неутледни старац Јован Косовац који улива страх у кости Дијетету Секули и на крају му прашта живот.¹⁶

И Старина Новак има натприродну снагу, која се исказује у силини његовог гласа:

„Ал' повика Старина Новаче:
како викну ка да ала рикну,
све са земље трава полијеђе,
а са горе лишће опадаше.”¹⁷

Ништа мање Новак није страпан кад убија и по шездесет Турака одједном.¹⁸

Ту своју митску снагу Старина Новак користи за митску суровост, када немилице убија Турке, или када затиче на спавању рањеног противника Грчића Манојла.¹⁹ Суровост се осећа и у његовој околини на примеру неверне љубе Грујичине, чија неверност сурово бива кажњена: живу је спаљују, а у једној варијанти исте песме Грујица јој запали косу на врх главе, а тај пламен му је светлео док је пио ладно вино.²⁰ Ове особине које се приписују Новаку и Грујици, његовом сину, биће разумљивије ако се зна да је такав гнев и суровост „једна од основних карактерних особина примитивних паганских богова: они су често немилостиви, нервозни и увредљиви”.²¹

Митску димензију Старине Новака, хајдука и хајдучког старешине потврђује и чињеница да се он не јавља сам, него са своја два сина (Грујица и Татомир), са којима се и жртвује и чини јунаштва. Само у једној варијанти песме *Женидба дели-Татомира* помињу се његова три сина:

„Фала богу, фала јединоме,
вино пије Старина Новаче,
а сас своја сва три мила сина.”²²

¹⁵ Босанска вила, 1890, бр. 10, стр. 154.

¹⁶ Митар С. Влаховић, *нав. дело*, 114—116.

¹⁷ Народна књижевност Срба на Косову — Јуначке песме, књига IV, приредио Владимир Бован, Приштина 1980 (*Старина Новак и Усо Арапин*), 211—213.

¹⁸ Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића, књига III, Београд 1974, 6.

¹⁹ Јуначке народне пјесме из Босне и Херцеговине, сакупио фра Маријан Шућић, Сарајево 1925, 231.

²⁰ Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића, 12.

²¹ Веселин Чајкановић, *нав. дело*, 311.

²² Народна књижевност Срба на Косову — Јуначке песме, 214—218.

Међутим, са своја два сина јавља се и старац Вујадин, а у косовском циклусу јављају се као три добра јунака који се жртвују: једном су то Бановић Страхиња, Срба Злопоглеба и Бошко Југовић, а у другом случају Милош Обилић са два своја друга Тошвицом Миланом и Косанчић Иваном. Ово тројство није нимало случајно и на његове трагове у старој митологији указује и Натко Нодио, где се јавља бог Вид са два своја сина, прва два сунчана месеца у години.²³

Старина Новак је један од ретких, ако не и једини лик из хајдучког циклуса који се жени вилом, коме вила раба сина. Додуше, Новак је у б'јелом двору, сестру удаје, сина Грујицу жени и 'дворе је оградио', па тада његова љуба казује сестри Новаковој:

„Кад ме Новак ухитио б'јелу вилу на Дунају
он је мене уграбио брза крила и оглавља”²⁴

а кад је добила крила, одлетела је у ведро небо и утекла. Он има и вилу посестриму:

„Бре колико Новак подвикује,
Све са горе лишће опадаше,
А са земље трава полијеће;
Он дозивље посестриму вилу.”²⁵

Све то говори о митској димензији овог историјског народног јунака, јер „нема никакве сумње да виле спадају међу најпознатија и најпопуларнија бића српских предања”.²⁶ Вилама се жене и још неки јунаци епских песама у нас: Краљ Вукашин, Марко Краљевић, Љутица Богдан, Сибињанин Јанко, Петар Латинин, Хасан-ага, Јован Попов, Међировић Јосо,²⁷ а сам тај чин сврстава их у ред јунака с митским предзнаком.

Захваљујући мотиву женидбе вилом која је опевана у познатој бугарштини *Како је Новаку утекла вила његова љубовца*,²⁸ Старина Новак је једини хајдук који се јавља у старијем слоју епске поезије, испеваном у шеснаестерцу. Као и већина јунака у сличној прилици и Новак налази вилу на купању, док је она била без „крила и оглавља”; отевши јој крила, претвара је у

²³ Натко Нодио, *нав. дело*, 259.

²⁴ *Бугаршнице*, избор др Н. Килибарда, Београд 1979, 101.

²⁵ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књига III, Београд (*Женидба Грујице Новаковића*), 1969, 31.

²⁶ Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд 1981, 39—40.

²⁷ Тихомир Р. Борђевић, *Вештица и вила у нашем народном предању*, Српски етнографски зборник, Београд 1953, 78.

²⁸ *Бугаршнице*, избор др Новак Килибарда, Београд 1979, 101—102.

обичну девојку и узима за жену.²⁹ Али чим вила на превару дође до својих крила и окриља, она оставља Новака и кад је од дозива натраг, одговара му:

„Не бих ти се повратила за моје за прне очи;
ја ти већем не хајем за моје л'јепе перивоје,
А Грујицу сина мога често ћу га походити;
Кад га будем походит, ти ме нећеш ни видети.”³⁰

Вила Новаку раба сина Грујицу који се сврстава у ред оних јунака чија је природна снага изазвана чином рабања. Вила је, подсетимо се, родила и родоначелника Смиљанића, Марка Краљевића и брата му Андријаша, Змај-Отњеног Вука, Милоша Кобилића.³¹ Али ни Грујица, ни остали јунаци које је родила вила, бесмртно митско биће, не постижу бесмртност и остају, према нашој традицији, смртни људи.³²

У *Писми о Дебелић Новаку* из збирке Фра Маријана Шуњића, Новак има посестриму вилу која му притиче у помоћ у одлучујућим тренуцима борбе с Грчићем Манојлом, који је био надјачао хајдучког харамбашу. У одсудним тренуцима Новак призива посестриму која одмах стиже из облака и буздованом раставља од седла Грчића Манојла.³³

И у већ поменутој песми *Женидба дели-Татомира*³⁴ вила посестрима помаже Старици Новаку (Старом Новачини), али је крај ове песме, уз истакнути мотив непрепознавања, потпуно неочекиван.

Управо због превладавања профаног над митским, ова пе-ома јасно одређује поетику народног певача: на плану естериоризације (и на плану сукоба главног јунака са спољним светом, силама зла у спољном свету) преовлађује начело митског — на плану интериоризације (на плану сукоба главног јунака са самим собом) преовлађује начело профаног, односно егзистенцијалног, емотивног, родбинског, то јест људског, обичног. Овакво одређење поетике народни певач је испуштовао и у песми *Женидба дели-Татомира* и такво одређење поетике наметнуло је и неочекиван крај. Наиме, љути непријатељ Грче Терзибаша у ствари јесте четврти Новаков син, који је још као „мали загубљен”. Пошто Новак не може да помогне синовима, он се убија:

²⁹ Исто, 101—102.

³⁰ Исто, 102.

³¹ Тихомир Р. Борчевић, *нав. дело*, 80—81.

³² Слободан Зечевић, *нав. дело*, 41, 42.

³³ Народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине, сакупио фра Маријан Шуњић, Сарајево 1925, 230.

³⁴ Народна књижевност Срба на Косову — Јуначке песме, 214.

„Тада маши Стари Новачина,
 маши, каже, своју стару сабљу
 те убоде своје живо срце:
 „Да се знаде како сви јунаци,
 стари отац сас четири сина,
 међу собом, каже, погинусмо,
 а за једну, је ли, женску главу.”³⁵

У свести народног певача очито доминира становиште по коме овај хајдук ипак јесте човек од крви и меса, па је зато и крај тако дубоко људски трагичан: отац у великом болу одузима себи живот. Међусобно преплитање митског (појава и помоћ посестриме виле) и реалног (Старина Новак се убија, јер не може да оживи своје синове, а виле посестриме као свемогућег и натприродног арбитра нема управо по принципу да се митско повлачи пред искључиво људским, емоционалним) указује да је овај хајдук и историјска личност, па је све ово пружило могућност народном уметнику да и на овакав начин разрешава неке проблеме. Очито је, дакле, да народни певач више полаже на принцип историчности него на принцип митологизације својих ликова. Митско је, отуда, само сегмент наследног — осећање за паганску традицију, прошлост — а не преовлађујући сегмент поетике српског народног певача. Оно је, чини се, имало функцију родољубивог, функцију спепостојећег, свудапостојећег и свудаприсутног чиме је народна песма подједнако пленила и задобијала пажњу оних којима је била намењена.

До које је мере Старина Новак „зашао у свако доба народног живота” показале и многи топоними не само на планини Романији него готово на целом простору на коме живе Срби, који говоре о тобожњем Новаковом присуству, о томе да је он овде хајдуковао заједно са синовима. Такве трагове налазимо на Морави, у Качанику, на Старој планини, у дубровачком селу Чепикућама где је постојало Новаково гробље.³⁶

Народна машта је у великој мери осећала Новаково присуство на сваком простору и с убедљивошћу је примала такве чињенице. То најбоље потврђује и предање о пећини *Новакуши*, недалеко од Невесиња (крај пута према Мостару, на планини Бишани, близу Палева дола), које је прибележио Лука Грбић-Бјелокосић. У пећини сељаци показују где је било огњиште, а где лежај на коме се одмарао Старина Новак који је овамо дошао после једног сукоба са Березлез Алијом, који га је протерао с Романије. Пред пећином је била велика јела на коју се Грујица пењао осматрајући друмове, а мало даље литица на ко-

³⁵ Исто, 218.

³⁶ Босанска вила, 1898, бр. 12, стр. 187.

јој би Новак седео; ту је и удубљење у камену у које су путници убацивали новац, *наместитину* за Новака.³⁷

Наведени примери и чињенице најбоље илуструју до које је мере Старина Новак, хајдук и хајдучки арамбаша, у народном предању искочио из реалних историјских оквира и заронио у мит. Постао је, што се ретко дешава једном хајдуку, заштитник целог народа и његов колективни идол. Веће митске трагове у облику топонима везаних за њихова имена оставили су једино Марко Краљевић и Свети Сава. Нема места где живи наш народ, а да нека стена или клисура нису везане за Марково име. Многа узвишћења добила су име по Светом Сави.³⁸ Иза њих двојице, по свом митском присуству, у српском народу је Старина Новак.

Када се томе дода и жеља и потреба народног певача за личном и колективном идентификацијом, као и напор да се овај лик уметнички што рељефније дочара и истакне, онда је присуство елемената митског као компоненте колективног народног сећања једно од правих песничких решења. То је и једна од темељних карика у вајању сложене структуре епског лика Старине Новака, која уметнички исказује и оснажује овог јунака, а не прости песнички украс, декор у тој сложеној мозаичкој структури. Све то даје нову димензију и ономе што је реално у епским песмама о овом хајдуку. Народни певач лику Старине Новака обезбеђује на тај начин и значајну флуидност и понекада вишеслојност. Тек када су се, на уметничком плану, сјединили ови захтеви, лик Старине Новака добио је завидан уметнички ниво и песничку ознаку. У томе елементи митског имају и своје посебно место и незаменљиву функцију.

³⁷ Исто, 187.

³⁸ Владимир Ђоровић, *нав. дело*, стр. XIV, XV.

Vladimir Cvetanović

CERTAINS ELEMENTS MYTHIQUES DANS LE PERSONNAGE
DE STARINA NOVAK CHEZ LES SERBES

Résumé

Starina Novak est un exemple typique du personnage historique aux origines relativement récentes tout en constituant, chose rare dans le cycle haïdoucque, un personnage que le poète populaire recouvre souvent d'un voile mythique. Simultanément et adroitement il mêle le réel et l'iréel, placant même souvent ce haïdouk dans un brouillard mythique, de telle sorte qu'on ne peut plus apercevoir dans les poèmes les sutures qui relient le mythique et le réel.

Ce qui prouve le mieux que Starina Novak a pris une partie des attributions de l'antique dieu Dâbog, c'est le qualificatif *starina*,¹ qui apparaît devant son nom. Précisons que celui-ci est parfois remplacé par le turcisme *baba* (Baba Novak), ayant le même sens.

Starina Novak possède une force surnaturelle qui s'exprime par la violence de sa voix et par sa brutalité mythique lorsqu'il tue impitoyablement les Turcs, ou lorsqu'il surprend son adversaire Grčić Manojlo blessé et endormi. La dimension mythique de cela est confirmée par le fait qu'il n'apparaît pas seul, mais avec ses deux fils. Il est un des rares, sinon le seul personnage du cycle haïdoucque, qui épouse une fée, qui ait un fils d'elle, et qui apparaisse ainsi dans la couche plus ancienne de la poésie épique chantée en vers de seize syllabes (Comment la fée son amante a échappé à Novak).

Cependant, le poète populaire attache plus d'importance à l'aspect historique qu'à l'aspect mythique de ce personnage. Le mythique n'est qu'un élément hérité, issu du sentiment de la tradition païenne, du passé, et non l'élément dominant de la poétique du poète populaire serbe. Pourtant, jusqu'à quel point Novak «est entré dans toutes les époques de la vie du peuple slave», cela nous est montré par les nombreux toponymes, se rattachant non seulement à la montagne Romanija, mais aussi à tout l'espace où vivent les Serbes. Novak est devenu, ce qui arrive rarement à un haïdouk, le protecteur de tout le peuple et son idole collectif.

Ce n'est que lorsque les éléments du réel (historique) et du mythique se sont unis en tant que composants de la mémoire du peuple, sur le plan artistique, que le personnage de Starina Novak a atteint un niveau artistique supérieur ainsi qu'un caractère expressément poétique.

¹ Старина — vieillard honorable.

Љубинко РАДЕНКОВИЋ

МИТСКИ АТРИБУТИ СТАРИНЕ НОВАКА У ЕПСКОЈ ПОЕЗИЈИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА И РУМУНА

Уводна разматрања

1. У овом раду учињен је покушај реконструкције неких митолошких представа које се везују за епски лик Старине Новака у народној поезији јужних Словена и Румуна. Оба овде употребљена кључна појма „митолошка представа” и „епски лик Старине Новака” у научној литератури нису довољно објашњени. Да се не би говорило о мало познатом епском јунаку Новаку језиком још веће непознанице — митологијом, потребно је ова питања у што већој мери конкретизовати. То подразумева израду *типологије* епских садржаја у којима је Старина Новак један од носилаца радње, односно издвајање и груписање заједничких мотива који граде ове песме, констатовање других епских ликова и места где се радње одвијају. Након тога може се говорити о *атрибутима* епских јунака и о могућности њиховог везивања за неке митолошко-религијске садржаје. Зато је први део овог рада посвећен типолошкој анализи, која је, због великог броја разматраних песама, најсажетије изложена.

2. У раду се полази од захтева да је за типолошку анализу потребно узети у обзир круг епских песама како о Новаку, тако и о Новаковићима, јер управо могућност да цела породица (углавном њени мушки чланови) добија одребене епске улоге, помогла је да ове песме пренесу древне митолошке садржаје, у чијој основи је била таква схема носилаца радње. Поменута могућност довела је до стварања широког круга песама у којима главну улогу остварују *отац* и *његови синови* (најчешће један син). Те песме се везују за Новака и његове синове, а некад се

исти садржаји преносе и на Марка Краљевића, који може бити у улози и оца и сина, али и на неке друге јунаке.

3. Свакој песми из поменутог круга придат је исти значај, независно од тога да ли потиче из старијих или новијих извора и какав је њен уметнички домет. Поређењем са другим варијантним облицима уочава се њена вредност у изражавању одређених идеја и представа.

4. До сада постоји више покушаја да се садржаји епских песама о Новаковићима вежу за одређено историјско време и одређена историјска лица. У којој мери ове песме пружају ту могућност видеће се приликом свођења резултата типолошке анализе њихових садржаја. Од методолошког је значаја поменути мишљење Владимира Пропа како се стварна лица одражавају у фолклорна дела: „У оним случајевима када у епску песму улазе историјска имена, њихови носиоци се потчињавају законима епске поезије и постају епски ликови”.¹ Треба такође подсетити на његово упозорење да фолклор не одражава непосредно социјалне или неке друге односе, тј. он није описивање свакодневнице, поготову то не чине фолклорни текстови на ранијим етапама свог развоја. Фолклорне творевине су улазиле у систем религијско-обредне праксе и зато је виђење стварности у њима специфично. Сама функција древних фолклорних текстова није била усмерена да се о стварности да нека информација, већ да се на ту стварност помоћу одређеног текста утиче.

Грађа

Анализа епских песама о Старини Новаку и Новаковићима спроведена је на укупно 195 песама у којима се јављају ови јунаци. Највише их је на српскохрватском језику — 138 примера и оне потичу из разних крајева: Приморје, Војна крајина, Херцеговина, Босна, Црна Гора, Срем, Банат, централна, јужна и источна Србија, Косово и Метохија. Анализа обухвата и 25 македонских примера, 16 бугарских и 13 румунских.

Песме су узете из старијих и новијих штампаних збирки, из периодике, а такође и из архивских извора. Од старијих збирки треба поменути Божишићеву, Симе Милутиновића, Геземаново издање Ерлангенског рукописа, зборник Матије Мажуранића, Вукове збирке, Зборник у част А. Качића-Миошића итд.

Из писаних извора у архивима пронађене су и укључене у анализу 72 песме (Архив САНУ, Етнографска збирка — 48; Архив СР Србије — 19, Рукописна збирка Н. Томазеа — 4, Одбор за народни живот ЈАЗУ — 1). Највише песама о Старини Но-

¹ В. Я. Пропп, *Фольклор и действительность. Избранные статьи*, Москва 1976, 102.

ваку има у Лубурићевој рукописној збирци из Црне Горе и Херцеговине — 19 примера.

Румунски примери коришћени су према преводу В. Гацака на руски језик и Октава Пауна на српскохрватски. Делом је коришћен и зборник епских јуначких песама А. Амзулескуа.

Описак коришћених извора уз навођење наслова песама дат је на крају овог рада. У самом тексту, приликом цитувања на поједине изворе, користе се скраћенице — презиме аутора збирке, његов број у списку извора и број песме у збирци. Позивање на друге податке и мишљења ван списка извора означено је у фуснотама.

Типологија епских садржаја

Све песме о Старини Новаку и Новаковићима могу се сврстати у 6 група, и то: I *Женидбе* (82), II *Утврђивање правила понашања* (57), III *Лични подвиг јунака* (37), IV *Различити садржаји о Старини Новаку* (19), V *Садржаји који нису епски развијени* (6), VI *Новак као споредни лик у песми* (6).

Прве три групе у које улази 176 песама, сачињавају главне тематске кругове и у њима се најјасније огртава улога епског јунака Старине Новака. Та улога детаљније се може пратити у појединачним описима сваке групе у даљем тексту.

I ЖЕНИДБЕ

Ову групу песама чине четири подгрупе: 1) *Женидба са препрекама* (44), 2) *Учешиће јунака у туђој свадби* (20), 3) *Укидање свадбарине* (10), 4) *Продаја јунака као роба жени* (8).

1. ЖЕНИДБА СА ПРЕПРЕКАМА

Највише песама о Новаковићима везан је за мотив женидбе Новаковог сина Грује. Женидбе су увек дате кроз решавање неких препрека. Зависно од врсте препрека, све песме са овим мотивом могу се поделити у неколико тематских кругова: а) сукоб два јунака — просиоца исте девојке; б) сукоб јунака-младожење са девојчиним оцем који му поставља препреке; в) јунак сам или са помоћницима отима девојку, туђу невесту или жену; г) покушај женидбе — непристајање девојке (1), откривање да је девојка непозната сестра јунаку (2).

Прва два наведена тематска круга међусобно раздвајају и две балканске епске зоне. Први тематски круг се везује за црногорско-херцеговачку зону, а други за централно-балканску (приближно по линији Солун, долина Вардара, Мораве, до Баната).

У трећем, пак, кругу, у црногорско-херцеговачкој зони, отмицари девојке или жене по правилу су хајдуци, а у централно-балканској јунаци из редова великаша.

Најчешћи сире у првом кругу (а) је следећи: Старица Новак пије вино са дружином у планини а служи га млади Грујица. Грујица ставља до знања оцу Новаку да би се женио. Новак даје сагласност сину, али му казује да је девојка коју он жели испрошена. Следи договор да Новаковићи отму девојку од младожење када је он буде водио кући. Грујицу *преоблаче* у друго одело и шаљу га да испита снагу (пратњу) супарника. Новаковићи са дружином нападају сватове у планини. Младожења победи Новаковиће (зароби их, рани, посече). У одсутном тренутку Новаку прискаче у помоћ вила-посестрима, која му омогућује да победи противника и отме девојку. Девојком се жени Новаков син (најчешће Грујица). Варијанте овог садржаја дате су у следећим изворима: Караџић 37, бр. 6, 7; Стојадиновић 65, бр. 12; Лубурић 44, IX, 7, 8, X, 191; Шуњић 73, стр. 228; Бован 6, бр. 43; Вукановић 20, бр. 26.

Од 9 варијаната оваквог садржаја у 7 се жени Новаков син Груја (Грујо, Грујица), а у по једном примеру то је његов син Мартолог (Шуњић 73, стр. 228) и син Татомир (Бован 6, бр. 43). Супарник Новаковом сину најчешће је Грчић Манојло (Грк Терзибаша, Грче Терзибаша), у два случаја је Деспот Јован, у једном је Арапин. У варијанти са Косова (Бован 6, бр. 43) додат је мотив „непознати син“ који се иначе јавља у другим песмама о Старици Новаку (Гацак 22, стр. 313—319, Милутиновић 48, бр. 149, Срећковић 62, бр. 267), па је супарник Новаковом сину Татомиру непознати Новаков син Грче Терзибаша, па је исход сукоба трагичан. У једној варијанти међусобно се сукобљавају тројица просилаца: деспот Јован, Бановац Секула и Новаковић Грујо (Вукановић 20, бр. 26). Девојка око које се супарници боре именује се као: кћи краља Пладина, кћи од Будима бана, Максимија — кћи кнеза Требињскога, кћи бугарског краља, кћи ајдука Козрине, Бурђијанка девојка, девојка из града Једрена, кћи латинског бана од Овзика. Древни елеменат који се среће у неким од поменутих варијаната јесте китњасто облачење Грујицино (нпр. код Стојадиновића 65, бр. 12, опис оваквог облачења дат је у одломку који обухвата чак 41 стих). Занимљива је Лубурићева варијанта (XX, 237), где се на страни Новака и српских војвода боре и змајеви. Ова песма иначе има 1250 стихова. У варијанти са Косова (Бован 6, бр. 43), порекло Новаково везује се за „тврди град Качаник“.

У другом тематском кругу песама (б) најчешће се среће следећи садржај: отац девојке коју јунак проси, поставља му тешке задатке, од чијих решења зависи његова сагласност да се његова кћи уда за јунака. Тако нпр. јунак треба са црног или

белог мора да донесе дрво дафиново, тал дуње и златну јабуку а тамо му следи борба са аждајом (ламијом). Јунак успешно решава све препреке и добија девојку за жену. У неким варијантама девојчин отац покушава да постави нове препреке, али та јунак убија и жени се његовом ћерком. Извори: БЈОЕ 15, бр. 359, 361, 362, 363, 366, Верковић 17, бр. 8, Верковић 18, бр. 21, Ватјов 16, бр. 15, Каменковић 35, бр. 26. Девојка коју јунак проси именује се као: Роксана — кћи Филипа Маџарина, кћи Фиље Будинског, Вида Звездалија, Дунавка девојка, кћи Србина краља, кћи краља Матеја, кћи паше из града Каменјика. У једном примеру Груја-младожења означен је као унуче Марка од града Солуна (Верковић 17, бр. 8) а у другом примеру отац Грује је „витец Јанко“. Они просе девојку од механџије Новака (који тражи од Грује да овај попије чабар вина) — Ватјов 16, стр. 15. Посебно треба указати на два митолошка елемента: у једној варијанти из овог тематског круга Грујин коњ лети (Каменковић 35, бр. 26) а у другој, на срцу испрошене девојке лежи емија (Верковић 17, бр. 8).

Близак овом тематском кругу јесте садржај песме о женидби Старине Новака, који по девојку иде у латинску земљу али не води два брата, јер су пијанице. Кад се Новак због тога нађе у невољи, помажу му братићи, који су дошли у свадбу непознани (Костић 40, бр. 169). Ова песма је врло слична познатој Вуковој песми „Женидба Душанова“.

Из тематског круга о отмици девојке (в) издваја се неколико песама у којима се јунак *преоблачи* у женско одело да би извршио отмицу (Гацак 22, стр. 308, Лубурић 44, X, 179, 186, XX, 237). У румунској песми јунак се именује као Јовица, син Новака, а у Лубурићевим песмама је то Грујо. Новаков син краде турску девојку (ћерку турског кадије, Златију — сестру Мује и Алила) а у једном примеру девојку Ружицу. Блиске овом тематском кругу јесу песме у којима се сукобљавају девојчин отац и Грујица. У сукобу учествују мушки чланови обеју породица. Обично кључну улогу у сукобу има Старина Новак, који својим јунаштвом успева да избори девојку за свог сина (Гацак 22, стр. 304, Томазео 66, бр. 53, Јастребов 74, стр. 46, Станишић 64, стр. 38). Код Томазеа Новаковићи се боре за Ајкуну, сестру Арничића Мује, коме помажу гојени Алија и Тала Будалина, а код Станишића, Грујица отимље жену Чевкинића Муја, Анјуму из Удбиња и одводи је у Кунар планину, где је прекрсти у Анђелију. У једној песми Грујица сурово кажњава кнеза Валислава и пашу Сахидију, јер му је паша, по наговору поменутог кнеза, отео жену (Шуњић 73, стр. 209). У македонским песмама јунак Грујица покушава да отме невесту Марку Краљевићу или Србину-јунаку (Верковић 17, бр. 6, Верковић 18, бр. 38, Миладиновиц 46, бр. 122, Попов 55, стр. 247). У једној песми Грујица је име-

нован као син Марка краља, а у другој Марко му је ујак (Верковић). У песми коју је објавио Попов, Грујицу је посекао Марко Краљевић, пошто је овај хтео да му отме жену. Када га је распорио, Грујица је имао 12 срца. У једној македонској песми Стара Дервишина покушава да отме невесту Грујици, али га Грујица победи (Дума 30, бр. 11).

У четири песме о покушају женидбе (г), Грују у три случаја одбија девојка (Божовић 9, бр. 61, Жуњић 32, бр. 15, Лубурић 44, X, 190) а у једном случају му не дозвољава отац, Старина Новак, који га у пневу убија (Вукановић 20, бр. 25). Груја неуспешно проси следеће девојке: Роксанду — кћи Леке Капетана из Призрена, Росанду — ћерку Мркића Османа, кћер краља у Будиму, Златију девојку. У једној песми (Жуњић) Грујица покушава на превару (*преоблачећи се*) да одведе Златију, која је чувана у кавезу, али када она открије превару, пада с коња и убија се. Код Лубурића, у једној песми, кћи будимског краља одбије да се уда за Грују. Он јој из освете, а на превару, одсече руку.

У круг песама о покушају женидбе могу се сврстати и две песме са нешто друкчијим садржајем од горенаведених. У једној песми вила помоћу девојке Мандалине заводи два брата — Грују и Ратомира (можда је то Татомир). Браћа се посвађају око девојке коме ће припасти и, Груја убија брата. Када бива свестан овог чина, он се убија (Томазео 66, бр. 25). Друга песма је изграђена на основу познатог балканског мотива „муж на свадби своје жене“. Груја се враћа кући после девет година provedених у царској војсци и отац Новак, који га не препознаје, саопштава му да се удаје његова снаха, односно Грујичина жена. Груја у току свадбе открива да је он муж жене која се удаје и песма добија срећан завршетак (Данилов 26, стр. 11).

Неколико песама о покушају женидбе везано је са мотивом откривања непознате кћери и спречавање родоскврнављења. Ове песме би могле бити сврстане и у групу *Утврђивање правила понашања*. Своде се на следећи садржај: непозната девојка (царева робинја) бежи у гору и ту је среће Новак и покушава је удати за свога сина. Међутим, у току венчања дешавају се чуда (баџи занеме, венци падају са глава младенаца, јеванђеље се претвори у камен, златне чаше се напуне крвљу и из ведрог неба само над црквом се појави облак) која спрече венчање. Открива се да је девојка кћи Старине Новака и виле из планине (Срећковић 62, бр. 64), или да су је Турци заробили у земљи Дебелевој и да је кћи Дебелић-Новака (Лубурић 44, IX, 49), или да су је Турци заробили и прекрстили у Танкушића Ајку (Шкарић 72, бр. 19). У Вуковој варијанти ове песме, поред Грује, Старина Новак има још и сина Оливера (Караџић 37, бр. 3).

2. УЧЕШЋЕ ЈУНАКА У ТУБОЈ СВАДБИ

Значајан круг песама у којима се појављује Старица Новак, а ребе Грујица, опевају женидбе банова, војвода, краљева. Најчешће се у сватовима Новаку додељује место *старог свата* које обично заузима ујак младожење, тј. човек који није у крвном сродству с младожењом по мушкој линији, односно линији рода. Зато је он погодна личност за посредника (медијатора) у свадби између младожењиног и девојчиног рода. По свој прилици, ову функцију је некад обављао старешина *војничког реда*, који је и обезбеђивао регуларност и сигурност свадбеног обреда. Остаци оваквог стања виде се и у називима појединих лица на свадби, као што су: војвода, барјактар, чауш. Функција остваривања регуларности коју је вршио војнички ред видљива је и у називу *кадија*, који представља други назив за старог свата (прикумак — млади Радивоје, кадија — из горе Новак, чауш — дете Грујица, Геземан 24, бр. 92). Та функција се открива и из садржаја круга песама о женидби великаша а у којима учествују Новаковићи. По правилу, препреке на које наилазе сватови који се враћају са девојком кући проузроковане су *преваром тазбине*, која покушава да уз помоћ *страшног помоћника* (троглавог Арапина, Црног Арапина, хале Арапина, троглавог Берзелез Алије, зверетине, Турчина, преобученог слуге Мијанила) врати девојку за коју је *добијено* благо. У неким песмама отац, ради блага, више пута удаје кћер, а затим растера сватове и врати девојку. Старица Новак обично побеђује опасног противника и сватови срећно доводе девојку. По структури ова подгрупа песама слична је претходној подгрупи — женидби јунака са препреком.

Новак учествује у свадбама следећих великаша: *бана од Јанока* (Краус 42, стр. 297, Лубурић 44, бр. 90, Стојадиновић 65, бр. 5), *бана Будимског* (Јукић 33, бр. 10, Миковић 45, бр. 7), *од Сибиња Јанка* (Грчић 25, бр. 17, Димитријевић 29, бр. 6), *Ива Сењанина* (Врчевић 19, бр. 8), *од Росна Ивана* (Күкић 43, стр. 20), *аге Асанаве* (Карачић 37, бр. 51), *војводе Војна* из града Вучитерна (Геземан 24, бр. 92), *Илије Прекоморца* (Срећковић 62, бр. 280), *Краљевића Марка* (Бркић 13, бр. 14), *од Задарја бана* (Мутић 49, бр. 56), *Милић-барјактара* (Мушицки 50, бр. 56), *цара Костадина* (Цепенков 69, бр. 8), *Реље Шестокрила* (Цепенков 69, бр. 10). Сватови најчешће одлазе по девојку код Латина (латински бан, латински град Коцџија, латински краљ Мијанило), а помиње се још и бугарски кнез Мијанило, од Лезина бан, краљ он Јанока, Лебан град, од Бурђија бан, Загорје, град Пожун, Млещи.

Путеви женидбе, како у овој тако и у претходној подгрупи, показују шта се под *својим светом* подразумевало (и где није била дозвољена женидба) а шта под *туђим светом* (одакле су

се узимале девојке). Када се Новаковићи сукобљавају са Грцима Манојлом око девојке, тај сукоб је истог ранга као сукоб Грујице и Србина јунака, такође око девојке. Оба јунака се схватају да су из истог света. Другим речима, путеви женидбе показују да се *свој свет* може изједначити са *Византијом*, односно *Румелијом*, а туђи свет су друге земље — Латинска, Угарска, Бурђијанска. Када се врши отмица девојке, онда је то најчешће Туркиња, а једном је из Арбанашке земље.

Уз Новака, као свадбари учествују многи епски јунаци: Марко Краљевић, Милош Обилић, Реља од Пазара, ускок Радојица, Земљић Стјепан, Зриновић бан, Мијак хајдук, млади Радивоје, дете Грујица, Топлица Милан, Косанчић Иван, војвода Јанко, Реља Бошњанин, Пивљанин Баја, Мандушић Вук, Јанкула војвода. У једној песми Новак је означен као млади зет Краљевића Марка из „горе црне“ (Јукић 33, бр. 10), а у једној македонској песми, која је варијанта са познатом Вуковом песмом „Женидба Душанова“, Новак је великаш који на свадбу цара Костадина доводи хиљаду сватова (Цепенков 69, бр. 8). Песма о женидби Краљевића Марка (Бркић 13, бр. 14) обилује многим митолошким елементима и има сличне бајке (овде вила зауставља сватове и може да се претвори час у сру, час у утву, час у бабу). И у песми о женидби Милића барјактара јавља се митски противник — то је урок, који умори Милића у планини (Мушицки 50, бр. 56).

Две песме у којима се јавља Старина Новак говоре о *отмици девојке*. У једној Новак *преоблачи* Грујицу у ефенди-муфтију и, овај одводи на превару испрошену кћи Хазун-аге и предаје је другом — бану Задранину, од кога и добија награду (Босанска вила 12, XV, бр. 4, стр. 60). У другој песми, из Македоније, Стари Новак (који се овде појављује у функцији владоца) обећава награду — земље Румелију и Влаину, ономе ко уграби Магду из „долне земље Арбанашке“. Магду доводи Јанкулето, али му је Новак даје за жену без обећане награде (Дука 30, бр. 35).

3. УКИДАЊЕ СВАДБАРИНЕ

У основи ових песама налази се слична о сукобу јунака са необичним противником, туђинцем, који представља опасност за друштвену заједницу јер омета женидбу и удају. У песмама о Новаковићима оваквог противника убија Грујица. Противник је означен као Усо Арапин, Црни Арапин, троглави Арап, Црни Харалин, и он уводи дажбине за женидбу и удају, или, пак, отимље невесте. Дружина *преоблачи* Грујицу у невесту и сви, под видом свадбе, одлазе код Арапина. Грујица на превару успева да погуби Арапина. У једној бугарској песми место Грујице уче-

ствује Момчил јунак, док вести о зулуму Арагина доноси Грујица (БЮЕ 15, бр. 85). Овај сиже се везује и за еписки лик Краљевића Марка (Карацић 36, бр. 68). Варијанте ове песме срећу се од Херцеговине, преко Србије, до Бугарске (Божовић 9, бр. 52, Вукановић 20, бр. 24, Лубурић 44, IX, 62, 63, Мутић 49, бр. 8, Павловић 52, стр. 276—278, Симић 61, Стојадиновић 65, бр. 16).

4. ПРОДАЈА ЈУНАКА КАО РОБА ЖЕНИ

Мотив о договору јунака да један од њих буде продат као роб ради решавања новчаних неприлика среће се у више песама од Приморја, преко Херцеговине, до Србије и румунског дела Баната (Ботишић 8, бр. 107, Димитријевић 29, бр. 7, Карацић 36, бр. 2, Шаулић 71, стр. 357, Божовић 9, бр. 9, Срећковић 61, бр. 261, Бован 6, бр. 44, Гацак 22, стр. 405).

Најчешће је овај садржај везан за хајдуке, где Новак и Радивој продају Грујицу турској удовици. Грујица успева да добије од Туркиње злата, ново одело и коња и да побегне. У варијанти са Косова Грујицу продаје тридесет другара да би платили рачун у крчми (Бован 6, бр. 44), а у румунској варијанти Новак продаје Грују господарици да би решио новчане невоље (Гацак 22, стр. 405). У Ботишићевој збирци Новак продаје Радивоја. Жена која купује „роба” именована је као: Господарица, Туркиња, була удовица, Алај-беговица, Цафербеговица. Јунака продају у Сарајево, Мостар, Удбине, Скопље.

Приликом бекства јунак показује спретност и храброст и посече неогот од својих гонилаца, обично слугу господарице. Занимљива је Вукова варијанта (Карацић 36, бр. 2) у којој се у 29 стихова описује облачење Грујице у раскошно одело које му поклања његова господарица — удовица Цафербеговица. Мотив облачења раскошног одела са златним украсима везује се за групу песама о женидби Грујице. И у тим песмама, као и у песмама „о продаји” после облачења раскошног и блиставог одела, следи решавање препрека, односно сукоб кроз који пролази јунак. Зато се ова подгрупа песама може означити и као „инверзна женидба”. Према једној песми, из такве продаје Радивоја Туркиња удовица родио се јунак Березлез Алија (Милутиновић 48, бр. 149).

II УТВРЂИВАЊЕ ПРАВИЛА ПОНАШАЊА

Друга велика група песама у којима се јавља Старина Новак и Новаковићи односи се на регулисање друштвеног понашања — породичног и војничког (хајдучког). У оквиру ове групе издвајају се четири тематске целине: 1) *Неверна жена и*

њено кажњавање (27), 2) Поштовање старешинства (10), 3) Ослобађање заробљеног (заточеног) члана друштине или пријатеља (14), 4) Побратимство јунака с девојком (6).

1. НЕВЕРНА ЖЕНА И ЊЕНО КАЖЊАВАЊЕ

Са 27 варијаната ове песме ово је најраспрострањенији садржај који се везује за Новака и Новаковиће. Среће се од обала Јадранског мора (Делорко 27, бр. 34, Томазо 66, бр. 72), преко Босне, Херцеговине, Србије (Бован 7, стр. 447, Божовић 9, бр. 1, 27, Божовић 10, бр. 4, Божовић 11, бр. 34, Караџић 36, бр. 7, Караџић 37, бр. 4, 5, 6, Кордунаш 39, бр. 21, Красић 41, бр. 6, Поповић 56, стр. 1, Мутић 49, бр. 1, Шаулић 71, стр. 361), Македоније (Апостоловић 3, бр. 203, Верковић 18, бр. 52, Дума 30, бр. 32, Петровић 54, бр. IV, Цепенков 69, бр. 23) и Бугарске (БЮЕ 15, бр. 507, 508, 509, 513).

У основи ових песама најчешће лежи овакав сиже: јунак (Грујица — 22 пута, Новак — 2 пута, Даничић Буро — једанпут) са женом и нејаким сином чува друмове у клисури или се налази под шатором у планини, или је у својој кули. Њему се придрема и моли жену да буде на стражи док он спава, што му она и обећа. Када јунак заспи, долази његов непријатељ (или га жена позива). Пошто се непријатељ боји јунака и када спава, жена га сама везује и предаје непријатељу а сама пристаје да непријатељу буде жена. Она се одриче и свог нејаког детета, које такође прогони као и мужа. Приликом задржавања на путу (најчешће ради одмора) непријатељ и жена заспу, и дете, на наговор оца, краде нож од мајке и ослобађа јунака (најчешће га у ослобађању пореже). Јунак побије своје противнике а затим хвата жену и сурово је кажњава — вади јој очи, сече груди, руке, и, по правилу, закопава је у земљу, увошти и запали. Архаичнији облик казне дат је у неким песмама кроз загонетку: муж пита жену да ли жели да му сабљу целива, или да му служи вино, или да му светли. Жена одговара да не жели да му сабљу целива, да не жели вино да му служи јер се боји да га не пролије, већ жели да му светли. После тога, муж је закопава у земљу и запали, а он седи поред ње и пије вино. На тај начин, смрт жене бива по њеном избору. А пошто је гатање и део провиђења, њена смрт долази одлуком више силе, коју муж само извршава. Некад се ове песме завршавају поруком свим женама да не издају мужеве и не чине прелубу:

Нека горит, пепел да се сторит,
За да чујат и други невести,
Да се бојат вака да не лраат,

Мажите си да не си предават
Како тебе ти што ме предаде!

(Цепенков 69, бр. 23, стр. 129)

У неким песмама овај мотив везан је за песме из тематске целине „поштовање старешинства“. Овде Грујицу издаје жена након његове свађе с оцем Новаком и деобе од њега.

У овим песмама неверна жена се именује као: Антелина, Анбелија, Анбуша, Видосава, Елена, Јела, Јелина, Максимија, Станона, а нејаки син, који спасава оца као: Грујица, Бока, Јова, Мијаилче, Милован, Стеван, Степан, Стипан, Татомир, Тодор, Штеван. Противници су најчешће означени као Турци: Буљубаша Мујо, два Турчина млада, Делибаша Ибро, Осман кесеџија, паша, Танковић Осман, три турске делије, Турци Удбињани, Пефен-ага, а једном као „луто Арнаутче“. Место сукоба означено је најчешће као планина (Голеш-планина, планина више Дренопоља, Стара планина, гора Омара, гора Романија), али то могу бити и „двори Грујичини“, на Лијевићу кула, пут дринопољски, Качанска клисура, Стамбол град.

Овај сизме може се везивати и за Марка Краљевића (Томазо 66, бр. 159).

За Новака се везују и две песме о неверној жени са нешто друкчијим садржајем — једна је слична песми Бановић Страхина (Шамкарев 70, бр. 448) а друга Бољаном Дојчину (Верковић 18, бр. 76).

2. ПОШТОВАЊЕ СТАРЕШИНСТВА

Песме о поштовању права старешинства најчешће се свode на следећи садржај: од Старице Новака, харамбаше, одвајају се његов брат Радивој и Приморац Алекса, а са њима полазе и остали хајдуци, осим Новаковог сина Грујице (и сина Татомира). Убрзо, у првом сукобу с Турцима, хајдуци, који су се одвојили од Старице Новака, бивају поражени, Приморац Алекса убијен а Радивој заробљен. Старица Новак са сином (синовима) нападне Турке и испољивши изузетно јунаштво успева да ослободи Радивоја и остале заробљене хајдуке (Геземан 24, бр. 66, Караџић 36, бр. 3, Караџић 37, бр. 2, Вукановић 20, бр. 23, Станишић 64, стр. 45, Срећковић 62, бр. 293, 298, Божовић 9, бр. 18). У једној Лубурићевој песми од Новака се одваја његов син, а у другој оба сина — Груја и Татомир, које он спасава уз помоћ посестрима виле нагоркиње (Лубурић 44, IX, 101, X, 205). У Вуковој песми хајдуке заробљава Мехмед Арапин.

Порука ових песама експлицитно је изражена на крају једне од њих: „Тешко сваком ономе млаћему,/Ко не слуша свога старијега“ (Вукановић 20, стр. 113).

У песмама из овог тематског круга често се хајдуци изједначавају са соколима: „О Кунаро, проклета планино,/Да ли раниш два сива сокола,/Да изађу на друма широка” (Станишић 64, стр. 45); „Вино пије Старица Новаче,/у зелену гору Романију,/Око њега два сокола сина” (Вукановић 20, бр. 23, стр. 130). Птице које се јављају као атрибути Старици Новаку и Новаковићима и могу да имају митску функцију јесу *соко*, *орао* и *гавран*, а од животиња је то *вук*: „Зави вучки Старица Новаче,/Зави вучки, а вукну ајдучки,/Па у Турке јуриш учинише” (Божовић 9, бр. 18).

3. ОСЛОБАЂАЊЕ ЗАРОБЉЕНОГ (ЗАТОЧЕНОГ) ЧЛАНА ДРУЖИНЕ ИЛИ ПРИЈАТЕЉА

Једна од норми војне дружине била је и ослобађање заробљеног члана дружине. Овде ће бити побројане акције ослобађања у песмама где се јављају ликови Старица Новак и Новаковићи: Марка Краљевића затворили су Турци у Сарајеву — ослобађа га побратим Новаковић Грујо с Новаком (Милутиновић 48, бр. 78); Грујицу су заробили Турци у Јајцу, или у Цариграду, или земљаци у Срему — ослобађају га Новак и Радивој (Живанчевић—Недић 31, бр. 4), арамбаша Раде и девет Сењана (Николић 51, бр. 61), Новак (Љубурић 44, IX, 70, Гацак 22, стр. 320—329, три варијанте); Старицу Новака, ускока Радојицу и малог Грујицу заточио је Бомчић Алија — ослобађа их Секул (Врчевић 19, бр. 10); он ослобађа и јунаке које је заробио Црни Арагин и то: Марка Краљевића, Новака, Грујицу, Татомширче, Јанкула, Милоша Оргјанина (Миладиновић 46, бр. 143); Малог Радојицу заточио је Зворнички диздар — ослобађа га отац Радивој (Врчевић 19, бр. 27); Приморца Алексу заточили су Турци — ослобађају га Старица Новак, Радивој и Грујица (Милутиновић 48, бр. 66); кнезове је заточио папа Скендерија у Сарајеву — ослобађа их Новак („Босанска вила” 12, XV, бр. 5—6, стр. 69); Вука Жеравицу затворили су Мледи — ослобађа га Новак (Љубурић 44, IX, 134); Сријемца Николу из турског затвора ослобађа његов побратим Груја (Љубурић 44, IX, 149).

Јунак који ослобађа пријатеље најчешће се *преоблачи* у калуђерско или турско одело. Он или побије Турке или их обмане да је турски чауш и одведе затворенике. У једној песми Грујица се *преоблачи* у девојку и тако успева да убије пашу и ослободи побратима (Љубурић 44, IX, 149). Новак, да би спасао Вука Жеравицу, *преоблачи се* у просјака, хвата сина млетачког краља и размењује га за заточеног побратима (Љубурић 44, IX, 134). Заточени јунак о својој судбини јавља уз помоћ *сокола* или *гаврана*. У једној Љубурићевој песми (IX, 70) Грујица посе-

ћује мајку и жену које живе у Срему и *преоблачи* се у бугарску ношњу.

У румунској песми из овог тематског круга Старица Новак испољава јасне атрибуте Громовника:

И Новак је до тамнице дошао,
И заржао је његов коњ, —
Распукла се тамница на двоје
И сабљом од садерита
Расекао је (Новак) гвоздена врата
и извео Грују.

(Гацак 22, стр. 328)

4. ПОБРАТИМСТВО ЈУНАКА С ДЕВОЈКОМ

Постоји неколико садржаја у епским песмама у којима се говори о побратимству Новаковића са девојком. Од шест таквих песама, у четири девојка криши правила побратимства. Најзанимљивија је, свакако, песма из Ерлангенског рукописа, где кршење побратимства доводи до сушења горе. Наиме, девојка братими Новака да је преведе преко „Церне горе”, а онда успут покушава да га наговори на блуд. Новак остаје чврст у датој речи и зато, где девојка прође гора усахне, а где Новак прође сува гора пролиста и сува се трава подмлади (Геземан 24, бр. 150). Сви остали примери везани су за сукоб Новаковића са Турцима. У Вуковој песми Груја се *преоблачи* у девојачко рухо да би спасао дилбер Иконију, кћи кнеза Милутина, а своју по-сестриму, од паше са Загорја (Карацић 36, бр. 5). У остала четири примера Новак и рањени Радивој, или Груја и рањени хајдучи, братиме Туркињу девојку (Ајку, сестру Булагиха или Булалића) и дарују је, да их не изда Турцима. У једном примеру девојка издржи мучење и не изда хајдуке (Божовић 9, бр. 226), а у осталим примерима она их издаје (Живанчевић—Недић 31, бр. 31, Лубурић 44, IX, 45, Станић 63, бр. 2). Среће се и један случај суровог кажњавања девојке — Грујица јој због издаје одсече руке (Станић 63, бр. 2).

III ЛИЧНИ ПОДВИГ ЈУНАКА

Ову групу песама сачињавају две подгрупе: 1) *Сукоб два јунака* — *двобој* (34) и, 2) *Јунак се подвигом ослобађа заточе-ништва* (3). Тежиште ових песама је на јунаштву и снази, као обележјима ратничке врлине. До сукоба обично долази због воље јунака да покаже своју надмоћност над другим познатим јунаком.

1. СУКОБ ДВА ЈУНАКА — ДВОБОЈ

У овим песмама најчешће је опеван сукоб Новака (са или без синова) или Грујице са противником (углавном турским јунаком). У румунској епизи задржали су се древнији садржаји о сукобу Новака са женским митолошким бићима — вилом Магдалином и дивљом девојком изузетне снаге (Гацак 22, стр. 402 и 237, 241). Древних елемената има и у румунској песми о сукобу Новака са младим турским јунаком, непознатим братом хришћанског јунака Бадице. У овој песми Новак има способност да оживи убијеног Бадицу, а такође може и да убија снагом свога гласа (Паун 53). И садржаји македонских и бутарских песама са овим мотивима старији су у односу на црногорско-херцеговачке песме. Овде се Новаковићи, заједно са другим јунацима, најчешће сукобљавају са Црним Арапином (по једном и са Филипом Мацарином и Хајдар-арамијом — Верковић 17, бр. 82, 164, Петровић 54, бр. 114, БЈОЕ 15, бр. 72, 73, 100, 101). Савезници Новаковићима у овим песмама су јунаци: Марко Краљевић, војвода Јанкула, војвода Момчило, Секула детенце, дете Дукатинче, Милош Кубилица, Стефан-јунак.

Песме црногорско-херцеговачко-босанске са мотивима сукоба два јунака обично су грађене по следећој схеми: 1) турски јунак се јавно хвали да ће ухватити Старицу Новака и његове синове, 2) То хвалисање чује Грујица и преноси оцу Новаку, 3) Хајдуци у заседи дочекују противника, 4) Противник победи и зароби хајдуке, 5) Ослобађа се Новак, убија противника и ослобађа остале хајдуке (Данилов 26, стр. 13, 16, Срећковић 62, бр. 136). У Босни и Херцеговини најчешће је опеван сукоб између Старице Новака и Берзелез Алије (Врчевић 19, бр. 15, Кашиковић 38, стр. 220, Босанска вила 12, XV, бр. 1, стр. 15, Бубњевић 14, стр. 58, Бесаровић 5, бр. 17, Шуњић 73, стр. 202). У неким песмама Берзелез Алија је приказан као већи јунак од Новака, у неким је раван Новаку, а у неким га Новак побеђује. Берзелез Алија добија и митска обележја — њега не бије пушчаном зрно и зато га Сава од Посавља побеђује *дрвљем и камењем* (Бесаровић, Бубњевић, Кашиковић). У једној песми Берзелез Алију натера вила Ружулија да пусти заробљеног Новака и његове синове (Врчевић).

У *Пјеванији* постоји песма о Новаку и Берзелез Алији у којој су спојена три мотива: продаја Радивоја као роба (1), сукоб два јунака (2), откривање да је противник *непознати син* (3) (Милутиновић 48, бр. 149). Наиме, Новак продаје Радивоја були удовици, а он, после извесног времена бежи од ње и враћа се у гору Романију. Була је од Радивоја родила сина, који је постао јунак по имену Берзелез Алија и који долази у Романију да похвата Новакову дружину. Он успева да их све победи

и зароби, али их ослобађа када се открије да је син Радивоја, Новаковог брата.

Мотив о сукобу Новака са непознатим сином среће се у још две песме. У румунској песми Новака и његовог брата Балабана победи и веже непознати јунак, који је, како се на крају открива, син Новаков (Гацак 22, стр. 313). У српској песми чобанин Татомир победи нарамицом од девет лесковина Новаковиће и веже их. Открива се да је то непознати Новаков син (Срећковић 62, бр. 267).

Три песме о Новаку везане су за његов сукоб са турским младожењом и за објашњење његовог бекства у хајдуке. Новак, бежећи од великих намета Јерине, среће турске сватове. Без повода удара га Туре младожења (бет Ибрајим) шлетеном канџијом — Новак га једним ударцем убија и бежи у хајдуке. Ову историју одласка у хајдуке препричава Новак свом пријатељу (кнезу Богосаву, кнезу Мираскоме) или сину Грујици (Карацић 36, бр. 1, Карацић 37, бр. 1, Кордунаш 39, бр. 38).

Постоји више песама у којима се опева сукоб Новака и Новаковића са појединим турским јунацима, и, по правилу, сукоб се увек одвија у планини. Од турских јунака помињу се: Танковић Осман (Божовић 10, бр. 6), Вицковић Осман, Тала на кулашу, Попрженовић (Мушички 50, бр. 55), ефенди кадија, млади узумлија (Љубурић 44, IX, 131), турско момче (Живанчевић—Недић 31, бр. 8) и други (Милутиновић 48, бр. 33). Особене су две песме са овом тематиком из *Виенца* (Данилов 26, стр. 13 и 16). У првој сукобљава се Новак и старац Обрадина који долази у *гору Новакову* у *двор Новаков* с намером да ухвати Старину Новака, његовог стрица Татомира, Грујицу војводу и његовог нејаког Стевана. У овој песми су Новаковићи приказани као *владаоци* одребене земље, а не као хајдуци, исто као што се они приказују и у румунским, македонским и бугарским песмама. У другој песми из ове збирке, Новак победи у *гори Романији* Мамут-агу, који је кренуо на Новака са воде Марице, а када га је расекао, Турчин је имао три срца и на трећем срцу била је гуја троглавкиња.

Постоје и две, врло сличне варијанте у којима се опева сукоб Старине Новака и Краљевића Марка (Даница 27, стр. 58, Љубурић 44, XX, 213). Овде се Марко *преоблачи* у Турчина и одлази да погуби Старину Новака. Сукобе се у планини и Новак, препознавши по ударцу буздована Краљевића Марка (јер он буздованом извали дрво), прекида борбу и нуди Марку побратимство, а на поклон му даје „коња шаренога, шаренога, па и крилатога, који може гору прелетети” (Даница), или „коња шаренога, шаренога али виленога” (Љубурић).

2. ЈУНАК СЕ ПОДВИГОМ ОСЛОБАБА ЗАТОЧЕНИШТВА

Ове песме се оводе на следећи садржај: Новака, који се хвали да се никог не боји, па ни цара, заробљава царева војска и цар жели да га погуби. Он тражи од цара да му вежу руке и ноге за коња и да му даду стару сабљу, па да се тако бори против царевој војске. Цар му испуњава жељу, али Новаку при-скаче у помоћ вила посестрима, ослобађа му руке и он победи 30 (или 3.000) јаничара. Цар му нуди пола Цариграда или пола везирства али он одбија речима: „Јер код тебе никад вере нема” (Геземан 24, бр. 67, Живанчевић—Недић 31, бр. 25, преузето код Андрића 2, бр. 14). У румунској песми са сличном темом Турци хватају Грују, који, по наговору мајке, оре са сестром, и желе да га погубе. Груја моли Турке да му ослободе руке да напише писмо мајци, а кад они то учине, вади скривену сабљу и побије Турке (Гацак 22, с. 337).

IV РАЗЛИЧИТИ САДРЖАЈИ О СТАРИНИ НОВАКУ

1. НОВАКОВО ПОРЕКЛО И ЊЕГОВА ВЕЗА С ВИЛОМ

Најчешћи митски елемент који прати епски лик Старине Новака јесте његова веза с вилом. Та веза је најзанимљивије дата у румунској песми „Новаково рођење”. Према овој песми, Новак је дошао на свет у породици, као син остарелог цара и царице који нису имали деце до своје дубоке старости. Три орла с неба упућују цара да иду с царицом у далеку гору у рано јутро и да се окупају у подне у вилинско језеро, после купања вила и да попију мало воде из језера и поједу три јабуке: „Она ће одмах затруднети/И родиће сина/Баш таквог, каквог же-лиш,/И дадни му име Новак,/Брат вила из језера” (Паун 53). Према овом наводу, лично име „Новак” изведено је од зајед-ничке именице „новак” (брат вила језеркиња) у значењу које је блиско нашем „вилењак”. У румунском језику иначе постоји именица *новак*, *новаци* и значи „див, цин”. Вероватно да се оваквим пореклом Новака оправдава и његова способност да може вратити у живот смртно рањеног јунака Бадицу. У ери-ским песмама помиње се да је Новак за жену имао вилу. У Богишићевој збирци, вила побегне Новаку за време веселја у „б'јелу двор”, а пре тога измами од њега да јој врати „брза крила” и „оглаваља” (Богишић 8, бр. 39).

Према једној песми из *Пјеваније*, отац Новака и Радивоја јесте хајдук Мали Радојица кога је спасила Туркиња девојка од мучења својих родитеља и којом се он оженио, променивши јој име од Хајкуне у Јане (Милутиновић 48, бр. 56).

У другим песмама порекло Новаково везује се за разли-чита места, што је напред и указано.

2. САДРЖАЈИ ИЗ ХАЈДУЧКОГ ЖИВОТА

У три песме срећу се различити садржаји о хајдучком животу. У једној песми баба је преварила Новака и Радивоја и хтела да пренесе кроз гору хајдучку царско благо, али превару открива Грујица (Луча 4, стр. 187); у другој песми хајдучка чета коју предводи Старица Новак на превару опљачка дворе Јуде у Приморју (Данилов 26, стр. 10) и у трећој, Грујица одлази да зимује код Ајкуне девојке у граду Удбину и она га *преоблачи* у девојку (Срећковић 62, бр. 102).

3. НОВАКОВА КЋИ ЗАМЕЊУЈЕ ОЦА У ВОЈСЦИ

За Новака се везује и познати епски мотив „девојка замењује оца у војсци *преоблачећи се* у мушко одело”. Новакову кћер Јану, која девет година служи у војсци уместо оца, Марко Краљевић, по наговору мајке, више пута ставља у искушење да се открије, али она издржи све пробе (Николић 51, бр. 55). Овај садржај се јавља и у румунским песмама.

У САДРЖАЈИ КОЈИ НИСУ ЕПСКИ РАЗВИЈЕНИ

У више песама пева се о Новаку без ширег развијања сижеа, па оне стога добијају карактер лирских песама: гора Романија проклиње Новака што јој орлови и гавранови ломе гране на дрвећу падајући на мртве јунаке (Геземан 24, бр. 96); Вила виче хаџи Омераги да не оставља Ђумрук Старини Новаку јер је он отишао у Приморје да се покаљућери (Босанска вила 12, XV, бр. 5—6, стр. 68); Змајче огњевито шаље девојку коју је отело, на Дунав, и збори јој, ако је сретну хајдуци да каже: „Не се кажеш од рода голема: / Татко ми је Старица Новака, / Браток ми је Марко од Прилепа, / Вујко ми је Секула-Малечек” (Апостоловић 3, бр. 205); Новак учествује у витешким играма и све јунаке надскочи и од свих најдаље баца (Живанчевић—Недић 31, бр. 5); Под ружом „стар Новако” једе и пије а три голуба му доносе вест да му погубљују сина, његову жену Ангелину и њихово мушко дете (Верковић 17, бр. 192); Новак одлази у бој на Косово, али чим стигне, убија га пушка (Раденковић 58, стр. 99).

VI НОВАК КАО СПОРЕДНИ ЛИК

У више песама Новак се само спомиње, некад као ковач, или као кујунџија (Костић 40, бр. 144, 150, Караџић 36, бр. 67, Караџић 37, бр. 39, Верковић 17, бр. 200, Шапкарев 70, бр. 448).

Митска обележја

1. Порекло митских представа

Типолошки преглед садржаја епских песама о Старини Новаку и Новаковићима јасно показује да се оне крећу у оквиру уобичајених епских тема, где стварно и нестварно имају исту тежину и где суделује епско време, епски простор и где су носиоци радње познати епски јунаци. Сукоб социјалног са несоцијалним, свог и туђег, остварује се кроз сукоб културног јунака или јунака истог света са јунаком који отелотворује перед и разорност или је из туђег света. У овим песмама се не сукобљавају војске и народи, не ратују државе, појам слободе је сведен на индивидуалну слободу човека, тј. да ли је он заробљен и свезан или није. Зато, може се слободно рећи, у овим песмама нема ни трунке о историјским догађајима који се везују за личност и делатност историјског јунака Новака из XVI века, познатог у историографији као Баба Новак. О томе најбоље сведочи велики број песама чији је преглед напред дат. Једино се може говорити да је овај војсковођа и хајдук могао добити своје ратничко име према легендарном јунаку Старини Новаку о коме се у то време певало од Солуна до Карпата и на западу до Истре.

По свој прилици, главно језгро песама о Старини Новаку и Новаковићима настало је у крилу војних дружина које су чувале византијску границу од варвара, као и војних дружина које су чувале дворе великаша кроз читав средњи век. У тим песмама се често помињала Румелија, народни назив за Византију, а која се изједначавала са својим светом. Много касније, када су се у Босни и Херцеговини створиле војничке дружине друкчијег типа, и када је на старим темељима обновљена епска песма, Румелија није више била разумљива реч и она је замењена разумљивом и конкретном „гором Романијом”. Иначе путописци 16. века помињу земљу *Романију* „сву велику трацијску равнину, од Цариграда до Вјетрена”². Та констатација се слаже са називом који се помиње у македонским народним песмама са атрибуту доња земља: „Дори слегох туку долу/в долната Романиа,/там си видох Гузел Вида” (Верковић 17, књ. V, стр. 74—75); „Бери, лудо, да береме,/или хајде да бегаме,/тука долу Румилиа” (Верковић 17, књ. II, стр. 122—123). Једна песма из јужне Србије најбољи је пример како именом Румелија (Романија) може да се назива и земља и гора: „Па побомо низ бели друмови,/Тамо доле оној Бело море,/низ земљиште

² P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putopis Marka Antuna Pigafelle, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567 godine*, RAD JAZU, C, Zagreb 1890, 121.

звано Руменлија,/и пребемо преко Бело море,/и отомо краљу Микаилу./ (...) Па побомо низ бели друмови,/улегнамо гору Руменлију./Искочи ни црни Арапина”³ Ова песма тачно описује, у свом првом делу, пут у Цариград. *Бело море* означава јужно море, односно Егејско море (по народној представи *бело* означава југ а *црно* значи север — отуда Бело море и Црно море за византијске поданике је било северно и јужно море, данашње Црно море и Егејско море). У свом другом делу описује повратак сватова с девојком и *гора Руменлија* јесте планински део на путу од Цариграда према Софији. Занимљиво је да су путописци 16. века записали да се управо у овом делу налазе рушевине градића који се везује за име Дебелић Новака: „Преноћивши ту, кренуше 29. преко горе *Родоне*, у којој је село, по имену *Кхатлидсвам*, а код тога села су велика, висока, порушена врата, звана *Басилица*, кроз која може хусар с осовљеним копјем пројакати. На другом мјесту ове горе је опет село, по имену *Виетерина*, а код њега има порушен градић, који је њега њеки кршћанин, по имену *Nowackhno* саградио; још има од тога градића старих зидина, које се „*Novakhno*” зову”;⁴ „Горе између два брда бугарско је село кршћанско, у којем неима ниједнога Турчина, а пред селом има старинска зидина, гдје је сједио бугарски деспот *Новаг Дебели*, а ово мјесто да је кључ или врата, што воде у Бугарску и Трацију”⁵.

Војничке дружине на граници грчког света и других балканских народа неговале су јуначку епску поезију, замењујући њене митске јунаке неким својим савременицима или ликовима из живих легенди. Једном створени фолклорни садржаји, поготову ако су они били део религијско-обредне праксе, не могу се лако изгубити. Једино, када се изгуби сакрални елеменат, јер се напушта религијски обред који му је обезбеђивао стабилност, дати садржаји се распадају на низ мотива који чине основу за стварање нових фолклорних дела. При томе, радње се везују за нове јунаке, који се на неки начин асоцирају са претходним. Тако се десило и са песмама које се везују за Старину Новака и Новаковиће. Оне су створене на темељу десакрализованог календарско-обредних песама о Громовнику и младом Богу (Божићу) које су певане у циљу правилне смене временских циклуса и обезбеђења плодности (тј. да би се поново вратило Сунце и обновила вегетација). Вероватно да ова десакрализација настаје у додиру словенског живља с Византијом и примањем

³ Момчило Златановић, *Епске народне песме југоисточне Србије*, Народни музеј у Врању, Врање 1987, 31.

⁴ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. XII. Opis putovanja dvaju carskih poslanstava u Carigrad ...*, RAD JAZU, knj. CXII, Zagreb 1892, 225.

⁵ Исто, RAD JAZU, CXVI, Zagreb 1893, 41.

хришћанства. Тада се словенски ратници примају у службу ради заштите византијских граница, и они ове песме преиначују у песме о јунацима. Такав процес настављају војне дружине при дворовима великаша у средњем веку, а жанровски завршавају хајдуци Херцеговине и Босне у 17. и 18. веку. Ове песме не би опстале да их није одржавала жива традиција у којој се чува представа о змају, вилама, чудотворној снази јунака.

Има основа за тврдњу да су Новак и Грујица персонификовани Месец и Сунце. То се види из груписања мотива — за Новака се везује регулисање правила понашања, а за Грујицу женидба, односно родност и плодност. Питање регуларности и правилног понашања везује се за Месец, због његове тачне и правилне смене. У једној румунској песми Новак се и описује као пун Месец: „Стари Новак за столом/Под самуровином/ — Не обучен и не одевен,/Брада — боје ковиља,/Лице — беље од хартије” (Гацак 23, стр. 54). Месец се, иначе, у неким песмама назива и „војником” („Ој мјесече, мој стари војничче”),⁶ док се млад месец назива *новак* (уп. басму: „Отуд иде нов Новак,/Носи нов глас,/Да пресече рас”), док се у руском морска плима за време младог месеца назива *новчева*.⁷ У литавској митологији спомиње се ковач небески који је ослободио сунце, разбивши облаке и бацно га у небо. Ова улога се изгледа могла везивати и за Месец, који отвара пут Сунцу у небеска просторства. Новак, замењујући Месец, даје одобрење Груји да се жени, али га у исто време упућује на опасности које га вребају. Одобрење за женидбу дато је кроз сукоб Оца и Сина (у једној песми Новак чак убија Грују), па се женидба Сина може схватити и као његово прогонство у други простор (што је у родовској заједници и била реалност). Сунце (млади бог) одвајајући се од Месеца, пролази кроз опасно време (то су тзв. „некрштени дани”) и *мора да се крије*. Управо је тај елеменат транспонован у многобројна *преоблачења* кроз која пролазе јунаци у епским песмама да би обманули противника и домогли се жељеног циља.

Други митолошки слој из кога извиру песме о Новаку и Новаковићима јесте индоевропски мит о Громовнику и његовој породици. Као главне епизоде овога мита наводе се следеће: 1) *Небеска свадба* — женидба Громовника, која може бити представљена и као свадба Сунца; 2) *Сукоб Громовника и његовог противника* — обично је то змај који је запленио стоку — овај

⁶ *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића*, књ. прва, Београд, 232.

⁷ Велибор Лазаревић, *Урок урочи, урочица одрочи. Басме из старог Левча*, Расковник, VIII (1981) бр. 28, 24.

⁸ Владимир Даль: *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва 1979, т. II, 550.

сукоб се завршава победом Громовника и прогонством Змаја у неку од вода; 3) *Неверна жена и њено кажњавање* — жена Громовника бива неверна мужу и превару врши с његовим противником; Громовник је тера с неба на или под земљу, где она постаје Господарица доњег света; 4) *Кажњавање — искушење деце* — Громовник тера децу (обично 7 или 9 синова) на или под земљу, гони их муњом и преобраћа у пепео, камен, печурке или друго биље или у неку од хтонских животиња; 5) *Васкрсавање најмлађег сина* — најмлађи и по свему посебан син Громовника пролази сва искушења, васкрсава у новом лику и добија власт над сезонским променама у природи, тј. над годишњим добрима.⁹

Скоро сви наведени мотиви могу се препознати у песмама о Старини Новаку и његовој породици. Има основа да се Новакова посестрима вила схвати и као прогнана Громовникова жена, која је постала господарицом дивље планине.

На варијантама овог мита заснивају се култови Јупитера, источнословенског Перуна, балтијског Перкунаса итд. Подударње између Старине Новака и Јупитера може се уочити по неким компонентама у имену: *Јупитер* долази од *Jovis Pater* (*juvare* „помагати“ и *pater* — „отац“, мада је старији облик био *Diespiter*, *Dispater* „отац дана“. Словенско *старина* и *стари* (које се у песмама о Новаку схвата као део његовог имена) не би требало поистоветити са садашњим значењем речи *стар*, *старац*, већ је овом значењу ближа реч *старати се* и *старост* (старешина, управитељ, предводник, глава дружине). Старије значење из кога је ова реч изведена сачувано је у староиндијском *sthira* „чврст“, „силан“ и староисландском *storr* „јак“, „снажан“.¹⁰

Уочљива подударност између Громовника и Старине Новака јесте њихово обитаваиште. Старина Новак живи у некој кули у планини, или у каменој пећини. У румунској песми то пребивалиште има митски карактер: „Под светлим небом,/Под крилом облака,/У кули Новака/Постављен је велики сто“ (Гацак 22, стр. 313). У литавском фолклору сачувано је сведочанство да је Перкунас живео у високој неприступачној планини, док се у неким литавским и летонским фолклорним текстовима, Перкунас описује као литавски феудалац који борави у замку.¹¹

⁹ Т. М. Судник, Т. В. Цивьян, *К реконструкции одного мифологического текста в балто-балканской перспективе*, Структура текста, Москва 1980, 242.

¹⁰ Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1971, т. III, 747.

¹¹ В. В. Иванов и В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва 1974, 9.

2. Митска снага гласа

Изузетна снага гласа коју Новак испољава у тренуцима гнева јесте пример преношења митског атрибута Громовника на овог епског јунака. У неким песмама Новаков глас се и упо-ређује с громом:

- 1) *Новак вик'ну кань да грома^к туче;*
(Геземан 24, бр. 67, с. 89)

- 2) Па кад Новак спази Турчина
Он подвикну као гром да рикну.
(Врчевић 19, бр. 15)

У једној загонеси *гмљавина* се приказује као *јуначка вика*:

Prođe ban jereban,
s mora na Dunav,
konjskim vriskom,
s junačkom vikom,
malo tko vidi
ali svatko čuje.

(Grom)¹²

Јачина Новаковог гласа може се употребљавати и са риком *јелена*, што је такође митолошко обележје. Наиме, у многим митологијама јелен је везан за соларна божанства, према томе и за Громовника:

- 1) *Ново виче к'а да јелен риче,*
Пролама се гора Романија.
(Љубурић 44, X, 205)

- 2) Препале се Старина Новаче
како викну ко да љелен рикну.
(Мутић 49, бр. 1)

Овде ће бити речи о једној старој епској формули помоћу које се исказује *изузетна јачина гласа* Старине Новака, која је једнака стихији: од његове *вике са горе отпадне лииће, а са земље полеће трава*. Ова формула појављује се у песмама у преломним тренуцима живота епског јунака Старине Новака и обично најављује његов пресудни сукоб са противником:

¹² Nikola Bonifačić Rožin, *Narodne drame, poslovice i zagonetke*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb 1963, 296.

- 1) Бјежи јадан Старица Новаче,
бјежи Новак кроз гору зелену
нешто мало два пуна сахата;
подвикује из грла бијела.
*Бре колико Новак подвикује,
све са горе лишће отпадаше,
а са земље трава полијеће;
он дозивље посестриму вилу.*

Караџић 36, бр. 6, стр. 21)

- 2) Вика соко Старица Новаче,
*Колико вика полагано,
Стаде гора одбачиват лишће.*

(Караџић 37, стр. 6)

- 3) Виче, брате, Новак у планини,
*А колико лакко виче Ново,
З буковине полиеће лишће.*

(Милутиновић 48, бр. 149, стр. 269)

- 4) Отуд иде Старица Новаче,
*Па он виче из грла бијела,
Новак виче с горе лишће пада.*

(Срећковић 62, бр. 267)

- 5) Ал' повика Старица Новаче,
*Како викну, ка да ала рикну,
Све са земље трава полијеће,
А са горе лиш(ћ)е опадаше.*

(Вукановић 20, бр. 24, стр. 134)

Ова формула се среће и у румунским епским песмама о Новаку и Новаковићима. У једном примеру она објашњава и смисао понашања Новаковог противника — младог турског јунака. Овај јунак, по налогу турског цара, долази близу Новаковог двора и изазива Новака на двобој. То изазивање је приказано као ругање Новаку од стране турског јунака, јер се он Новаку обраћа исказујући његов атрибут дат у формули о снази гласа:

Și de chiotele lui
Pică frunza codrului.
Tot țipa și chiotea,
Nime-n lume n-auzea,
Făr' bătrînul de Novac,
Din frumosul său cerdac.

(Amzulescu 1, str. 356)

(Јако повикао
Пада лист у шуми.
Викао је и смејао се
Нико на свету није га чуо,
Само Старица Новак,
Са његове лепе куле.)

После заплета који следи у песми (турски јунак победи и веже Новакове синове — Јову и Грују, а затим и самог Новака, смртно рани јунака Бадицу, који је био његов непознати брат; Новак на молбу Турчина излечи Бадицу и сви заједно славе срећан исход сукоба), поново се актуализује поменућа формула о јачини гласа:

Novac și el se lăuda
Că știe bine-a striga,
De răsună văile,
Se cutremur' pietrele,
Se spăimintă fiarele
Și se-omoară oamenii!

(Amzulescu 1, str. 358)

(И Новак се похвалио
Да добро зна викати,
Да одјекују долине,
Да се тресе камење,
Да се плаше звери
Да умру људи!)

И завршетак ове песме везан је за снагу Новаковог гласа. Радознали турски јунак наговори Новака да викне, и када он то учини, Турчин падне мртав. На тај начин је кажњен изазов турског јунака исказан, на почетку песме, стихом „Пада лист у шуми”, односно митски атрибут Новаков добио је нову потврду. Свакако да у песми лежи и друга, социјална порука, да се потурчени јунак, и након сазнања о свом пореклу не може поново вратити у свој првобитни колектив.

У румунској песми „Gruia lui Novac și zîna” („Новаков Груја и вила”), која потиче из Баната (као претходно поменућа песма), формула којом се исказује митски атрибут о јачини гласа везује се за Новаковог сина Грују. Посебност коју ова формула има у овој песми јесте испољавање снаге гласа кроз песму. Управо ово обележје везује овај митски елеменат са другим примерима у јужнословенској епизи, где се оваква формула јавља у једном типу песама и њоме се карактерише *глас жене*. Ове песме су и по садржају блиске румунској. У ствари, румунска песма јесте један варијантни облик епског садржаја о сукобу јунака са вилом у гори, која му је устрелила пријатеља, и коју он натера да му травама врати живот. Позната варијанта овог садржаја дата је у песми из Вукове збирке „Марко Краљевић и вила”. У румунској песми, Новак и Груја иду у Цариград и, у гори, Новак тражи од Грује да овај пева. Груја казује оцу да се боји виле Магдалине, која му је некада била жена и која се зарекла, када је он њу оставио, да ће та устрелити. При том, Груја помиње и снагу свога гласа: „Не, нећу, оче, певати:/ Ако запевам,/Горе ће се затрести,/Зањихаће се дрвеће,/Силно ће лишће отпасти” (Amzulescu 1, стр. 267). На наваљивање оца, Груја запева:

Gruia-ncepe a cînta,
Muntii cî se legînau,
Lemnele se scuturau
Multă frunză îmi pîca.

(Amzulescu 1, str. 268)

(Грујица запева,
Брда се затресу,
Дрвећа се зањишу,
Многи лист отпадне.)

Вилу пробуди тај силни потрес који изазове Грујин глас и она га устреми. Међутим, Новак ватром истера вилу (као што Громовник мучом прогони свога Противника), стрелом јој поломи крила и натера је да оживи Грују. Када вила то учини, Новак је предаје Груји, који вилу сурово кажњава: сабљом је исече, а затим спали и пепео развеје.

У овој песми препознатљив је основни митолошки саже о сукобу Громовника са Противником — Змајем, који је у песми преосмишљен. Наиме, првобитни саже из кога се ова песма (и друге варијанте) развила је следећи: Новак (или други јунак са атрибутима Громовника), по наговору жене, полази у тазбину (која се схвата и као друго царство, други свет) и, на прелазу између та два света, који је по правилу везан за гору, његова жена пева снажним гласом (од кога лишће опадне и трава полети) дајући на знање Противнику свога мужа с којим жели да га превари да се он налази у његовом простору. Другим речима, жена јунака (Громовника) понавља његов атрибут (као део његовог имена) откривајући га противнику у, за њега, неповољно време (када спава) и неповољни простор (гора). Долази до сукоба између Јунака и његовог противника, у коме противник, користећи назначену предност, има почетни успех (он заробљава јунака), али се јунак ослобађа, побеђује Противника а жену сурово кажњава (у миту о Громовнику он је протања у Доњи свет). Песме са оваквом сажејном схемом распрострањене су у тзв. централно-балканској зони — од Срема и Баната до Македоније, укључујући западну Бугарску. У неким песмама жена упозорава мужа на могућу присутност његовог противника, али, по правилу, увек пева на исти начин. Ево неколико примера формуле о јачини гласа:

1) Поповић Стојан полази с љубом Анђелијом у тазбину. „Усред горе зелене” Стојан тражи од жене да пева, јер му се спава. Она га упозорава на Усарин-Малеша, који ју је био испросио. Жена пева:

Запопева Анђелија љуба
Врло танко, али гласовито.
Кад запева, чарна гора јечи,
Са горице опадало лишће.
То дочуо Усарин-Малешу.

(Мушицки 50, бр. 59, стр. 150)

Долази до сукоба између Поповић Стојана и Усарић-Малеша. Жена Стојанова помаже његовом противнику. Стојан победи и жени вади очи;

2) Марко полази у род своје жене Гроздана. Пролазећи кроз гору, Марку се спава и он моли жену да пева. Она га упозорава на Мију Арамбашу, али се Марко њега не боји. Жена запева:

Вид не виде Гроздана невеста,
па ми викну танко да ми пева,
танко пева, далеко се чује,
све су од горе листи попадули.
Дочује га Мија арамбаша.¹³

Марка на превару везује хајдук Мијајло и предаје га арамбашу Мији. Жена помаже Марку да се ослободи;

3) Стојан Поповић полази са женом Видом Загоркињом у госте у тазбину. Успут, у планини, он тражи од жене да пева. Жена га упозорава на његовог супарника, али он не послуша:

Т'г запева Вида Загоркиња.
По гору је шума попадала,
по ливаде трава полегнула,
од брега се земља сасринала.
Тој дочуле тријес арамбаше,¹⁴

Долази до двобоја између Стојана и Ила Белишевског. Жена Стојанова помаже његовом противнику. Стојан победи и кажњава жену;

4) Марко полази код шура у госте заједно са женом Анђелијом. Кад су били у Старој планини, Марку се спава и он тражи од жене да пева:

Кад си виче љуба Анђелија,
Кад си виче танко гласовито,
Сва је трава на зем' полегнула,
Сво је лисје од гору опало.
То дочује Муса кесеџија,¹⁵

Марка на превару везује Раче копиљаче, али се Марко ослобађа и побије Турке.

¹³ Владимир Бован, *Српске народне умотворине са Косова из рукописа Дене Дебељковића*, књ. прва, АНУ Косова, Пос. изд. књ. X, Приштина 1984, 247.

¹⁴ Момчило Златановић, *Епске народне песме југоисточне Србије*, 71.

¹⁵ Сергије Димитријевић, *Народне песме Лесковачког краја*, свеска друга, „Лесковачки зборник“, XXVIII (Лесковац 1988), 33.

Код Бугара се срећу исти садржаји који су овде навођени, па ће зато бити поменуће само неке од формула о јачини гласа жене:

- 1) Па си викна Иве, та запоя
речевита песен, гласовита —
реч изнесе у поле широко,
глас му ойде у гора зелена
у полето трава полегнала,
у гората лиске попадај,
долове се с гласи напуниа.
(БЮЕ 15, бр. 153, стр. 330)

- 2) Па викнала тенка Ангелина,
па викнала песен запояла.
Заечала сва гора зелена,
бистра се е вода размътила,
а по мътна, леле, избистрила,
сви се пиљи по гора мљкнали.
Дочул я е Ойрадин делия.
(БЮЕ 15, бр. 525, стр. 641)

- 3) Викнала е Яна, Яна, те запела,
от едно ле гърло два гласа излазат,
не е било, Яна, Яна гласовита,
не е било, Яно ле, Яне речовито.
От речове, море, шумата паднала,
от песните, море, травата никнала.
Дочул я е, море, Богдан арамия.
(БЮЕ 15, бр. 528, стр. 644)

- 4) Като окне Елена невеста
на гората шумки отпаднале,
по полето трева повејнала,
у извори вода, пресъхнала,
Дочул я е Лалош из горица.
(БЮЕ 15, бр. 532, стр. 647)

Оваквих формула у бугарским песмама поменутог типа има више. У једној песни са мотивом „кћи преобучена у мушкарица замењује оца у царској војсци“, Маргита, кћи Буре испољава снагу гласа свирањем у дудук, која је исказана поменутом формулом:

Кад је дошло реда до Маргите,
Кад засвири Маргита девојка,
На гору је лишће опадало,
На извори вода пресанула,
*На ливаде трава полетнула.*¹⁶

¹⁶ Сергије Димитријевић, *Наведено дело*, 43.

Песма са истим садржајем, како је напред наведено, везује се и за Старину Новака.

Ова формула се среће и у једној песми где означава пуцање топа, као знака Старини Новаку да је његов пријатељ од Росна Иван у опасности:

Па он зове свога вјерног слугу:
 „Бога теби, моја вјерна слуго!
 Ти ми 'ајде кули на бедене,
 Па опали два-три аберника!“
 То је њега слуга послушао,
 Он опали два-три аберника.
По горици опадало лишће,
По земљици пол'јетала трава.
 То је мало постојало било,
 Постојало до два до три сата,
 Ал да видиш, мили побратиме:
 Пољем јашу Старица Новаче,
 И он води силу и Крајину,
 Којој броја ни есапа нема.

(Кукић 43, стр. 24)

У једној, пак, песми, ова формула се везује за јунака Ива Сенковића, где обележава последицу његовог брзог јахања:

Kad se Ivo polja dohvatio,
 Ćiknu doru oštrim mamuzama,
 Ćizmom žutom a mamuzom ljutom,
 Sva mu s' brda u doline sližu,
Pokraj drumca trava posahnula,
Sa gorice listak poletio.

(Danilov 26, стр. 39)

Атрибут „гневног Громовника“, изражен наведеном формулом о разорној снази гласа, среће се и ван Балкана, у епским песмама источних Словена. То говори да су окамењене епске формуле знатно старије од епских садржаја у оквиру којих се реализују, као и од епских јунака за које се везују. Код Украјинаца ова формула се везује за епског јунака Олексу Довбуша, који је у много чему сличан Старини Новаку, као вођи хајдучке дружине. Наиме, Олекса је јунак одметничких дружина, које су ратовале на исти начин као и хајдучи (тзв. опришци) и чије су норме понашања биле сличне хајдучким. Ове дружине су прихватиле и себи прилагодили старије епске садржаје које су преносиле војне дружине граничарског типа као и заштитници појединих феудалаца и дворова. И Олекса и Новак имају исто пребивалиште — гору (а то је и место, где, по миту, обитава Громовник), обојица се упоређују са орлом (по народним пред-

ставама орао може да води градоносне облаке и непогоду коју шаље Громовник), ките се златом и сребром, који су такође Громовникови атрибути. И, обојица су обдарени снагом гласа, од кога се горе затресу и са дрвећа лишће опадне:

*Ек Олекси си підійме, — гори си здригнули
А ек свисне, то від свисту ліси си схилили.¹⁷*

У руској епизи, формула за исказивање јачине гласа везује се за епске јунаке — *ходочаснике, хаџије* (рус. *калики перехожие*). То су биле посебно оформљене дружине које су бирале и свога атамана (у томе је и њихова сличност са хајдучима) и које су живеле од милостиње богатијих људи. Они су певали, и, по свој прилици, на одређени начин прилагођавали епске песме, уносећи себе као јунаке, на место других, старијих јунака. Тако се и формула о јачини гласа везује за њих као епске јунаке, мада је непримерно да они просе од кнеза милостињу „громким гласом, да се тресе мајка-земља, да с дрвећа отпадну врхови, да кнежев коњ седне, а јунаци да падну с коња“:

*Скричат калики зычным голосом,
Дрогнет матушка сыра-земля,
З дерев вершины попадали,
А богатыри с коней попадали.*

(Калугин 34, стр. 443—444)

Међутим, у руској епизи формула о јачини гласа (као атрибут гневног Громовника) схваћена је и као облик *разорне силе, узрок хаоса*, па је постала и пратећи елеменат неких негативних или „доњих“ јунака, као што су Соловеј-разбојник или Тугарин Змејевич. Додуше, овде се јачина гласа обично везује за *звиздук*, који по значењу може бити супротан људском говору (у источној Србији постоји веровање да увече не треба *звиздати* јер се скупљају *ђаволи*):

*Засвистел Соловей во полный свист,
Закричал, собака, во полный крик,
Зашипел, проклятый, во полный шип,
Так тут все травушки-муравушки улетаются,
Все лазоревы цветочки отсыплются,
Малы лесушки к земле да приклоняются,
А что есть людей вблизи — все мертвы лежат.
А из тех ли теремов высоких
Все хрустальные стеколышки посыпались.*

(Путилов 57, стр. 29)

¹⁷ Степан Мишанић, *Заједничке црте српског епоса о Старици Новаку и опришкинског фолклора о Олекси Довбошу*, „Народно стваралаштво. Folklor“, XII (Београд 1973), св. 46, 32—57.

Везивање атрибута Громовника за његовог противника — Змаја води нас до недовољно проученог питања порекла Громовника. Чини ми се да мит о Громовнику произилази из шире представе о *диву*, какав је у српској бајци Меџедовић. Оружје дива је дрво које он чупа из корена и огромни буздован. У румунском језику ознака за дива је *novac*. Сукоб између Громовника и Змаја може се схватити као сукоб два дива, први је господар света живих а други — света мртвих. У неким индо-европским језицима *бог* се означава истим кореном као и *див*: ст. индијско *dēvās* „бог“, литавско *diēvas* „бог“, док је у персијском дошло до смене религија и од овог корена је створена ознака за демона *daēva*.

У румунским епским песмама Старина Новак је задржао доста јасна обележја *дива*, која су некад слична *змају*:

А. Где *гмиже он, змај*,
По камењу,
По пољу,
Од његовог репа
Остаје бразда.

(Гаџак 23, стр. 52)

Б. *И у руку је узео сабљу*,
Сабљину малу:
(Тешку) сто тридесет ока,
Само ју је Новак подизао.
Где је земљу додиривала,
Орала је бразду, као шпуг —
Види се тамо (бразда) и сада.

(Гаџак 22, стр. 304)

И, на крају, неколико речи о функцији поменуте епске формуле. Као што је већ напоменуто, јунак (Старина Новак) у преломним тренуцима сукоба са змајевитим противником (Црни Арапин, Турчин) криком исказује снагу која је једнака снази Громовника. На тај начин се успоставља равнотежа јунака и његовог противника по митским атрибутима (као сукоб горњег и доњег света). Јачина гласа најчешће је изражена кроз два елемента: с дрвећа *онада* *липиће* (= горе—доле) и са земље трава *полеће* (= доле—горе), чиме се ствара симболичка оса Небо—Земља. Ова космичка оса је симбол успостављања реда у претварању света, јер се у древним културама принцип реда поима и као космички и као социјални ред. У неким народним басмама ова симболичка оса реализована је устаљеном формулом: „Сузом до земље, гласом до неба“ (после њеног исказивања долази до промене у корист човека).

У једној песми Старица Новак, варирајући поменућу формулу, позива хајдуке у последњу и важну акцију:

*Lieto prođe a zima nam dođe,
Po zemljici trava posahnula,
Sa gorice listak saletio.*

(Danilov 26, стр. 10—11)

Завршна разматрања

1. Типолошка анализа епских песама о Новаку и Новаковићима је показала да се привидно разнолики садржаји ових песама своде на врло узак број тема. Од 195 песама, датих на српскохрватском, македонском, бугарском и румунском језику, око 90% се могу сврстати у свега три групе: 1) *Женидбе* (женидба Новаковог сина или Новака, учешће у свадбама других јунака или банова и краљева, укидање свадбарине, „диверзна свадба”); 2) *Утврђивање правила понашања* (верност жене мужу, поштовање права старешинства, ослобађање друга из ропства, поштовање побратимства); 3) *Лични подвиг јунака* (величање храбрости, снаге и лукавства јунака).

2. Прототипови ових садржаја имају древно порекло и првобитно су остваривали митолошко-религијску и регулативну функцију — симболичким културним моделом потпомагала се правилност смене годишњих доба и остваривање родности и плодности земље и стоке, као и учвршћивање одређених моралних норми у друштвеном понашању.

О вези ових песама са календарским празницима сведоче и ови подаци: Јастребов бележи да се Срби окупљају на Божић после ручка на одређено место и ту играју и певају. Тада се певала и песма „Грујица отима девојку” (Јастребов 74, стр. 46 и 57—58). Други податак се односи на завршетак песме „Старица Новак и тријест јанџара”, који гласи: „Од мен’ песма, а од Бога здравље./На част песма нашем домаћину:/Долови су шеницом родили,/А по брећу винова лозица,/Бело стадо поље прекрило,/Коњи му се врани поморили,/Сир и масло на море носећи” (Даница 27, стр. 116). По свој прилици и ова песма је певана око Божића, када се завршавало и распадало време старе године и стварало ново време наступајуће године. Тај преломни тренутак када је из хаоса требало да се поново створи космос, на идеалан начин за колектив, решавао је мит о женидби Младог Сунца које се ослобађа доминације Месеца и победивши небеске противнике преузима контролу над временом. Управо овај мит нашао је одраз у песмама о женидби Новаковог сина Грујице.

3. Други мит који је нашао одраза у епским песмама о Старини Новаку јесте мит о сукобу Громовника с његовим Противником — Змајем. Гневни Громовник прогони муњом Змаја који му је преварио жену и успева да га протера са овога свега, а жену спаљује муњом. Жена се преобраћа у вилу и постаје господарица планине. Старица Новак носи многе атрибуте Громовника из овог мита, као што су: *опис изгледа* у тренутку пред сукоб с противником, који подсећа на *олујни облак* („Па да видиш Старица Новака,/Наћерао рње на обрве,/А обрве на очи кржаве/На чело је калпак натакнуо” — Лубурић 44, XX, 90), а негде се и упоређује с облаком („Нема кише без *мрког облака*/Ни јунака без *старог Новака*” — Лубурић 44, X, 205); *снага Новаковог удараца* („Пак удара Будалину Тала:/Како га је старац ударио,/На две га је поле раставио/И кулаша под њим пресекао,/Још је старац земљу захватио,/Где би мога' њега укопати” — Андрић 2, бр. 15, стр. 98); *снага Новаковог гласа* (од његове вике отпадне лишће у гори и полети трава); *Новаково пребивалиште* (кула или пећина у гори), итд.

4. Само име — *Новак* може се тумачити као друго име за Громовника, дато по основном атрибуту који он има „Онај који *при-новљује, обнавља, који врши промене*”, јер је Громовник господар сезонских промена у природи — обнављање вегетације. Од тога зависи и сточарство и пољопривреда. У румунском језику се сачувала реч *новас* у значењу „*див*”. У летонском језику посведочена је реч *паијш* која води порекло од истог корена као и Новак, а има значење „брз, силовит, бујан”.

И атрибути који су постали део имена Новака — *Старица* и *Дебелић* такође се могу тумачити као његове митолошке одреднице. Први атрибут се може довести у везу са речима „старати се” и „староста” (глава дружине, вођа), а други се може упоредити са истокоренским речима, као што су: старопруско *debikan* „велики”, старовисоконемачко *tarfar* „тежак”, староисландско *darp* „тежак, мрачан”.

5. Митови о Громовнику и други космогонички митови, распадањем митолошко-религијског система словенских народа бивају десакрализоване и њихови сижејни елементи, некад мотиви, некад само поједине формуле, постају својина народног епског стваралаштва. Има основа да се говори о томе да су првобитно ове песме стваране и ширене у крилу граничарских војних дружина, које је формирала Византија од словенских ратника. У тим песмама се социјални, или свој свет, поистовећивао са називом *Романија* (Румелија, Руменлија и сл.), који ће много касније бити преобраћен у „лору Романију”.

6. Стари садржаји, који су постали својина епског певања, у току времена могли су се везивати за нова лица. Митско мишљење тако и живи и тако бива увек актуелно, везујући се за

конкретна историјска лица. Тако, нпр. по једној легенди из Србије, када човек одлази да моли Караборба за помоћ, саветују му, када дође код њега да ћути и да ради све што он ради. Овде се за конкретно историјско лице везао митски елемент о Уоуду из народне бајке. Није искључено да су се поједини древни садржаји могли везивати и „мислити“ као прича о конкретном средњовековном јунаку, владаноу одређеног поседа, који је носио име *Новак*.

7. У време ратовања јунака, у историји познатог као Баба Новак (крај XVI и почетком XVII века), већ је постојала легенда и многе песме о древном митолошком јунаку Новаку, с којим се он могао само асоцирати по обележју јунаштва и по животном добу.

8. Епске песме о Новаку и Новаковићима пружају могућност за још ширју реконструкцију митолошких сижеа, која би могла знатно проширити досадашња сазнања о словенској и индоевропској митологији.

ИЗВОРИ

1. Amzulescu, Al. I.: Cîntecul epic eroic. Poetologie și corpus de texte poetice, Institutul de cercetări etnologice și dialectologice, Colecția națională de folclor, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1981. (Gruia lui Novac și zîna, 267—269; Novac porcărașu, 269—270; Însuratul lui Gruia, 270—271; Novac și zîna, 271—273; Însurătoarea lui Gruia cu fata sălbatică, 274—275; Gruia lui Novac, 275—278; Novac și Dirviș, 278—279; Gruia lui Novac, 327—331; Gruia, 331—332; Novac. Lidva circiumăria, 333—339; Novac. Fata Cadiului, 339—344; Însurătoarea lui Gruia cu fata împăratului, 344—348; Însurătoarea lui Gruia al lui Novac, 349—350; Gruia lui Novac, 350—351; Gruia a lui Novac, 351—352; Vitejia lui Novac și a lui Gruia, 352—353; Novac vinde pe Gruia, 353—355; Turcul și Novăcestii, 355—358; Novac și Balaban, 358—360; Novăciască, 360—361; Baba-Novac, 361—362).

2. Andrić, Nikola, *Hrvatske narodne pjesme*, knj. osma, MH, Zagreb 1939 (Spasavanje Debelić Novaka. Primorska verzija, br. 14, 91—93; Hajduci na megdanu dobivaju djevojku za mladoga Grujicu, br. 15, 93—98).

3. Апостоловић, Ристо, *Народне песме из Пореча и околине Штина*, Етн. зб. САНУ бр. 292 (Песма бр. 203 и 205).

4. (Али-Јусуфовић, Алија), *Стара баба превари Новака*, Луча, Књижевни лист Друштва „Горски вијенац“, IV (Цетиње 1898), св. IV, 187.

5. Бесаровић, Петар, *Збирка српских нар. pjesama из Босне и Херцеговине (1897)*, Етн. зб. САНУ бр. 12 (Берзелез Алија и Вук Јајчанин, бр. 17).

6. Бован Владимир, *Народна књижевност Срба на Косову*, књ. 4. Јуначке песме, Приштина 1980 (Старина Новак и Усо Арапин, бр. 42, 211—213, преузето од Вукановића; Женидба дели Татомира, бр. 43, 214—218, из збирке Дебелковића; Хајдуци продају Грујину, бр. 44, 219—222, преузето од Јastreбова).

7. Бован, Владимир, *Српске народне песме са Косова и Метохије*, Приштина 1977, 447 (Указује на једну варијанту песме о неверној жени).

8. Богинић, В., *Народне pjesme из старијих, највише приморских записа*, књ. I, Београд 1878 (Како је Новаку утекла вила његова љубовца, бр. 107, с. 295—296).

9. Божовић, Крста, *Гусларске песме из В. Врбнице, окр. Крушевачког*, Етн. зб. САНУ бр. 226 (Новаковић Грују издала жена, бр. 1; Новаковић Груја победио Булалиће, бр. 4; Продаја Новаковић Грује, бр. 9; Деоба Новака и Радивоја, бр. 18; Кажњена издаја Грујичине љубе, бр. 27; Новаковић Груја посекао Арапина, бр. 52; Новаковић Груја тражи девојку од Леке капетана, бр. 61; Свадили се Новак и Грујица, бр. 34).

10. Божовић, Крста, *Гусларске песме из Жупе Крушевачке*, Етн. зб. САНУ бр. 197 (Неверна љуба Грујице војводе, бр. 4; Старина Новак и Танковић Осман, бр. 6).

11. Божовић, Крста, *Гусларске песме из разних крајева*, Етн. зб. САНУ, бр. 249 (Свадили се Новак и Грујица, бр. 34).

12. Босанска вила, *Лист за забаву, поуку и књижевност*, Сарајево, XV (1900), бр. 1 (Старина Новак и Берзелез Алија, с. 15; Старина Новак и бан Задранин, 60); XV (1900), бр. 5—6 (Старина Новак избавља сужње из Сарајева, 69; Старина Новак оставио Романију, с. 68).

13. Бркић, Лазар, *Српске народне јуначке песме из Босне и Херцеговине*, Етн. зб. САНУ бр. 11 (Женидба Краљевића Марка, бр. 14).

14. Бубњевић, Стеван, *Берзелез Алија*, Босанска вила, III (1888), бр. 4, с. 58.

15. *Български юнашки епос* (БЮЕ). Ръков. Цв. Романска. Сборник за народни умотворения и народопис. София, 1971, књ. LIII. (Секула погубва арапин, пленил Марко и неколку други юнаци, бр. 72, с. 244—246, бр. 73, с. 246—247; Грујо дете, крале, банове и Момчил погубват Църна арапина, наложил сватбена забрана, бр. 85, с. 261; Марко погубва Филип Маджарин, којто е поробил роб и иска да убие Јанкула војвода, Грујо и него самия, бр. 100, с. 273—274; Марко убива Филип Маджарин, којто е погубил три хиљади войска и иска да погуби Грујо, кралю Шишманлино е него самия, бр. 101, с. 274—275; Грујо мало дете погубва Филип Маджарина и взема дъщеря му Роксана девојка, бр. 359, с. 481—482; Марко погубва Вида Звездалия, зашто неј дават на Грујо мало дете вопреки подвизите му, бр. 361, с. 484—486; Грујица детенце наказва дъщерјата на Филю Будински, којто го оскърбјава вопреки извършените за неј подвизи, бр. 362, с. 486—488; Грујо вреден юнак спечалва бяла Вида чрез различни подвизи, бр. 363, с. 488—490; Грујо мало дете донася китка от езеро и взема Дунавка девојка, бр. 366, с. 492—493; Грујица војвода изгаря невярна си жена, којто го предава на Турците, бр. 507, с. 621—622; Груица војвода погубва невярната си жена којто го предава на Турците бр. 508, с. 622—623; Новаков Грујо изгаря неверната си жена, којто го предава на Турците, бр. 509, с. 623—624; Грујо изгаря неверната жена, којто го предава на Турците, бр. 513, с. 628—629).

16. Ватковъ, Ст, *Народни умотворения отъ Софийско*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, III, София 1890 (Витецъ Янко и дете Грујо отиват на ловъ, с. 15).

17. Верковић, Стефан И. *Македонски народни песни*, Скопје 1985 (књ. II, Крали Марко и Србин јунак, бр. 6, с. 30—34; Женидбата на Грујо јунак, бр. 8, с. 36—39; Марко и Арапин, бр. 164, с. 268—270; Крали Марко и Филип Мацарин, бр. 200, с. 318—320).

18. Верковић, Стефан, *Српске народне песме из Сереза*, Етн. зб. САНУ бр. 282 (Краљ Матеа и млади Грујица, бр. 21; Србин юнак и млади Груица, бр. 38; Айдукъ Груица и Турци, бр. 52; Марко Краљевић и Новак, бр. 76; Груица и Хайдар айдук, бр. 82).

19. Врчевић, Вуко, *Србске јуначке народне пјесне*, у Бечу, 1866, Етн. зб. САНУ бр. 62—4—1 (Женидба Ива Сењанина, бр. 8; Бановић Секул и Божић Алија, бр. 10; Берзелез Алија и Старина Новак, бр. 15), Етн. зб. САНУ бр. 62—2—1 (Мали Радоица и зворнички Диздар, бр. 27).

20. Вукановић, Т. П., *Српске народне епске песме*, Народни музеј у Врању, књ. 5, Врање, 1972 (Старина Новак и брат му Радивој, бр. 23, с.

130—133; Усо Арапин и Старица Новак, бр. 24, с. 133—134; Старица Новак и дијете Грујица, бр. 25, с. 134—135; Освета Старице Новака, бр. 26, с. 136—144).

21. Вулетић-Вукасовић, Вид, (*Старица Новак или почетак борбе „за крст часни и слободу златну“*), Босанска вила, XIII (1898), бр. 12, с. 187—188.

22. Гацак, В. М, *Восточно-романскиј героическиј епос*, АН СССР, Институт мировой литературы им. А. М. Горького, Москва 1967 (Груја, Новак и дикая дева-богатырка № 1, 2, с. 237—242; Йовица и дочь турецкого кади № 1, 2, с. 304—312; Новак и неузнанный сын Йовица, с. 315—319; Груја в Цариграде, № 1—3, с. 320—329; Груја на похоте, с. 337—340; Груја-сын Новака и зына, с. 402—405; Новак ведет продавать Грују, с. 405—410).

23. Гацак, В, *Румынская народная поэзия. Балады. Героический эпос*, Перевод с румынского, Москва 1987.

24. Геземан, Герхард, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Ср. Карловци, 1925 (Песме бр. 66, с. 87—89; бр. 67, с. 89—90; бр. 92, с. 132—133; бр. 96, с. 137; бр. 150, с. 227).

25. Grčić, Stjepan, *Kotarske narodne pjesme. Narodne pjesme i pričanja II*, Šibenik 1930 (Kad se Marko prepraću, br. 17, s. 143—148).

26. Danilov, Ivan i Božidar Petranović, *Vienac uzdarja narodnoga o Andriji Kačić-Miošiću na stolietni dan preminutja*, Zadar 1861 (Starina Novak i Juda od Primorja, s. 10—11; Sin Starine Novaka, s. 11—13; Starina Novak i starac Obradina, s. 13—15; Starina Novak i Mamut-aga, s. 16—17).

27. Даница. Лист за забаву и књижевност, Нови Сад II (1861), бр. 1 (Краљевић Марко добија Шарца, с. 58); VII (1866), бр. 1 (Старица Новак и тријест јаничара, с. 115).

28. Delorko, Olinko, *Narodne pjesme otoka Brača*, Narodna umjetnost, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1975, br. 11—12 (Neverstvo žene Grujićine, br. 34, 213—215).

29. Димитријевић, Тодор, *Српске народне песме из неокупиране Херцеговине, Пријепоља* итд. Етн. зб. САНУ бр. 161 (Женидба од Сибиња Јања, бр. 6; Зимовање Радивоја и Старице Новака, бр. 7).

30. Дума, Лазар (Јован Јовановић), *Епске песме из разних крајева јужне старе Србије (битолски вилајет)*, Етн. зб. САНУ бр. 225, I свеска (Стара дрвџина и Грујица детенце, бр. 11; Четири војводи, бр. 32; Стари Новак, Секула и бела Магда, бр. 35).

31. Живанчевић, М. и В. Недић, *Зборник Матије Мажуранића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, XIV/2 (1966) (Песме бр. 4, с. 226; бр. 5, с. 227; бр. 8, с. 227—228; бр. 25, с. 232—233; бр. 31, с. 235).

32. Жунјић, Вид, *Народне јуначке пјесме*, Етн. зб. САНУ, бр. 17 (Грујица дијете и Златија Бевојка, бр. 15).

33. Jukić, Ivan Franjo i Ljubomir Hercegovac, *Narodne pjesme bosanske i hercegovacke*, Osiek 1858 (Grujo Novakov, br. 10, s. 99—115).

34. Калугин, В. И: Былины, Современник, Москва, 1986.

35. Каменковић, Б. *Народне умотворине из скопске околине*, Етн. зб. САНУ бр. 139 (Грујо-јунак непознајни и Каменички паша, бр. 26).

36. Карачић, Вук Ст, *Српске народне пјесме*, књ. III, Београд 1972 (Старица Новак и кнез Богосав, бр. 1, с. 7—9; Новак и Радивоје продају Грујицу, бр. 2, с. 9—13; Старица Новак и дели Радивоје, бр. 3, с. 13—15; Грујица и Арапин, бр. 4, с. 15—17; Грујица и паша са Загорја, бр. 5, с. 17—21; Женидба Грујице Новаковића, бр. 6, с. 21—28; Невјера љубе Грујићине, бр. 7, с. 28).

37. Карачић, Вук Ст., *Српске народне пјесме из необјављених рукописа ...* САНУ, Београд 1974 (књ. II, Марко Краљевић огледа сабљу, бр. 39, с. 134; Марко Краљевић и слуга Мијаило, бр. 51, с. 162—163; књ. III, Зашто је Новак опишао у хајдуке, бр. 1, с. 3—4; Старица Новак и Примо-

рац Алекса, бр. 2, с. 4—6; Кћи Старине Новака, бр. 3, с. 6—8; Невјера љубе Грујичине, бр. 4, с. 8—10; Опет неvjера љубе Грујичине, бр. 5, с. 10—12; Опет неvjера ... бр. 6, с. 13—15; Двоји свати, а једна дјевојка, бр. 7, с. 15—21).

38. Капиковић, Никола Т., *Народне пјесме из збирке ...*, Сарајево, 1951 (Берзелез Алија, с. 220).

39. Кордунаш, Манојло, *Српске народне пјесме слијепца Рада Ранајића* (II), у Новоме Саду, 1892 (Невјерна љуба Грујице Новаковића, бр. 21, с. 94—99; Како се Старина Новак добавио оружја, бр. 38, с. 220—222).

40. Костић, Станко, *Народне песме из Малеша*, Етн. зб. САНУ бр. 41 (Несретни Грујица војвода, бр. 144; Смрт краља Стефана, бр. 150; Женидба Старине Новака, бр. 169).

41. Крисић, Владимир, *Српске народне пјесме старијег и новијег времена*, књига прва, Панчево 1880 (Турци јањичари, бр. 6, с. 27—31).

42. Krauss, Friedrich S. *Slavische Volksforschungen. Abhandlungen über Glauben, Gewohnheitrechte, Sitten, Bräuche und die Guslarenlieder der Südslaven*, Leipzig, 1908 (Женидба бана он Јанока, с. 297—302).

43. Кукић, Никола Станков, *Српске народне умотворине из разних српских крајева*, Загреб 1898 (Од Новог Алија и од Росна Иван, с. 20—30).

44. Љубурић, Андрија, *Збирка народних песама*. Архив Србије, Београд (Стари Новак и Грчић Манојло, IX, бр. 7; Варијанта, IX, бр. 8; Новаковић Грујо и Булагини, IX, бр. 45; Старина Новак налази ћер, IX, бр. 49; Новаковић Грујо и Арап, IX, бр. 62 и 63; Новаковић Грујо обилази кулу и фамилију, IX, бр. 70; Жалба Старине Новака на Грујову непослушност, IX, бр. 101; Одметање Старине Новака, IX, бр. 131; Старина Новак избавља Вука Жеравицу, IX, бр. 134; Грујо Новаковић избавља побратима, IX, бр. 149; Женидба Новаковић Груја из Требиња X, бр. 186; Некавалерство Новаковић Груја, X, бр. 191; Старост Старине Новака, X, бр. 205; Женидба Бана од Јанока, XX, бр. 90; Марко Краљевић набавља Шарца од Старине Новака, XX, бр. 213; Женидба Новаковић Грује, XX, бр. 237).

45. Миковић, Дионисије, *Српске народне пјесме (из Црне Горе и Боке Которске)*, 1872—1887, Етн. зб. САНУ, бр. 28 (Женидба бана од Будима, бр. 7).

46. Миладиновици, Български народни пјсни собрани одъ братъ Миладиновици Димитрија и Константина, въ Загребъ, 1861 (Марко и Груица Новоговъ, бр. 122, с. 176—177; Седумъ юнаци и арапинъ, бр. 143, с. 207—218).

47. Милошевић-Борбевић, Нада, *Заједничка тематско-сужејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Филолошки факултет Београдског универзитета, књ. XLI, Београд, 1971.

48. (Милутиновић Сарајлија, Сима), *Пјванниа черногорска и херцеговачка*, Сабрана Чубромъ Чојковићемъ Черногорцем, Лайпциг, 1837. (Свој освой, бр. 33, с. 50; Малий Радоица, бр. 56, с. 93; Два калуђера, бр. 66, с. 112; Што е Грујо, бр. 72, с. 122; Марко у ропству сараевском, бр. 78, с. 132; Одкудъ е Герзелезъ, бр. 149, с. 269).

49. Мутић, Јован П., *Народне српске пјесме (јуначке)*, Етн. зб. САНУ бр. 47 (Старина Новак и Делибаша Ибро, бр. 1; Од Задра бане, бр. 56), Етн. зб. САНУ бр. 78—1—1 (Новаковић Грујо и Арап, бр. 8).

50. М.(ушвици), Б(ранко), *Српске народне песме*. Скупно их у Орему Б. М., Панчево, 1875 (Вид Дољанин, бр. 55, с. 121—126; Женидба и смрт Милица барјактара, бр. 56, с. 127—136).

51. Николић, Григорије А., *Српске народне песме*. Скупно их у Орему... Нови Сад, 1888 (Кћи Старине Новака, бр. 55, с. 161—164; Арамбаша Рада и девет Сењана, бр. 61, с. 193—196).

52. Павловић, Миливој, *Говор Сретечке Жупе*, СКА, Српски дијалектолошки зборник, VIII, Београд 1939 (Новаковић Грујо, с. 276—278).

53. Paun, Octav, *Novak i njegova družina u rumunskim i srpskohrvatskim narodnim pesmama*. Doktorska disertacija. Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1973. Univerzitetska biblioteka u Beogradu, RD 5166.

Коришћени су и преводи румунских песама о Старини Новаку из рукописа овог аутора који је предат Балканолошком институту у Београду.

54. Петровић, Атанасије, *Народне умотворине из скопске околине*, Етн. зб. САНУ бр. 114—2 (Грујица детенце и Турче Асан-ага, IV).

55. Поповъ, Г., *Българскитѣ юнашки пѣсни*, СБНУ, III (1890) (Груица Детенце, с. 257—258).

56. Поповић, Душан, *Пјесме и приповијетке*. Рукопис. Одбор за народни живот ЈАЗУ, Загреб, МХ. 71 (Даничић Буро и дијете Грујица, с. 1—6).

57. Путилов, В., *Русская народная поэзия. Эпическая поэзия*, Ленинград, 1984.

58. Раденковић, Радослав, *Српске народне епске песме*, Развитак, Зајечар 1987, бр. 4—5, с. 99 (Књига дође Старину Новаку).

59. Sandu, Cristea, *Baba Novac u rumunskom i srpskom eposu*. Radovi simpozijuma o srpsko/jugoslovensko-rumunskim odnosima (Vršac, 22—23. V 1970), Pančevo 1971, s. 353—367.

60. Sandu-Timok, Kristea, *Starina Novak u srpskom i rumunskom eposu*, Narodno stvaralaštvo — Folklor, Beograd 1976—1977, XV—XVI, sv. 57—64, s. 74—88.

61. Симић, Свет. Ст., *Белешке о народној епској поезији у Врањском округу*, Извештај Врањске гимназије за школску 1895/96 годину, Београд 1896 (Свадбарина на дете Грујицу).

62. Срећковић, Јован Л., *Српске народне песме* (Левач, 1890—1897). 1. свеска. Етн. зб. САНУ бр. 1—1 (Удаја ћерке Старине Новака, бр. 64; Пеливан Грујица и Турчин, бр. 136; Старина Новак продао Новаковић Грују, бр. 261; Женидба Илије Прекоморца, бр. 280; Старина Новак и Прекоморац Алекса, бр. 293; Старина Новак и тридесет Турака, бр. 298; Грујица и Ајкуна девојка, бр. 304).

63. Станић, Милан, *Српске народне песме (јуначке)*, Београд 1870 (Груица дијете и силан Асан-Ага, бр. 2, с. 21).

64. Станишић, Никола Г., *Народне песме са приповедкама*, Београд, 1870 (Женидба Груице детета, с. 38—41; Хајдуци, с. 45—47).

65. Стојадиновић, Благоје, *Српске народне песме (епске)*, Београд, 1869 (књ. I, Женидба од Јанџа бана, бр. 5, с. 33—55; Женидба Грује Новаковића, бр. 12, с. 111—135; књ. II, Хајдуци као сватови, бр. 16, с. 167—170).

66. Томазео, Никола, *Рукописна збирка*. Цитирано по испису др Мирјане Дридарски, којом и овом приликом исказујем захвалност. (Новак и Радивој бр. 1; Грујо и Ратомир, бр. 25, Вино пије Раде и Новаче, бр. 53; Гради Грујо на Лијеову кулу, бр. 72).

67. Трифоновић, Ју., *Български върху развитието на пѣснитѣ за Новака у българитѣ и сърбитѣ*, „Списание на българската академия на наукитѣ“, кн. XXIX, София, 1923, с. 103—128.

68. Гукровић, Василије, *Старина Новак или „почетак борби за крст часни и слободу златну“*, Босанска вила, XIII (1898), бр. 18, с. 281—282.

69. Цепенков, Марко, *Народни песни*. Македонски народни умотворби во десет книги, Институт за фолклор, Скопје 1980 (Крал Смететин и цар Костадин, бр. 8, с. 46—53; Марко и трите наречници, бр. 10, с. 58—64; Грујо дервенција, бр. 23, с. 125—129).

70. Шапкарев, Кузман А., *Сборник от български народни умотворения*, том втори, „Български писател“, София, 1969 (Стари Новак, Момчил юнак, Момчилица и паша Вааина; Момчилова погйбел, бр. 448, с. 495—497; Јанкула Войвода пограбва бела Магда арбанашка за стари Новака, бр. 462, с. 519—523).

71. Шаулић, Новица, *Српске народне пјесме из збирке...*, књ. I, св. 1, Београд, 1929 (Старина Новак продаје Грујицу, с. 357—361; Новаковић Грујо и делибаша Ђбро, с. 361—370).

72. Шкарић, Милош, *Живот и обичаји народа српског у Лици и Крбави*, 1940. Етн. зб. САНУ бр. 388. (Новаковић Грујо, бр. 19).

73. Sunjić, Marijan, *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1915 (Đerzelez Alija, s. 202; Pisma od kneza Valislava i od Grujice, s. 209; Pisma Debelić Novaka, s. 228).

74. Ястребова, И. С., *Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ*, С. Петербургъ, 1886 (Юноша Груица отнимаетъ девушку, с. 57—58).

Ljubinko Radenковић

LES ATTRIBUTS MYTHIQUES DE STARINA NOVAK DANS LA POESIE EPIQUE DES SLAVES DU SUD ET DES ROUMAINS

Résumé

Dans ce travail l'auteur a essayé de reconstruire certaines notions mythologiques attachées au personnage de Starina Novak dans la poésie épique des Slaves du sud et des Roumains. Les observations sont fondées sur l'analyse d'environ 182 poèmes épiques des Slaves du sud sur Novak et les Novaković (en langue serbo-croate, macédonienne et bulgare) et sur l'analyse d'environ 13 poèmes portant sur le même thème, en langue roumaine. Dans ce recueil de poésies nous trouvons notamment différentes variantes d'un même sujet. L'auteur a utilisé le matériel fourni par les recueils déjà publiés, ainsi que par les Archives de SANU¹ et les Archives de la RS de Serbie.

L'auteur part de deux hypothèses: premièrement l'oeuvre folklorique ne reflète pas directement les rapports sociaux ou autres et deuxièmement les personnages historiques, lorsqu'ils entrent dans l'oeuvre folklorique, deviennent des personnages épiques et se soumettent aux lois de la poétique épique. Déjà après une première lecture des poèmes épiques consacrés à Novak et aux Novaković il apparaît, d'une façon évidente, qu'il n'est absolument pas fait mention, dans ceux-ci, d'événements historiques se rattachant au personnage réel que l'on trouve mentionné dans les sources de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècle tel Baba Novak. Dans ces poèmes les sujets dominants sont: le mariage, l'héroïsme et la ruse de Novak, chef haïdoucque et de son fils Grujica, ensuite le respect de certaines normes (la fidélité de la femme, le respect de la position de chef, les respect des liens de parenté etc.).

¹ Académie serbe des sciences et des arts.

Ces poèmes présentent aussi de nombreux éléments mythologiques, ce qui, avec les thèmes précédemment mentionnés, nous amène à rechercher leur origine dans un substrat mythologique antique.

Déjà la liste d'ensemble des motifs présents dans les poèmes épiques sur Novak et les Novaković montre une similitude très grande avec les motifs du mythe indo-européen sur le Tonnant et sa famille, comme: les noces célestes, la lutte du Tonnant contre le Dragon, l'infidélité et la punition de sa femme, la punition-mise à l'épreuve des enfants, le plus jeune des fils est ressuscité.

Le personnage de Starina Novak a pris certains attributs du Tonnant (que l'on trouve attachés à Jupiter romain, au dieu balte Percunas, à Péroun, dieu des Slaves orientaux etc.). Il est, par exemple, souverain d'un pays ou, plus souvent, chef d'une bande haïdoucque, il affronte victorieusement le Dragon, il vit dans la montagne ou dans une Tour, il est d'un caractère violent. C'est justement ce dernier attribut qui est tout particulièrement mis en lumière dans ce travail. L'auteur cite les vers des poèmes serbo-croates et roumains dans lesquels le *courroux* de Starina Novak se manifeste par *des cris* qui font tomber les feuilles des forêts. Ce motif apparaît aussi dans la poésie épique des Slaves orientaux où il est rattaché au personnage du brigand Soloveï ainsi qu'aux pèlerins.

La conclusion de ce travail est que les poèmes sur Novak et les Novaković ont été créés sur la base de poèmes désacralisés, à caractère rituel basé sur les saisons, consacrés au Tonnat et au Jeune Dieu (Noël). Ces poèmes étaient à l'origine chantés pour que le cycle des saisons se déroulât régulièrement et pour assurer la fertilité et la fécondité de l'année à venir. Les poèmes sur la haïdouc Novak et les haïdoucs sont issus des poèmes sur le héros Novak et sa troupe guerrière qui avaient pour protecteur le Tonnat, dont certains traits de caractère ont ainsi été transférés à Novak, le chef de cette troupe.

Мирјана ДРНДАРСКИ

ХАЈДУЧКЕ ПЕСМЕ У ЗБОРНИКУ НИКОЛЕ ТОМАЗЕА

Збирка народних песама Николе Томазеа, Шибенчанина рођењем, Италијана културом, а Далматинца емоционалном припаданошћу, једна је од најстаријих збирки народних песама из средње Далмације. Настала је на терену на коме је живео и радио Андрија Качић Миошић, а у време када су управо објављене прве збирке народних песама српскохрватског језичког подручја, збирке Вука Стефановића Караџића (пре свега, *Српске народне пјесме* такозваног лајпцишког издања) и будимска, од носно лајпцишка *Пјеванија* Симе Милутиновића Сарајлије. На основу Томазеове преписке с његовим сарадницима може се закључити да је највећи део песама из овог зборника сакупљен у години 1840. То потврђује и навод у првој књизи *Hrvatskih narodnih pjesama*, у којој су објављене неке од Томазеових песама и где се његова збирка наводи као збирка „do 300 junačkih i ženskih pjesama, zabilježenih oko god. 1840, po Dalmaciji, većinom u šibenskom kraju”.¹ Ова збирка остала је необјављена и није цела сачувана. Њени делови чувају се, заједно са осталим необјављеним збиркама народних песама из фонда Матице хрватске, у Одбору за народни живот и обичаје Јужних Славена, данас Етнологски завод Југославенске академије знаности и умјетности, у Загребу², док се један део збирке чува у Архиву академије, та-

¹ Вид. *Hrvatske narodne pjesme*, Junačke pjesme, knjiga prva, uredili Dr. Ivan Broz i Dr. Stjepan Bosanac, Zagreb, Izdanje „Matiice Hrvatske”, 1896, p. XVIII. Наведено је још да је збирка набављена 1877. године.

² У три рукописа, под ситнатурама МН 34, МН 172 и МН 183. За разлику од остала два, који нису срећени, у овом последњем рукопису налазе се срећене, накнадно преписане и прецизно нумерисане песме. На фронтиспису је руком Николе Андрића, редактора неких од књига

кође у Загребу.³ Неке од ових песама објављене су у књигама *Hrvatskih narodnih pjesama* које је издала Матица хрватска.

И у смислу времена из кога потиче и у смислу подручја на коме је настала, а то је, широко узевши, део далматинске обале од Шибеника до Макарске са континенталним залећем, Томазеова збирка је изузетна. Њу одликује велико богатство мотива, везаних углавном за познате јунаке ускочке и хајдучке традиције. Реч је о хришћанским и муслиманским јунацима познатим још из *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* Андрије Качића Миошића, а многе од њих помињу и историјски извори.⁴ Поред њих, ту су и друге познате личности наше народне поезије. Пре свих, Марко Краљевић, брат му Андрија, затим Милош Обилић, Реља Крилатица, Сибињанин Јанко, његов нећак Секула. Сви они ће се у овим песмама наћи у једном апсолутно детемпорализованом контексту: Марко Краљевић, на пример, или Милош Обилић, наћи ће се у истој песми поред Старине Новака.⁵

У тренутку настајања Томазеове збирке, у времену када он, поглавито преко Спиридона Шпире Поповића, трага за певачима, казивачима и записима народних песама, хајдучке песме у широком подручју између Шибеника и Макарске, са ширим залећем, практично су ишчезле. Истини за вољу, у Томазеовој збирци хајдучи се помињу у великом броју песама. Међутим, пажљивије читање и прецизнија анализа показале да те песме готово и не садрже типичне хајдучке теме. Тако из њих нећемо сазнати на разлог започињања хајдучије, повод за одлазак у хајдуке, као што нећемо наћи ни евентуални престанак хајдучије нити разлог томе. Наћи ћемо, међутим, песме у којима хајдучи постају ускоци, онако како то описује фра Иван Ловрић у живопису хајдука Станислава Сочивице. Сочивица најпре хајду-

Hrvatskih narodnih pjesama које је објавила Матица Хрватска, назначено да их има 171, али да неке недостају. Недостаје пет песама, док су три непотпуне. Рукопис МН 183 може се, међутим, реконструисати захваљујући томе што преписи песама које недостају постоје у рукопису МН 172.

³ Неке од ових песама објављене су у књигама *Hrvatskih narodnih pjesama*, у издању Матице Хрватске.

⁴ Вид. S. Banović, *Glasoviti junaci o kojima su se za Kačićeva života u Dalmaciji pjevale narodne pjesme*, „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena”, knj. 38, Zagreb, 1954, p. 75—132; S. Nazečić, *Iz naše narodne epike*, I, Хајдучке борбе око Дубровника и наша народна pjesma. Prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike, Sarajevo 1959.

⁵ У питању је процес поистовећивања различитих епских традиција и епске детемпорализације, типичан за песме хајдучко-ускочког циклуса. О томе, вид. С. Назеčić, *Op. cit.*, p. 146—149 и Р. Пешић, *Старији слој песама о ускоцима*, „Анали Филолошког факултета”, Београд 1967, н. 7, p. 64—65. Мешање различитих епских традиција добро је уочно и сам Томазо. У кратком коментару за песму *Млади Радојица*, на једном од преписа из рукописа МН 172, он указује на преношење старог мотива на нове јунаке: „Смјешана су овде стара и нова предања. Арап је од Маркових времјенах, Радоица од ајдучких”.

кује, а затим, када из невоље промени место живљења, ускаче на противничку територију, преко границе, убија и пљачка.⁶

У Томазеовом зборнику има више песама у којима се помињу позната имена из хајдучке традиције: Старица Новак, дели-Радивоје, дијете Грујица, Мијат хајдук, или, пак, мање познати јунаци уз чије се име само напомиње да су хајдуци. Само неке од њих засноване су на заплетима који извиру из хајдучког начина живота, те се може рећи да су праве хајдучке песме. То су на првом месту оне чија су тема хајдучки препади на сватове. Тако у песми која почиње стихом „Вино пије Мијате хајдуче” (бр. 82)⁷ Мијат хајдук и Маријан Мандић отимају девојку из турских сватова. Девојка је анонимна, а отмица права хајдучка, немотивисана: отмицар девојку уопште не познаје и није руковођен никаквим личним мотивом. Хајдучки препад постаје узрок трагедије у песми која почиње стихом „Кад се жени гјувегија Томе” (бр. 102) и која се завршава правим сватовским гробљем. У том смислу карактеристичан је, заправо, само први део песме, чији крај представља дивна нарицаљка девојке над убијеним Ђувегијом. Други део песме нема никакве веза с првим и јасно је да је реч о вештачком спајању две сасвим различите песме, што је чест случај у Томазеовом зборнику. У песми која почиње стихом „Кад се жени Карловић Иване” (бр. 133) у препад такође гине Ђувегија, а песма је занимљива по томе што девојка у једном од отмицара препознаје давно изгубљеног брата. По неким наговештајима, може се закључити да брат жели да узме девојку за себе, све до тренутка када схвата да му је она сестра. По томе се ова песма приближава онима у којима јунак, не знајући, жели да се ожени сестром, и које припадају сасвим другом милеу. И најзад, крајње литерарну обраду овог мотива налазимо у песмама које почињу стиховима „Жени Бегећ два близанца сина” (бр. 30) и „Чини чуда Богета војвода” (бр. 73). То су песме о кобној женидби два брата близнака двома сестрама близнакињама и у обема је узрок трагедије хајдучки

⁶ Описујући живот хајдука Станислава Сочивице, Ловрић помиње његово често прелажење границе, да би на крају закључио: „Osobine Uskoka prešle su u naše dane na hajduke, samo s tom razlikom što poslednjih ima manje — po onome, što se zna, njih nikada nema ni trideset — što otimaju silom samo u planinama i što ubijaju radije Turke nego kršćane, dok naprotiv Uskoci, naročito u poslednje doba svojega gusarenja, nisu poštovali ni vjere ni narodnosti”. И мало даље: „Tako je, eto, taj čovjek, koji je oko trideset godina živio kao turski podanik, a oko dvadeset i sedam godina bio hajdučki harambaša u mletačkoj državi, pred tri godine otprilike postao harambašom pandura u austrijskoj”. Вид. I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, prevod M. Kombol, Zagreb 1948, p. 210, односно 211.

⁷ Нумерација је означена према рукопису МН 183. Песма се наводи према наслову, уколико он постоји. У противном, наводи се почетни стих.

препад на сватове.⁸ Оно што ове песме издваја од осталих са овом темом јесте атмосфера зле коби и наговештавање неизбежне трагедије која провејава од самог почетка. Као што је познато, прототип ове врсте песама налазимо у *Ерлангенском рукопису*, у песми бр. 109, која говори о женидби два брата Јанковића двојма сестрама. Обе Томазеоове песме имају све композиционе елементе песме бр. 109.

У неким Томазеоовим песмама хајдучки препад на сватове није узрок трагичног краја, већ има сасвим другу структуралну функцију: представља препреку коју сватови на свом путу треба да савладају. Такве су песме које почињу стиховима „Ивану је говорила мајка“ (бр. 67 и 105) и она под насловом *Женидба Марка Краљевића са Анђелијом, кћерју бана Јаначкога* (бр. 155). Ове се песме не могу узети као хајдучке, већ као песме о женидби с препрекама. У њима сватови односе победу, а девојка остаје младожењом.

Неки мотиви у традицији нашег усменог песништва, онако како су сачувани, остали су везани за хајдуке и њихов живот. Том кругу припадају песме о трагичном сукобу између браће која се не познају (Предраг и Ненад), о неверној жени са мотивом певања кроз гору и о неверној жени у којима дете помаже оцу (ове последње везане су за личност хајдука Грујице Новаковића).

Сукоб између браће која се не познају тема је две песме из Томазеоовог зборника: оне која почиње стихом „Одврже се Милин у хајдуке“ (бр. 40) и оне која почиње стихом „Храни мајка два сина нејака“ (бр. 35). У обради овог омиљеног мотива хајдучких песама, баладично интонираног, оне се ни у чему не разликују од многобројних варијаната са овом темом, забележених у приобалном и континенталном подручју Далмације.⁹ Да је овај

⁸ Јунак друге песме, Богета војвода, могао би бити Богетић Шиме, котарски јунак кога помиње и *Ерлангенски рукопис* у песми бр. 127. О томе, *vid. С. Назечић, Op. cit.*, p. 143.

⁹ Слична је, на пример, Главићева варијанта, забележена у *Имотском Загвозду*, објављена у првој књизи *Hrvatskih narodnih pjesama* под бројем 49, као и варијанте које доноси Додатак исте књиге, p. 565–567. У једној другој Главићевој варијанти, забележеној у *Дубровнику* и објављеној у другој књизи *Hrvatskih narodnih pjesama* (Zagreb 1897) под бројем 71, мотив се везује за Марка Краљевића и Милоша (у овој песми појављује се и сестра која сахрањује браћу).

Занимљиво је да су обе Томазеоове песме објављене у његовим *Грчким песмама* као далматинске варијанте сличних грчких песама (вид. *Canti greci*, Venezia 1842, p. 257–264, фототипско издање, Forni Editore, Bologna, 1972). Песма бр. 40 објављена је у одломцима, а на италијански су преведени само неки стихови. За песму бр. 35 Томазео вели да ју је добио од Марка Антонија Видовића. Она је на италијански делом преведена, а делом препричана. Значајно је, међутим, што он доноси њен интегрални српскохрватски текст, онакав какав је од Видовића добио.

мотив на том терену још увек жив, потврђује запис Олинка Делорка из Конавља, из 1961. године.¹⁰

Типу песама о неверној жени са мотивом певања кроз гору припада песма која почиње стихом „Још ни зоре ни бијела дана” (бр. 65). Она има све спруктуралне елементе песама са овим мотивом, у којима, пролазећи кроз гору, муж наговара жену да запева, она се устеже у страху од неког другог јунака који ју је некада просио или жели да је отме, на крају ипак запева, после чега други јунак, по правилу хајдук, начини препад, покушавајући да жену отме. Она у двобоју помаже отмичару, због чега касније бива кажњена. У овој песми јунак је бан од Удбине, док је његов супарник Андрија хајдук. Занимљиво је да се мотив певања кроз гору, али не у вези са отмицом жене и са женском невером, јавља у западноевропској калуђерској легенди о Гијому. У њој Гијом, пролазећи кроз гору, наговара слугу да запева, овај то после дужег оклевања учини, и опет су разбојници ти који, чувши песму, нападају путнике.¹¹

О невјери љубе Грујићине пева песма која почиње стихом „Гради Грујо на Лијевићу кулу” (бр. 72). Од најстарије забележене варијанте, оне из *Ерлангенског рукописа*, па све до Вукове, ове песме везане су за личност Грује Новаковића. Иза овог лика највероватније се крије хајдучки харамбаша Грујица Вуковић, који је, према дубровачким историјским документима, ухваћен на превару у сопственој кући. Детаље о његовом хватању, литерарно транспоноване, свакако је сачувала народна песма.¹² Томазеова варијанта једна је од многих које су у Далмацији забележене, а по неким детаљима блиска је песми из *Ерлангенског рукописа*: Турци љубу обљубљују на Грујине очи, нема сцене у којој окрутна мајка неће на коња да прихвати посустало дете, нема крчмарице Маре.¹³

Неке песме из Томазеовог зборника могу се посматрати као хајдучке једино по томе што су главне личности у њима именом хајдуци. Теме ових песама нису типично хајдучке. Оне се могу, али и не морају везивати за хајдучки живот, што доказују варијанте ових песама, чији протагонисти нису хајдуци. Таква је пеома *Преварени Матеш харамбаша* (бр. 14), заснована на мо-

¹⁰ Vid. O. Delorko, *Narodne epske pjesme*, I (Pet stoljeća hrvatske književnosti), Zagreb 1964, br. 38.

¹¹ Вид. Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље 1935, 94.

¹² О томе, вид. С. Назешић, *Op. cit.*, p. 21—24.

¹³ Неке далматинске варијанте: *Hrvatske narodne pjesme (čakavske)*, sakupio ih po Primorju i po granici Stjepan Mažuranić, III popunjeno izdanje, Crikvenica 1907, p. 108—110; варијанта Риналда Наљина са Хвара, у O. Delorko, *Narodne pjesme otoka Hvara*, Split 1976, br. 145 (у обе песме дете бира казну за мајку); варијанте објављене у Додатку пете књиге *Hrvatskih narodnih pjesama* Matice Hrvatske, uredio N. Andrić, Zagreb 1909, p. 610—617.

тиву девојке која преваром узима воду са извора. У њој је преварени јунак хајдучки харамбаша, који се на крају убија. Постоје многобројне варијанте у другим збиркама, Вуковој и Љубићевој, на пример, у којима преварени јунак није хајдук.¹⁴ Исто важи и за песму која почиње стихом „Љуто цвиле три невољна сужња” (бр. 59), варијанти Вукове песме *Три сужња* (Вук, IV, 4). Код Томазеа је један од јунака хајдук, што није случај ни код Вука, а ни у многим другим варијантама ове песме.¹⁵ Хајдук је протагониста и песме која почиње стихом „Тавно тамни Мијате хајдуче” (бр. 56), у којој љуба, преобучена у мушко одело, ослобађа мужа из тамнице. Овај мотив свакако није хајдучки, па тако у друге две песме у овом зборнику, које обрађују исти мотив, протагонисти нису хајдуци. Песма *Грујо и Ратомир* (бр. 25), у којој вила завађа браћу због девојке, траћена је по уобичајеној схеми по којој су сачињене друге варијанте ове песме, од оне из *Ерлангенског рукописа*, са истим личностима, Богинићеве бугарштице са браћом Јакшићима као протагонистима, до оне Главићеве са Корчуле, у којој су браћа безимена.¹⁶ Нетипична је и песма *Женидба Грујичина* (бр. 53), у којој су хајдуци јунаци правог витешког двобоја за девојку, типичног за песме о котарским јунацима. Ту су још и песме *Млади Радојица* (бр. 2), у којој су хајдуци представљени идеализовано, као ослободиоци потлаченог народа (ово је варијанта Вукове песме *Грујица и Арапин*, Вук, II, 4), као и песма *Новак и Радивој* (бр. 1), са темом роба драгокупа, скоро идентична Вуковој песми *Новак и Радивоје продају Грујицу* (Вук, III, 2).

И најзад, постоје многобројне песме у овом зборнику у којима се хајдуци помињу само узгред, у епизодама које нису од значаја за развој основне радње, или само као имена, без икакве активне функције. Ове песме не могу се никако посматрати као хајдучке, па стога овом приликом нису ни узете у разматрање.

¹⁴ Вид. Вук, I, 745, 746, 747, као и варијанту III. Љубића са Хвара, објављену у Делорковим *Narodnim pjesmama otoka Hvara*, cit., под бројем 31.

¹⁵ Као, на пример, у варијанти Матије Мажуранића, која се може посматрати као рудиментална верзија овог мотива. У овој краткој осмерачкој песми налази се само језгро, око кога се касније концентришу остали кругови радње у другим песмама. Приказана су само три јунака, три Милоша која „цвиле” „у тамници силног цара” и уз вино помињу шта је коме најмилије и чега му је најжалије. Даље од овог језгра се не иде, из њега се не развија никаква сложенија радња. Читавих осамдесет година је млађа варијанта Крсте Стошића из Шибеника. Она уједно сведочи о дугом животу овог мотива у далматинској усменој традицији (вид. песму бр. 2 другог одељка ове рукописне збирке коју је 1916. године Југославенској академији послао дон Крсто Стошић из Шибеника. Збирка се чува у Архиву ЈАЗУ под ситнатуром II с 86.

¹⁶ *Hrvatske narodne pjesme*, књига пета, бр. 108.

Песме хајдучког, односно ускочког циклуса већина проучавалаца народне књижевности издваја као посебне циклусе. Неки од њих сматрају да су ове две групе између себе ближе, док други покушавају да их оштрије разликују. Може се рећи да су у праву и једни и други. Песме о ускоцима и хајдуцима заиста се у многим областима разликују, али се међусобно преплићу у граничним и лимитрофним областима, какво је подручје на коме је настала Томазеова збирка. На основу материјала који она пружа, може се констатовати још и то да постоје обликовани епски модели који имају свој сопствени живот, а који се у одређеном тренутку и под одређеним условима могу прилагодити сваком садржају. То је свакако разлог што неки хајдучки двобоји овде подсећају на витешке двобоје, а хајдучки препади на сватове на непознати мотив женидбе с препрекама.

Као закључак се намеће следеће:

1. Песме са карактеристичним епизодама и темама из хајдучког живота (разлог одласка у хајдуке, разлог престанка хајдучије, бирање харамбаше, зимовање код јатака, и слично) у Томазеовом зборнику не постоје.

2. Имена познатих хајдука налазе се у песмама с такозваним општим мотивима.

3. Песме о хајдуцима из рукописне збирке Николе Томазеа показују стално преплитање хајдуковања и ускокања. Јунаци ових песама понашају се и као хајдучи и као ускоци. Понекад се крију по шумама, пресрећу и отимају, а понекад постају ускоци, прелазе на непријатељску територију, с оне стране границе, и пљачкају. Подвучимо још једном да је управо такав тип хајдука-ускока, седамдесетих година XVII века описао фра Иван Ловрић о животу хајдука Станислава Сочивице.

*Mirjana Drndarski***LES CHANSONS HAIDOUQUES DANS LE RECUEIL
DE NIKOLA TOMAZE****Résumé**

Le recueil manuscrit des chansons populaires de Nikola Tomaze est apparu dans les années quarante du siècle dernier et contient des poèmes qui proviennent de la vaste région de Dalmatie centrale entre Šibenik et Makarska ainsi que de l'arrière pays de cette région. Ces poèmes ne présentent pas d'épisodes ni de thèmes caractéristiques de la vie haidouque tandis que les noms des héros célèbres de la traditions haidouque sont fréquemment liés à des motifs universels. Le plus souvent les héros de ces poèmes se comportent comme des haidoucs ou comme des uscoques, selon les circonstances, ce qui est caractéristique pour la poésie populaire des régions frontalières comme c'est le cas pour cette région où a été écrit le code de Tomaze. Dans les années soixante-dix du XVIIIème siècle, le frère Ivan Lovrić parlant de la vie du haidouc Stanislav Sočivica avait déjà décrit un héros haidouque-uscoque de ce genre.

Издаје
Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35/IV

Превод резимеа на француски
Паскал Донжон

Лектор
Жана Николић

Коректор
Владимир Јанковић

Тираж
1000 примерака

Штампа
РО графичке делатности
„Нови дани”, Београд
Војводе Бране 13

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (CIP)

949.711 "15/16" (082)

СТАРИНА Новак и његово доба: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 16—17. септембра 1986. године у Доњем Милановцу / Уредник Радован Самарџић. — Београд : Српска академија наука и уметности, 1988. — 258 стр. ; 24 см. — (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; књ. 35)

ISBN 86-7179-001-0

929:329.73 Старина Новак (082)

ПК: а. Србија — Историја, 16—17 в. — Зборници

б. Старина Новак (— 1601) — Зборници

в. Народна поезија, српска епска — Ликови — Старина Новак — Зборници

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд